

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՏԻԿՅԱՆ ՀԱԿՈՒ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆԻ

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅԱՆ
ԳԱՂՏՆԻ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՈԼՈՐՏՈՒՄ
1878-1923 ԹԹ.

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Է.00.01 «Հայոց պատմություն» մասնագիտությամբ պատմական գիտությունների
թեկնածուի գիտական աստիճանի համար

Գիտական ղեկավար՝
պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Ավագյան Արսեն Գագիկի

ԵՐԵՎԱՆ-2015

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ..... 4

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅԱՆ ԳԱՂՏՆԻ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ ԵՎ ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ (19-րդ դարի 60-70-ական թթ.)

1.1. Հպատակ ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարի գործունը Օսմանյան կայսրության գաղտնի ծառայությունների զարգացման գործում20

1.2. Արևմտահայությունն որպես Օսմանյան կայսրության գաղտնի ծառայությունների թիրախ (19-րդ դարի 60-70-ական թթ.) 34

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ-ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՃՆՇՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ «ՅԸԼԴԸԶ» ՀԵՏԱԽՈՒԶԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ԴԵՐԱԿԱՏԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (1877-1908 թթ.)

2.1 Արևմտահայ ազատագրական կազմակերպությունների պայքարը սուլթանական գաղտնի ծառայությունների գործունեության պայմաններում 49

2.2. Հայ ազգային կուսակցությունների վերաբերյալ տեղեկություններ հավաքելու և իրացնելու ուղղությամբ օսմանյան դիվանագիտական ներկայացուցչությունների գործունեությունը 72

2.3. Զանգվածային կոտորածներն Արևմտյան Հայաստանում և Փոքր Ասիայի հայաբնակ վայրերում «Յըլդըզ» - Համիդիե - 4-րդ Բանակ եռանկյունու համատեքստում (1894-1896 թթ.) 83

2.4 Սուլթանական գաղտնի ծառայությունների գործունեությունն Օսմանյան կայսրության ընդդիմադիր ուժերի վերահսկման ուղղությամբ (1890-ական-1908 թթ.) 96

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

«ՀԱՏՈՒԿ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ» ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

3.1 «Հատուկ կազմակերպության» դերն ու նշանակությունը Հայոց մեծ եղեռնի իրականացման գործում106

3.2 Հայ հետախույզների գործունեությունն Առաջին աշխարհամարտի ռուս-թուրքական Կովկասյան ռազմաճակատում	116
3.3 Թուրքական գաղտնի ծառայությունների գործունեությունը Կովկասում (1918-1921 թթ.)	120
3.4 Թուրքական գաղտնի ծառայությունները 1919-1923 թթ. և հայությունը	126
Եզրակացություններ	137
Օգտագործված սկզբնաղբյուրների և գրականության ցանկ	142

Ն Ե Ր Ա Ծ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Թուրքիայի Հանրապետության հատուկ ծառայությունների կողմից հայ ժողովրդի (ՀՀ, ԼՂՀ, Սփյուռք) դեմ իրականացվող գործունեության պայմաններում անհրաժեշտություն է ծագում նաև այլ տեսանկյունից անդրադառնալ 19-րդ դարավերջի և 20-րդ դարասկզբի արևմտահայության պատմությանը, փորձել հասկանալ հայ ազգային-ազատագրական պայքարի ձախողումների ու առանձին դեպքերում հաջողությունների իրական, երբեմն սովորական աչքի համար անտեսանելի պատճառները, դասեր քաղել դրանցից և մշակել համապատասխան նախադրյալներ՝ ներկայիս սպառնալիքների հակազդմանն ուղղված առավելագույնս արդյունավետ պայքար իրագործելու համար:

Օսմանյան կայսրության գաղտնի ծառայությունների, ինչպիսիք էին «Յըլդըզ» հետախուզական ծառայությունը (Yıldız İstihbarat Teşkilatı) և «Հատուկ կազմակերպությունը» (Teşkilat-ı Mahsusa), ժառանգորդ հանդիսացող Թուրքիայի ներկայիս Ազգային հետախուզական կազմակերպությունը (Milli İstihbarat Teşkilatı), առավել կատարելագործված միջոցներով, մեթոդներով, լայնածավալ մարդկային ու նյութական ներուժով, ինչպես նաև օգտագործելով Ադրբեջանի Հանրապետության ողջ ռազմա-քաղաքական և դիվանագիտական զինանոցը, շարունակում է հակահայկական գործունեությունը գրեթե նույն ձեռագրով և հետախուզական-քայքայիչ գործողությունների այն տրամաբանությամբ, որոնք բնորոշ էին օսմանյան Թուրքիայի գաղտնի ծառայություններին:

Թեմայի արդիականությունը պայմանավորված է դեռևս չուսումնասիրված հիմնախնդրի, այն է՝ արևմտահայության ազգային-ազատագրական պայքարի կասեցմանն ուղղված Օսմանյան կայսրության, ինչպես նաև դրա ժառանգորդը հանդիսացող Թուրքիայի Հանրապետության գաղտնի ծառայությունների գործունեության պարզաբանման, դրան առնչվող պատմական փաստերի վերհանման կարևորությամբ:

Նշված ժամանակահատվածի պատմության էջերի առանցքներն ուսումնասիրված են հայ և օտարերկրյա պատմաբանների կողմից: Օսմանյան կայսրությունում հայ ազգային-ազատագրական պայքարի, քրիստոնյա հպատակ

ժողովուրդների դեմ ուղղված ներքին և արտաքին քաղաքականությանը, ինչպես նաև մեծ տերությունների աշխարհաքաղաքական նկրտումների և դրանց կոնկրետ դրսևորումների վերաբերյալ կան բազմաթիվ ու տարաբնույթ գիտական աշխատություններ, հոդվածներ, հուշեր, փաստաթղթերի ժողովածուներ: Արևմտահայության ազատագրական պայքարին նվիրված աշխատությունները հիմնականում հետազոտվել են ռազմա-քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական, ժողովրդագրական, իրավական և այլ ուղղություններով: Մակայն կարևոր ու դեռևս չուսումնասիրված ոլորտներից է հայ ազգային-ազատագրական պայքարի առանձնահատկություններին վերաբերող առանձին խնդիրների ուսումնասիրումը և պարզաբանումը, որոնք շաղկապված են օսմանյան Թուրքիայի գաղտնի ծառայությունների գործունեության հետ: Ընտրված թեմայի այժմեականությունն առավել ընդգծվում է նրանով, որ թուրքական հատուկ ծառայությունների հակահայկական գործունեության մեթոդաբանությունն ու գործելաոճն ընդհանուր առմամբ շարունակվում են մինչ օրս¹:

Ատենախոսության հիմնական նպատակն է գիտականորեն վերլուծել և պարզաբանել Օսմանյան կայսրության գաղտնի ծառայությունների գործունեության այն հատվածը, որի թիրախ էր հանդիսանում արևմտահայության ազգային-ազատագրական պայքարը, ինչպես նաև լուսաբանել արևմտահայության առանձին գործիչների շփումները թուրք պետական, քաղաքական, հասարակական կազմակերպությունների ներկայացուցիչների հետ, բացահայտել դրանց բնույթը, գնահատել այդ շփումների արդյունքում հայ գործիչների կողմից ընդունած որոշումներն ու իրականացրած գործողությունները:

Ատենախոսության նպատակներից են նաև՝

- համակողմանի հետազոտել արևմտահայության առանձին, այդ թվում, գաղտնի կազմակերպությունների պայքարի ձևերն ու մեթոդները Օսմանյան կայսրության հետախուզական մարմինների և գաղտնի ոստիկանության գործունեության դեմ պայքարի համատեքստում, գնահատել դրանք մարտական գործողությունների մարտավարության պահանջների տեսանկյունից ու վեր հանել ձախողումների իրական պատճառները.

¹ Sıkıcı Tuncay Özkan, Milli İstihbarat Teşkilatı (MİT)'in Gizli Tarihi, İstanbul, ALFA, 2003, s. 162.

- հետազոտել Օսմանյան կայսրության գաղտնի ծառայությունների, մասնավորապես, գաղտնի ոստիկանության և «Հատուկ կազմակերպության» կառուցվածքը, ուժերը, միջոցները, ավանդույթները, բացահայտել աշխատանքի ձևերը, մեթոդներն ու եղանակները, ի հայտ բերել դրանց գործակալական ապարատի կառուցվածքն ու օպերատիվ-հետախուզական միջոցառումների ռազմավարությունն ու մարտավարությունը:

Նշված նպատակներին հասնելու համար հեղինակի կողմից առաջ են քաշվել հետևյալ խնդիրները.

- Օսմանյան կայսրության գաղտնի ծառայությունների կազմավորման, դրանց գործունեության բնույթի ուսումնասիրումը ճնշված ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարի համատեքստում,

- Աբդուլ Համիդ 2-րդի կառավարման տարիներին արևմտահայության ազգային-ազատագրական պայքարի ճնշման գործում «Յըլդըզ» կազմակերպության դերակատարության քննությունը,

- Արևմտյան Հայաստանում 1894-1908 թթ. զանգվածային կոտորածների վերլուծությունը «Յըլդըզ» - 4-րդ բանակ - համիդիե եռանկյուն ուժային համակարգի գործունեության համատեքստում,

- հայ ազգային կուսակցությունների վերաբերյալ Օսմանյան կայսրության դիվանագիտական ներկայացուցչությունների կողմից հետախուզական բնույթի տեղեկությունների հայթայթման ու իրացման գործընթացի լուսաբանումը,

- «Հատուկ կազմակերպության» կազմավորման, կառուցվածքի, խնդիրների, գործառույթների, գործելակերպի ուսումնասիրումը, ինչպես նաև գործակալական ապարատի կառուցվածքի բացահայտումը,

- Հայոց ցեղասպանության կազմակերպման և իրականացման գործում «Հատուկ կազմակերպության» դերի ու նշանակության լուսաբանումը,

- Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հատուկ ծառայությունների հետախուզական գործունեության այն հատվածի ուսումնասիրումը, որն առնչվում է Թուրքիայում ծավալված ազգայնական շարժման հետ,

- հայ-քրդական համատեղ գործունեության վտանգի կանխմանն ուղղված Հանրապետական Թուրքիայի գաղտնի ծառայությունների (MAH) գործունեության

ուսումնասիրումը:

Ատենախոսության հետազոտության օբյեկտն է արևմտահայության պայքարն Օսմանյան կայսրության գաղտնի ծառայությունների ծպտյալ գործակալական ցանցի գործունեության պայմաններում:

Հետազոտության առարկան է արևմտահայության պայքարի կոնկրետ դրսևորումներն Օսմանյան կայսրության գաղտնի ծառայությունների հակազդման պայմաններում:

Ելնելով թեմայի առանձին հարցերի տեսական և գործնական առավել հանգամանալից լուսաբանման և վերլուծության անհրաժեշտությունից՝ կիրառվել են դիալեկտիկական, պատմահամեմատական, տրամաբանական, վերլուծական և նկարագրական մեթոդները:

Առանձին ուշադրություն է դարձվել հետախուզական գործունեության հատուկ մեթոդաբանությանը:

Դրանց համալիր կիրառումը նպատակ է հետապնդել ապահովել հետազոտության անաչառությունն ու արժանահավատությունը:

Ատենախոսության ժամանակագրական սահմաններն ընդգրկում են 1878-1923 թթ., սակայն, մի շարք առանցքային հիմնահարցերի լուսաբանման անհրաժեշտությունից ելնելով, անդրադարձել ենք 19-րդ դարի 60-ական թվականներին: Ժամանակահատվածի ընտրությունը պայմանավորված է հետևյալ հանգամանքներով.

- թեմայի ելակետային դրույթն է արևմտահայության պայքարը և վերջիններիս բնաջնջման քաղաքականության կիրառումը Օսմանյան կայսրությունում: Հաշվի առնելով, որ Օսմանյան կայսրության պետականորեն մշակված առաջին ցեղասպանածին ծրագրերը թվագրվում են 19-րդ դարի 20-ական թվականների վերջերից¹, երբ տարածքային ամբողջականության պահպանման նպատակով արևմտամետ բարենորոգումների գործընթացի քողի ներքո քրիստոնյա հպատակ ժողովրդների դեմ առաջացավ հզոր հակազդեցություն երկրի մուսուլմանական (թուրքեր, քրդեր և չերքեզներ) ազգաբնակչության շրջանում, այս ժամանակահատվածի ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս շոշափել կայսրության գաղտնի ծառայությունների

¹ Մաֆրաստյան Ռ., Օսմանյան կայսրություն. Ցեղասպանության ծրագրի ծագումնաբանությունը (1876-1920թթ.), Եր., 2009, էջ 14, 118-119:

գործելառճը, ցույց տալ դրանց տեղն ու դերը ցեղասպանական ծրագրերի իրականացման գործում:

- 1920-ական թթ. ձևավորվեց հայ-քրդական պայքարը, ինչը հանդիսացավ հանրապետական Թուրքիայի հատուկ ծառայությունների գործունեության հիմնական ուղղություններից մեկը:

Այսպիսով՝ աշխատության մեջ ժամանակագրական սահմաններից դուրս որոշակի տվյալների օգտագործումը հնարավորություն է տալիս բացահայտել արևմտահայության պայքարի և Օսմանյան կայսրության գաղտնի ծառայությունների գործունեության կարևոր առանձնահատկությունները և դրանց զարգացման միտումները, ինչն ատենախոսության նպատակներից և խնդիրներից էլնելով, խիստ արդիական է:

Ատենախոսության մեջ առաջին անգամ հետազոտվել է արևմտահայության ազգային-ազատագրական պայքարը թուրքական գաղտնի ծառայությունների գործունեության համատեքստում: Կատարված գիտական վերլուծության արդյունքներով ապացուցվել է, որ արևմտահայության ազգային-ազատագրական պայքարի ընթացքում արձանագրված մի շարք անհաջողությունների խորքային պատճառները կապված են օսմանյան կայսրության գաղտնի ծառայությունների գործունեության հետ: Առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ են դրվել մի շարք սկզբնաղբյուրներ և արխիվային նյութեր Ռուսաստանի և Թուրքիայի արխիվներից: Հարկ է նշել, որ այդ աղբյուրներից շատերը միայն վերջերս են գաղտնագերծվել և տակավին հայտնի չեն մասնագետների լայն շրջանակներին:

Ատենախոսությունն ունի ինչպես գիտական, այնպես էլ կիրառական նշանակություն: Ատենախոսությունը հնարավորություն է տալիս պարզաբանել թուրքական գաղտնի ծառայությունների գործունեության բնույթը, որոշ մեթոդները, հայաստյաց քաղաքականության ակունքները, ինչը կարող է օգտագործվել հետագա հատուկ մշակումների համար:

Հետազոտման արդյունքները կարող են օգտագործվել թուրքական գաղտնի ծառայությունների հակազդման պայմաններում հայ ազգային-ազատագրական պայքարի նոր օրինաչափությունների բացահայտման համար, ինչպես նաև Հայաստանի Հանրապետության ազգային անվտանգության ծառայության գիտաուսումնական

կենտրոնում համապատասխան հատուկ առարկաների դասավանդման և գործնական պարապմունքների անցկացման, այլ շահագրգիռ գիտաուսումնական հաստատությունների, կազմակերպությունների ու անհատ հետազոտողների կողմից զիտական և գործնական մշակումների ընթացքում: Նշված արդյունքները կարող են նաև օգտագործվել ՀՀ ազգային անվտանգության մարմինների պրակտիկ գործունեության ընթացքում:

Աշխատության համար որպես սկզբնաղբյուր օգտագործվել են Հայաստանի ազգային արխիվում (ՀԱԱ), Ռուսաստանի պետական ռազմապատմական արխիվում (РГВИА), Ռուսական կայսրության արտաքին քաղաքականության արխիվում (АВПРИ), Թուրքիայի վարչապետին կից Օսմանյան արխիվում (TC Başbakanlık Osmanlı Arşivi - BOA), Վրաստանի պետական արխիվում պահպանվող նյութերը:

ՀԱԱ նյութերից օգտագործվել է գեներալ Ն.Մորելի գրառումներն¹, որոնք կարևոր տեղեկություններ են պարունակում Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին ռուս-թուրքական ռազմաճակատում գործող հայ հետախույզների մասին: Ն.Մորելի վկայությամբ Սեբաստացի Մուրադը, Չախալյանը, Տեր-Վարդանյանը և հայազգի այլ հետախույզները, հակառակորդի թիկունքում ղեկավարելով իրենց իսկ կողմից ստեղծած գործակալական ցանցը, թուրքական կանոնավոր բանակի և քրդական զինված միավորումների մասին անհրաժեշտ տեղեկություններ էին հայթայթում և զեկուցում Կովկասյան IV բանակային կորպուսի հետախուզական բաժանմունքի ղեկավարությանը:

Կարևոր տեղեկություններ են պարունակում նաև ՀՀ Հայկական բանակի հետախուզական բաժանմունքի պետ Տիգրան Դևոյանցի զեկուցագրերը², որոնք վկայում են հայ հետախույզների արդյունավետ գործունեության մասին թշնամու թիկունքում:

Օսմանյան կայսրության գաղտնի ծառայությունների կազմավորման, կառուցվածքի, գործունեության ուղղվածության, ձևերի և մեթոդների վերաբերյալ հարուստ տեղեկություններ են հաղորդում Ռուսաստանի արխիվները³, որոնցից մի

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 201, Морель Н.М., К участию армян в Мировой войне 1914-1918 гг. Действие на Кавказском фронте в период декабрь 1917 года – апрель 1918 г. Подлинник, рукопись, на русском языке.

² ՀԱԱ, ֆ. 200, ց.1, գգ. 42, 158, 441, 427, ֆ. 204, ց. 1, գ.133:

³ Տե՛ս Архив Внешней Политики Российской Федерации (АВПРФ), ф. 151, ф. НАИ, серия А, д. 154, л. 34-35; Политархив, оп. 482, д. 1630, л. 134-135.

քանի փաստաթուղթ առաջին անգամ է դրվում գիտական շրջանառության մեջ¹: Դրա հետ մեկտեղ՝ նույն խնդրի լուսաբանմանը նվիրված, օգտագործվել են նաև ռուսական, ռուսերեն թարգմանված օտարալեզու², այդ թվում՝ թուրք հեղինակների³ աշխատությունները:

Թուրքական արխիվային նյութերից օգտագործել ենք Օսմանյան կայսրության Ներքին գործերի նախարարության ֆոնդի առանձին նյութերը, որոնք նույնպես առաջին անգամ են դրվում գիտական շրջանառության մեջ և նոր տեղեկություններ են հաղորդում գաղտնի ոստիկանության կողմից Հ.Յ. Դաշնակցության ու Սոցիալ-դեմոկրատական Հնչակյան կուսակցությունների աշխատանքները վերահսկելու կամ խափանելու վերաբերյալ⁴: Մասնավորապես՝ «Դաշնակցություն և Սոցիալ-դեմոկրատական Հնչակյան կուսակցությունների մասին» վերնագրով ՆԳ նախարարության քաղաքական բաժնի (DH SYS) ֆոնդի 65-րդ թղթապանակի նյութերը, որոնք պարզաբանում են գաղտնի ոստիկանության հետախուզական աշխատանքի յուրահատկությունը և հայ ազգային կուսակցություններին հետևելու մեթոդները:

Հրատարակված թուրքական արխիվային նյութերից օգտագործվել է Օսմանյան արխիվների գլխավոր տնօրինության կողմից 2001 թ. հրատարակված «Հայկական կոմիտեները (1891-1895)» փաստաթղթերի ժողովածուն⁵, որում տեղ են գտել նաև Օսմանյան կայսրության գաղտնի ոստիկանության և հետախուզական կառույցի կողմից

¹ РГВИА, ф. 2000, ГУГШ, оп I, док. N 1935, 2085, 2220, 2464-2466, 5171, ф. 5, д. 434, ф. 6, д. 891А; История шпионажа и службы по сбору информаций. Рукописный перевод с венгерского, т. 1, СПб, 1936; АВП РФ, Азиатский департамент, д. 6, л. 4, д. 166, л. 53 (Записка о разысканиях следов шамилева гонцах к шейху Таха. Дополнение к сведениям, изложенным Ханьковым).

² St' u A. Д. Новичев, История Турции, т. 1, изд. Лен. университета, 1963; Турецкий шпион при дворах христианских государей, СПб, 1778, перев. с франц; В. З. Джинчарадзе, История контрразведки в России, «Пограничник», 1946, NN 10, 13; Н. А. Смирнов, Турецкая агентура под флагом ислама, «Вопросы истории, религии и атеизма», М., изд. Академии Наук СССР, 1950; Б. Н. Венедиктов, Использование панисламизма и пантюркизма разведками империалистических государств, М., 1958; Е. Ф. Лудшувейт, Турция в годы первой мировой войны, изд. МГУ, 1966; А. Бабаходжаев, Провал панисламистской авантюры английского ставленника Энвера в Средней Азии в 1921-1922 г.г., «Звезда Востока», Ташкент, 1951, N 12; Фелицин Е.Д. Князь Сефер бей Зан, политический деятель и поборник независимости черкесского народа, Кубанский сборник, т. X, с. 81.

³ St' u Tarık Zafer Tunaya, Türkiye’de Siyasal Partiler, cilt 3, İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi, İstanbul, 2000; Dr.Mustafa Balcioglu, Teskilat-I Mahsusa` dan Cumhuriyete, Ankara, Nobel Yayin Dagitim, 2001.

⁴ St' u TC Başbakanlık Osmanlı Arşivi – BOA, DH, SYS, dosya 65, vesika 2: Օսմանյան արխիվային նյութերը մեզ է տրամադրել մեր գիտական ղեկավար պ.գ.դ., պրոֆ. Մրսեն Ավագյանը, ով 2004-2005 թթ. ուսումնասիրություններ է կատարել Ստամբուլի օսմանյան արխիվում:

⁵ St' u Ermeni Komiteleri (1891-1895), Ankara, 2001.

մեծ վեզիրին ու սուլթանին ներկայացված զեկուցագրերը հայ ազգային կուսակցությունների վերաբերյալ: Նշված զեկուցագրերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ օսմանյան գաղտնի ոստիկանությունն ու արտերկրում գործող հետախուզական ցանցն առանձնակի ուշադրության կենտրոնում էին պահում Ս.Դ. Հնչակյան և Վերակազմյալ Հնչակյան կուսակցությունների գործունեությունը, քանի որ վերջիններս կապեր էին հաստատել եվրոպական անարխիստական կազմակերպությունների հետ, որոնց ահաբեկչական գործողությունները սարսափ էին առաջացնում եվրոպական տիրակալների մոտ, իսկ Աբդուլ Համիդ 2-րդն այդ կազմակերպությունների թիրախների ցանկում էր:

Վրաստանի պետական արխիվից օգտագործվել է Օսմանյան կայսրությունում ռուս հետախույզների տեղեկությունները պարունակող նյութերը, որոնք վերաբերում են Կովկասում բրիտանական և թուրքական հետախուզությունների փոխհամագործակցությանը¹:

Թեմայի համակողմանի հետազոտման համար կարևոր փաստագրական նյութեր են պարունակում «Արևմտյան Հայաստանի մասին Բրիտանական փաստաթղթերը»², որոնց մի մասի հնարավոր սուբյեկտիվ լինելու հանգամանքով պայմանավորված, դրանք օգտագործելիս դրսևորել ենք քննադատական մոտեցում: Բացի երկրում տիրող սոցիալական և քաղաքական անարդարությունների, անօրինականությունների, կաշառակերության և բռնությունների վերաբերյալ տեղեկություններից, Տրապիզոնում Մեծ Բրիտանիայի հյուպատոսի 1894 թ. մարտի 31-ին դեսպանին ուղղած հաղորդագրության մեջ փաստացի և կոնկրետ օրինակներով նշվում է Օսմանյան կայսրության գաղտնի ծառայությունների կողմից հայերի դեմ կազմակերպված սադրանքների մասին: Դրանք արտահայտվում էին թուրքական գործակալների կողմից թռուցիկների պատրաստման ու տարածման ձևով, որոնց տակ դրվում էր «Կենտրոնական կոմիտեի նախագահ» ստորագրությունը՝ նպատակ ունենալով օգտագործել դրանք հայերի դեմ բռնություններն արդարացնելու համար³:

Ուշագրավ են նաև Կ.Պոլսում Մեծ Բրիտանիայի դեսպան Դուֆֆերինի 1881 թ. դեկտեմբերին իր ղեկավարությանն ուղղված զեկուցագրերը, որոնք բացահայտում են

¹ Տե՛ս Центральный государственный исторический архив Грузии, ф. 11, оп. 2, д. 278, лл. 2-3.

² Տե՛ս British documents on Ottoman Armenians, vol. 1, (1856-1880), vol. II (1880-1890), Ankara, 1982.

³ Նույն տեղում, 1 հ., էջ 182-184:

Օսմանյան կայսրության արտաքին գործերի քարտուղարի տեղակալ Արթին Էֆենդիին որպես բրիտանական դիվանագիտական ծառայությունների, հետևաբար, հետախուզության համար սուլթանի ծրագրերի ու մտահղացումների մասին գաղտնի տեղակատվության աղբյուր¹:

Թեմայի հետազոտման առանցքայի աղբյուրագիտական հենքերից է «Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի» ժողովածուն²: Տրապիզոնում տեղահանության և կոտորածի վերաբերյալ դատավարության նյութերը թույլ են տալիս պատկերացում կազմել «Թեշքիլաթը մահսուսա»-ի գործակալական ցանցի կառուցվածքի, ինչպես նաև գաղտնի աշխատանքներում առանձին անձանց ներգրավելու առանձնահատկությունների մասին:

Պատահական չէր, որ Բ. Շաքիրը, գտնվելով պաշտոնական հարաբերությունների մեջ ՀՅԴ դեկավարության հետ, վերջիններիս շրջանում ուներ գործակալ, որը նրան ապահովում էր անհրաժեշտ տեղեկատվությամբ³:

Օսմանյան կայսրության հետախուզական գործունեության միջոցների, մեթոդների և ձևերի մասին արժանահավատ տեղեկություններ է հայտնում Օսմանյան կայսրության ոստիկանապետ Մ. Խաղժետլաշեն⁴, որը մանրամասնորեն նկարագրում է «Յըլդըզ» պալատի կառուցվածքն ու գործունեությունը և ընդգծում, որ բոլոր հարցերը լուծվում էին պալատում և պալատի գործակալների օգնությամբ:

Խաղժետլաշեն արժեքավոր տեղեկություններ է հայտնում այն մասին, որ բրիտանա-թուրքական քաղաքական հարաբերություններից անկախ, որը հաճախ արտահայտվում էր իրավիճակային երկդիմի մոտեցումներով, Մեծ Բրիտանիայի և Օսմանյան կայսրության գաղտնի ծառայությունները մշտապես համագործակցել են, ինչը ենթադրում է նաև ծպտյալ աղբյուրներից ձեռք բերած տեղեկատվության փոխանակում⁵: Տվյալ հանգամանքը վկայում է, որ օսմանյան գաղտնի

¹ British documents... էջ 261:

² Տե՛ս Փափագյան Ա. Հ., Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի, Եր., 1989, էջ 167, 168:

³ Տե՛ս Teskilati Harpte Teskilati Mahsusa. «Vakit», 15-17, 11, 1933.

⁴ Տե՛ս Хаджетлаше М. Б., Убийца на троне (Записки начальника тайной полиции в Турции), Петроград, 1918.

⁵ Նույն տեղում, էջ 166-167:

ծառայությունների համար հայ ազատագրական շարժման վերաբերյալ լուրջ տեղեկատվական աղբյուր էր հանդիսացել նաև բրիտանական հետախուզությունը:

Առանձնահատուկ ուշադրության են արժանի Օսմանյան կայսրության Ներքին գործերի նախարար Նազըմ փաշայի հուշերը¹, որոնք կոնկրետ դեպքերով, փաստերով ու անուններով բացահայտում են, թե՛ ոստիկանության հետախուզական գործունեության առանձնահատկությունները՝ ուղղված հայկական «կոմիտեճիների» դեմ, թե՛ հայ հեղափոխականների շրջանում տիրող իրավիճակը: Չնայած Նազըմի՝ հայ լրտեսների ու մատնիչների անունները մատնանշելուն, նրա հուշերը արժեքավոր են երկու նկատառումներով՝ անհրաժեշտ տեղեկություն ստանալու համար հայազգի գործակալներ ներդնելով «կոմիտեճիների» շրջանում և այլ գործակալների միջոցով ստացված տեղեկատվության հավաստիության ստուգման հանգամանքով: Նազըմ բեյն իր հուշերում սարսափով է հիշատակում լրտեսների սպանությունների շարանը. «Ահա այսպես հայ յեղափոխական Դաշնակ կոմիտեն սկսած էր ասպարեզ կարդալ կառավարության, սպաննելով ոստիկանները և այն Հայերը, որոնք հավատարիմ կր մնային կառավարութեան»²: Խնդիրը խորապես հասկանալու և համապատասխան միջոցներ կիրառելու նպատակով ոստիկանության նախարարը որոշում է հայ լրտեսներից մեկին. «...որ դեռ ճանաչված չէր կոմիտեճիներուն կողմէ, յարաբերութեան մեջ դնել հայ յեղափոխական կոմիտեին հետ:... կոմիտեի ամենէն կատղած անդամներէն մեկն էր Հակոբը...: Լրտեսը դրկեցի Հակոբի մոտ: Բարեկամացավ նրա հետ և մտավ կոմիտեին մեջ: Եվ օրը օրին ինձի լուր կուտար կոմիտեին որոշումներուն և ծրագրերուն մասին: Հակոբը ձերբակալվեց»³: Ընդգծելով Օսմանյան կայսրության ոստիկանության գործելակերպը, նշենք, որ Հակոբի հարցաքննության ժամանակ Նազըմ փաշան մեծ տեղ էր հատկացնում այլ աղբյուրներից ստացված տեղեկությունների հավաստիությանը՝ ստուգելով նաև լրտեսների հուսալիությունը:

Խաղժեուլաշեի և Նազըմ փաշայի հաղորդած տեղեկությունները ճշտելու ու իրադարձությունները համադրելու նպատակով ատենախոսության մեջ օգտագործվել են նաև սուլթան Աբդուլ Համիդ 2-րդի քարտուղար Թահսին փաշայի հուշերը, որոնք հանդիսանում են այդ շրջանի իրադարձությունների և գաղտնի ծառայությունների

¹ Նազըմ փաշայի հուշերը. հայոց դահիճը կը պատմէ..., «Յառաջ» օրաթերթ, Փարիզ, 1931, թիվ 1648-1738:

² Նույն տեղում, թիվ 1748:

³ Նույն տեղում, թիվ 1629:

գործունեության լուսաբանման համար օգտագործվող հիմնական աղբյուրներից մեկը¹:

Կայսրության գաղտնի ծառայությունների կողմից վերահսկման մեխանիզմների կիրառման պայմաններում կարևորում ենք հայ առանձին հեղափոխական գործիչների գործունեությունն իրենց քողարկումը ապահովող առասպելապատման մշակման ուղղությամբ: Այս առումով՝ նորահայտ արժեքավոր նյութերը լուսաբանում են ՀՅԴ գործիչ՝ Միքայել Տեր-Հովհաննիսյանի դրսևորած առանձնահատուկ ունակություններն ու հմտությունները օսմանյան Թուրքիա իր ներթափանցումը կազմակերպելիս²: Չնայած փայլուն կերպով իրականացրած քողակմանը³, Մ.Տեր-Հովհաննիսյանի գործունեությունը ևս դատապարտված էր ձախողման, քանի որ վերջինիս կապավոր Հատիկի անզգույշ վարքագծի պատճառով նրա Երկիր մտնելու մասին իմացել էր Հնչակյան կուսակցության անդամ ոմն Տիգրանը, որն իր իսկ նախաձեռնությամբ ՀՅԴ գործչին մատնեց իշխանություններին:

1890-ական թվականներին Արևմտյան Հայաստանում ՀՅԴ-ի կազմակերպական կառույցների ձևավորման գործընթացի մասին արժեքավոր տեղեկություններ է պարունակում Գ. Խուղիյանի աշխատությունը⁴: Այս նպատակով ՀՅԴ-ի կողմից Երկիր ուղարկած «ուսուցիչներից» միայն Հ. Յուսուֆյանին հաջողվեց հարմարվել տեղի պայմաններին⁵: Վերջիս, գործելով գրեթե միայնակ, կարճ ժամանակում (1892-1893 թթ.) կարադացավ ստեղծել այն նախադրյալները, որոնք հիմք հանդիսացան հետագայում ՀՅԴ Արևմտյան բյուրո ձևավորելու համար: 1893 թ. Հ.Յուսուֆյանը ևս հայտնվեց ոստիկանության տեսադաշում: Աշխատությունը կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում մի շարք հայ լրտեսների ու մատնիչների մասին, որոնց նկատմամբ ՀՅԴ-ի կողմից կազմակերպվեցին ահաբեկչական գործողություններ⁶:

Հնչակյան կուսակցության ծրագրային դրույթների և հայ ազգային կուսակցությունների գործունեության ուղղվածության մասին կարևոր տեղեկություններ

¹ Տե՛ս Sultan Abdül Hamid, Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1999.

² Միքայել Տեր-Հովհաննիսյանի հուշերը, Ստեփանավան-Ծաղկաձոր, 1926-1927 թթ.: Նյութերը տրամադրել է պ.գ.դ. Ռ.Սահակյանը:

³ Նույն տեղում, էջ 99:

⁴ Խուղիյան Գ., ՀՅ Դաշնակցության քննական պատմություն (ակունքներից մինչև 1895 թվականի վերջերը), Եր., 2006:

⁵ Նույն տեղում, էջ 322:

⁶ Նույն տեղում, էջ 320, 328:

են պարունակում Կ.Իզմիրլյանի աշխատությունը¹: Ուշագրավ են նաև Մաթեոս Իզմիրլյան պատրիարքի և Ներսես Խարախանյան վարդապետի ՀՅԴ երրորդ ընդհանուր ժողովին ուղղված վերլուծական նամակները² Երկրի անցյալի, ներկայի և ապագայի վերաբերյալ, որոնցում կարևորվում էր բոլոր փոքրաթիվ ազգերի՝ հայերի, քրդերի, ասորիների ընդհանուր անկախ դաշնակցությունը:

Օսմանյան կայսրության և Թուրքիայի Հանրապետության գաղտնի ծառայությունների պատմության, գենեզեսի, գործելաոճի և իրականացված գործողությունների ուսումնասիրության տեսակետից արժեքավոր է թուրք հետազոտող, թուրքական գաղտնի ծառայության պատմության մասնագետ Թունջայ Օզքանի «Թուրքիայի հետախուզական ծառայության (MIT) գաղտնի պատմությունը» մենագրությունը, որտեղ կողմնակալության հետ մեկտեղ հեղինակը կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում տարբեր ժամանակաշրջաններում Օսմանյան կայսրությունում և Թուրքիայում գոյություն ունեցող գաղտնի ծառայությունների մասին³:

Թուրք հեղինակ՝ Բորա Իյիաթը, մեկ այլ գոյություն ունեցած թուրքական գաղտնի ծառայությունների կազմավորումն ու գործունեությունը դիտարկում է ժամանակակից Թուրքիայում գոյություն ունեցող այսպես կոչված «խորքային պետության» ձևավորման համատեքստում՝ ուսումնասիրության հիմնական շեշտը դնելով խորքային պետության ստեղծման և գործունեության ոլորտում գաղտնի ծառայությունների ունեցած դերակատարության վրա⁴:

«Հատուկ կազմակերպությանն» առնչվող հարցերի ուսումնասիրության համար օգտագործվել են թուրք պատմաբաններ Էմին Դեմիրելի «Գաղտնի կազմակերպությունները «Հատուկ կազմակերպությունից» մինչ մեր օրերը»⁵ և Էրգյուն Հիչլըմազի «Հատուկ կազմակերպությունը» և հետախուզական կազմակերպությունները» մենագրությունները⁶:

Հայրենի պատմագիտության կողմից հանգամանալից ուսումնասիրված է

¹ Իզմիրլեան Կ., Հայ ժողովրդի քաղաքական ճակատագիրը անցյալին և ներկայիս, Պեյրոյթ, 1964, էջ 129:

² «Հայրենիք», 1931, թիվ 9:

³ Տե՛ս Tuncay Özkan, Milli İstihbarat Teşkilatı (MIT)'in Gizli Tarihi, İstanbul, ALFA, 2003.

⁴ Տե՛ս Bora İyiat, Hunlardan Günümüze Türk Derin Devleti, Ankara, 2008.

⁵ Տե՛ս Emin Demirel, Teşkilat-ı Mahsusa'dan Günümüze Gizli Servisler, İstanbul, 2002.

⁶ Տե՛ս Ergun Hiçylmaz, Teşkilat-ı Mahsusa ve Casusluk Örgütleri, İstanbul, 1996.

արևմտահայության ազգային-ազատագրական պայքարի պատմությունը¹, ինչը ատենախոսության համար հիմք է ծառայել, սակայն այդ պայքարի առանձին դրսևորումների, ինչպես նաև Օսմանյան կայսրության գաղտնի ծառայությունների հակահայկական գործունեության ուղղությունների, ձևերի և մեթոդների վերաբերյալ նյութերը սակավ են: Այս առումով՝ թեմային առնչվող աղբյուրագիտական արժեքավոր փաստագրական նյութեր են պարունակում Ա. Ավագյանի աշխատությունները², որոնցում քննության են առնված թուրքական գաղտնի ծառայությունների կազմավորումը և հայաջինջ գործունեությանը վերաբերող առանձին խնդիրները:

Ուշագրավ է նաև Միքայել Վարանդյանի աշխատությունը³, որում թեմային առնչվող կարևոր տեղեկություններ կան հայկական և թուրքական գաղտնի կազմակերպությունների կազմավորման ու գործունեության մասին: Մասնավորապես, այդ կազմակերպությունների համար, իր գաղտնի՝ մասնական կառուցվածքի շնորհիվ օրինակ էր ծառայում Իտալիայի միավորման ընթացքում արդյունավետ դերակատարություն ունեցած «Երիտասարդ Իտալիա» կազմակերպությունը:

Ուշադրության է արժանի ռուսական հետախուզության գեներալ-մայոր Լև Սոցկովի գիրքը⁴, որում օգտագործվել են ՌԴ-ի արտաքին հետախուզության արխիվում պահվող բազմաթիվ փաստաթղթեր, որոնք բացահայտում են կովկասյան տարածաշրջանում թուրքական հատուկ ծառայությունների գործելակերպը և ռազմավարությունը:

Թեմայի ուսումնասիրման համար աղբյուրագիտական բացառիկ արժեք է ներկայացնում ազատագրական շարժման նշանավոր գործիչ Ռուբեն Տեր-Մինասյանի

¹ Տե՛ս Գալուստյան Գր., Մարաշ կամ Գերմանիկ և հերոս Ջեյթուն, Նիւ-Եորք, 1934; Ներսիսյան Մ.Գ. Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ 1850-1870 թթ., Եր., 1955; Համբարյան Ա.Ս., Երիտթուրքերի ազգային ու հողային քաղաքականությունը և ազատագրական շարժումները Արևմտյան Հայաստանում, Եր., Հայկական ՄՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1979; Կիրակոսյան Ջ. Կ., Բուրժուական դիվանագիտությունը և Հայաստանը (19 դ. 80-ական թթ.), Եր., 1980; Համբարյան Ա. Ս., Հայ հասարակական քաղաքական միտքը արևմտահայության ազատագրական ուղիների մասին, Եր., «Հայաստան», 1990; Միմոնյան Հր. Ռ., Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից, Եր., «Հայաստան», 1991; Գալոյան Գ., Հայաստանը մեծ տերությունների աշխարհակալական առճակատումներում, Եր., 2004; Тунян В. Г., Младотурки и Армянский вопрос, Ереван, 2005 և այլն:

² Տե՛ս Ավագյան Ա., Հյուսիսկովկասյան քաղաքական վտարանդիությունը Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության համատեքստում (1920-1971 թթ.), Եր., 2011, նույնի՝ Геноцид армян: механизмы принятия и исполнения решений, Ереван, 2013.

³ Տե՛ս Վարանդյան Մ, Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատմութիին, Եր., 1992, էջ 52-53:

⁴ Տե՛ս Соцков Лев, Неизвестный сепаратизм. На службе СД и Абвера (<http://lib.tr200.net.v.php.id.4848sp.15>).

հուշերը¹: Հեղինակը որպես դեպքերի անմիջական մասնակից՝ առանձնակի կարևորությամբ է շեշտում հայ գործիչների պայքարի վտանգավորության բարձր աստիճանն Օսմանյան կայսրության գաղտնի ծառայությունների և դրանց գաղտնի գործակալների գործունեության հակազդման պայմաններում: Նշենք, որ Ռուբենը այն եզակի հեղինակներից է, որը թշնամու գաղտնի ծառայությունների գործունեության էությունը ձևակերպել է իր ամբողջ խորությամբ²: Վերջիններիս գործակալների մատնությամբ սպանվեց հայդուկապետ Աղբյուր Սերոբը, իսկ «...Գևորգը քանիմը ընկերներով կերթա ուղղակի թունավորող Գեղաշենի Ավոյի տունը...Կը բացահայտվի դավաճանների ամբողջ ցանցը: Ատկե վերջն է, որ Գևորգ անխնայորեն կը կոտորե բոլոր անոնք, որոնք որևէ ձևով մասնակցեր են դավաճանական գործի»³:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ հայ ազգային-ազատագրական պայքարի ընթացքում նմանատիպ դեպքերը կրկնվում են պարբերաբար, ինչը վկայում է այդ պայքարի ոչ ճիշտ կազմակերպման օրինաչափության մասին:

Հայազգի Մելքոն խանի լրտեսական գործունեության վերաբերյալ ուշագրավ տեղեկություններ է հայտնում Ս. Գյուլյանը, նշելով, մասնավորապես, որ որոշակի հեղինակություն ունենալով դիվանագիտական ասպարեզում, Մելքոն խանը «Մին այն հայ իրական խելքերից է, որ իսպառ, վարձու է տրվում օտարներին...»⁴:

Սույն ատենախոսության խնդիրների լուծման տեսանկյունից կարևոր նշանակություն է ունեցել Ռ. Սահակյանի հոդվածը, որտեղ լուսաբանվում է, թե ինչպես դեռևս 1914 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին «Թեշքիլաթի մահուսս»-ն համակարգել ու իրագործել է Բաթումի նահանգում և Կարսի մարզում հայերի զանգվածային կոտորածները և բնակավայրերի կողոպուտը⁵:

Օգտագործվել են նաև հայ հետախույզների գործունեությանը նվիրված Ռ.

¹ Տե՛ս Տեր-Մինասեան Ռուբեն, Հայ յեղափոխականի մը հիշատակները, Պեյրութ, 1983 թ.

² Տե՛ս սույն ատենախոսության 38 էջը: Հանրագիտարաններում կամ հատուկ գրականության մեջ տեղ գտած հատուկ ծառայությունների վերաբերյալ սահմանումները մասնագետների շրջանում մշտապես բանավեճի առարկա են:

³ Նույն տեղում, էջ 101, 102:

⁴ Տե՛ս Գյուլեան Ս. Պատասխանատուները, Պրովիդենս, 1916, էջ 143:

⁵ Տե՛ս Սահակյան Ռ., Բաթումի նահանգի հայության կողոպուտն ու սպանությունները Ա. Համաշխարհայինի սկզբում 1914-ի աշնան (փաստաթղթեր), Հայկազեան Հայագիտական Հանդես, Պեյրութ, 2013, էջ 29-36:

Սահակյանի հոդվածները¹, որոնցում լուսաբանվել են Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Արևմտյան Հայաստանում գործող հետախուզական «Հայկական շտաբի» աշխատանքները, ինչպես նաև Հայկական բանակի հետախուզական բաժանմունքի գործունեությունը:

Թեմայի հիմնահարցերի առավել ամբողջական և համակողմանի հետազոտման նպատակով օգտագործվել են Վ. Վիրաբյանի «Հայաստանի Հանրապետության պետական անվտանգության համակարգի ստեղծումը և գործունեությունը 1918-1920 թթ.»² աշխատությունում քննության առնված Հայաստանի Առաջին Հանրապետության նորաստեղծ հետախուզության Արևմտյան Հայաստանում ծավալած գործունեությանը վերաբերող փաստագրական տվյալները, ինչպես նաև Կ.Պոլսում հայկական հետախուզական աշխատանքների կազմակերպիչ հետախույզ Ս. Դևոյանցի հուշերը³: Վերջինիս կողմից թշնամու թիկունք գործակալական ներթափանցման եղանակով ստեղծված ծպտյալ գործակալական ցանցի միջոցով անհրաժեշտ կանխարգելիչ տեղեկությունների հայթայթման արդյունքում կազմված զեկուցագրերի ուսումնասիրությունները թույլ են տալիս օբյեկտիվ գնահատել իրավիճակն ամբողջ Արևմտյան Հայաստանում: Հարկ է նշել, որ 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի նախաշեմին թուրքերի կողմից իրականացվող կոնկրետ գերծողությունների վերաբերյալ հայ հետախույզներն ռազմաքաղաքական բնույթի արժեքավոր տեղեկություններ էին ուղարկում Հայաստանի Հանրապետության կառավարություն, սակայն ինչ-ինչ պատճառներով դրանք կամ ուշացումով էին տեղ հասնում, կամ էլ՝ ղեկավարության կողմից համապատասխան վերաբերմունքի չէին արժանանում⁴: Հատկանշական է, որ հայկական բանակը ներսից քայքայելու համար քեմալական գործակալները քարոզչություն էին մղում, լուրեր տարածում, թե թուրք զինվորները «նույնպես բոլշևիկներ են», իսկ «... թուրք-հայկական պատերազմի ամբողջ ընթացքում հայ բոլշևիկ

¹ Տե՛ս Սահակյան Ռ., Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին և ընթացքում ռուս-թուրքական ռազմաճակատում հետախուզական ծառայությունների պատմությունից, Պատմաբանասիրական հանդես, 2011, թիվ 3, էջ 94-119; Հայկական բանակի հետախուզական բաժանմունքի պետ Տիգրան Դևոյանցի զեկուցագրերը թուրքական բանակի մարտակազմի վերաբերյալ, ՀՀ ԳԱԱ Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 2010, թիվ 1-2, էջ 458-460, 470-483:

² Տե՛ս Վիրաբյան Վ., Հայաստանի Հանրապետության պետական անվտանգության համակարգի ստեղծումը և գործունեությունը 1918-1920 թթ., Եր., 2006:

³ Տե՛ս Դևոյանց Ս., Կեանքիս դրուագներից, «Հայրենիք», Բոստոն, 1945, թիվ 2, էջ 52-54:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 85:

գործիչներից և ոչ մեկը հանդես չեկավ թուրքերին դիմադրելու և հայրենիքը պաշտպանելու սեփական ժողովրդին ուղղած որևէ կոչով»¹:

Թեմայի հետազոտման շրջանակներում ուսումնասիրվել են նաև քեմալական գաղտնի ծառայությունների կողմից քրդերի՝ որպես գործակալների հավաքագրման փաստերն ու գործընթացները², որոնք թույլ են տվել զուգահեռներ անցկացնել Օսմանյան կայսրության գաղտնի ծառայությունների կողմից առանձին անձանց հավաքագրման ձևերի, մեթոդների և մարտավարության հետ: Այդ նպատակով աստենախոսությունը պատրաստելիս օգտագործվել են թուրքական և քրդական աղբյուրների հաղորդած տեղեկությունները հայ ազգային կուսակցությունների և քրդական կազմակերպությունների շփումների և հարաբերությունների լուսաբանման նպատակով:

Հետազոտական աշխատանքների ընթացքում օգտագործվել է նաև ժամանակի մամուլը՝ «Մշակ», «Մասիս», «Մեղու Հայաստանի», «Դրօշակ», «Փարիզ», «Մուրճ», «Հնչակ», «Նոր կեանք», «Նոր դար», «Հայաստան», «Անահիտ թերթ-հանդես», «Արձագանք» պարբերականները:

¹ Տե՛ս Միմոնյան Հ. Ռ., Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից, Եր., 1991, էջ 401:

² Տե՛ս Гасратян М. А., Курдское движение в новое и новейшее время, М., 1987, с. 93.

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅԱՆ ԳԱՂՏՆԻ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ
ԵՎ ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ (19-րդ դարի 60-70-ական թթ.)

1.1. Հպատակ ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարի գործունը Օսմանյան կայսրության գաղտնի ծառայությունների զարգացման գործում

Օսմանյան կայսրությունը, լինելով հզոր պետությունը, ակտիվ դերակատարություն է ունեցել համաշխարհային քաղաքականության մեջ:

Նրա հետախուզական գործունեությունը սկիզբ է առել դեռևս XIV դ., սակայն սկզբնական կազմակերպված միջոցառումները հետախուզության ոլորտում որպես պետական ապարատի հիմնական և կարևորագույն գործառույթ, վերագրվում են XV դ.¹: Այս ժամանակահատվածում արդեն ձևավորվում էին Օսմանյան կայսրության հիմնական պետական կառույցները՝ այդ թվում հետախուզական մարմինները: Ընդ որում, այս փուլում վերջիններիս կազմավորման գործընթացի վրա ազդեցություն է գործել նաև հետախուզական գործունեություն իրականացնող Վենետիկի Դիվանագիտական փոստային բյուրոն:

Հետախուզական գործունեության Վենետիկի հարուստ փորձը, գործելաոճը և ավանդույթներն աստիճանաբար փոխանցվում էին Օսմանյան կայսրության հետախուզությանը՝ սկսած այն ժամանակաշրջանից, երբ թուրքերի կողմից Կոնստանդնուպոլսի գրավումից անմիջապես հետո Վենետիկը քրիստոնյա պետություններից առաջինը նրանց հետ կնքեց պայմանագիր Օսմանյան կայսրությունում առևտրի բացարձակ իրավունքի մասին՝ հիմք դնելով այսպես կոչված կապիտուլյացիաների համակարգին:

Հետախուզական գործունեության արդյունքում սուլթանը և վեզիրները լավ տեղեկացված էին ոչ միայն հարևան երկրների, այլև հեռավոր պետություններում տիրող իրավիճակի մասին: Այդ երկրների հասարակության տարբեր խավերի ներկայացուցիչներից՝ հատկապես բարձրաստիճան պաշտոնյաներից ունեին

¹ Ст'ю История дипломатии, т. 1, М., 1959, с. 120.

իրագրելիչներ, որոնց տրամադրած տեղեկատվությունը թույլ էր տալիս թուրք իշխանավորներին ճիշտ կողմնորոշվել բարդ իրավիճակներում և կայացնել համապատասխան քաղաքական որոշում¹:

Պահպանվել են Օսմանյան կայսրության պաշտոնյաներին ուղղված թուրքական հետախուզության Ֆրանսիայում գործող ռեզիդենտի² 123 նամակները: Նամակների բովանդակությունից երևում է, որ թուրք հետախույզը գործել է Փարիզում 1837-1842 թթ. անլեգալ ձևով, եղել է փորձառու, նախաձեռնող և հմուտ անձնավորություն, կատարում էր ժամանակի հետախուզության վարպետներից մեկը համարվող կարդինալ Ռիշելյեի թարգմանչի պարտականությունները³:

Թուրք լրտեսը ձեռք բերված տեղեկատվությունն անմիջապես փոխանցում էր Վիեննայում բնակվող Թուրքիայի գաղտնի գործակալ Ռակոպի միջոցով, նամակագրական կապի մեջ էր գտնվում Ջենովայում գործող թուրք գործակալ Դոնայաի հետ⁴:

Հետախուզական գործունեությամբ զբաղվում էին նաև զավթած տարածքներում թուրքական զինված ուժերի ղեկավարները⁵:

Հետախուզական տեղեկատվության հայթայթման նպատակով թուրք ռազմական ղեկավարները լայնորեն օգտագործել են առևտրականներին, հոգևորականներին, ուսանողներին, թափառականներին, ինչպես նաև իրենց ենթակայության տակ գտնվող քաղաքացիական հագուստ կրող զինվորներին: Կային նաև գործակալներ, որոնք ունեին ազնվական ծագում⁶:

Հետախուզական աշխատանքներում սուլթանն ակտիվորեն ներգրավում էր դիվանագիտական ներկայացուցիչներին: Որպես Օսմանյան կայսրության հետախուզության գործակալներ օգտագործվում էին այլազգի քրիստոնյա ներկայացուցիչները, որոնք տարբեր դրդումներով և պատճառներով ընդունում էին

¹ Новичев А.Д., История Турции, т. 1, ЛГУ, 1963, с. 78-80.

² Ռեզիդենտն այն անձն է, որը գաղտնի ծառայությունների առաջադրանքով իրականացնում է հետախուզական գործունեություն՝ ղեկավարելով իր հետ կապի մեջ գտնվող գործակալների աշխատանքը:

³ Турецкий шпион при дворах христианских государей, СПб, 1778, перев. с франц., с. 486.

⁴ История шпионажа и службы по сбору информации. т. 1, СПб, 1936, рукописный перевод с венгерского, с. 316.

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 322, 329:

⁶ Նույն տեղում, էջ 338:

մահմեդականություն: Ընդ որում, այդ հետախույզներն ու գործակալներն անհրաժեշտ տեղեկություն էին ձեռք բերում ոչ միայն անձնական շփումների և դիտարկումների շնորհիվ, այլ տեղեկատվության աղբյուր հանդիսացող այլազգի անձանց կաշառման միջոցով, որոնք կամա թե ակամա կանգնում էին հայրենիքի դավաճանության ճանապարհին¹:

Օսմանյան կայսրության հետախուզության գործունեության առանձնահատկություններից էր, երբ իրենց կողմից կազմակերպված շարժումների, դավադրությունների կամ հեղաշրջումների ընթացքում պլանավորվում և, որպես կանոն, իրագործվում էին դիվերսիոն և ահաբեկչական գործողություններ: Հաջողությամբ անցկացրած միջոցառումների արդյունքում կայսրության համար ռազմաքաղաքական հետաքրքրություն ներկայացնող վարչական տարածքներում դեկավար անձինք էին նշանակվում սուլթանի դրածոները²:

Պետք է նշել, որ Օսմանյան կայսրության և նրա ժառանգորդ՝ Թուրքիայի Հանրապետության այս ծառայությունների գործունեության հիմնական, ավանդաբար շարունակվող ուղղվածությունն է եղել անջատողականությունը և թշնամության սերմանումը, որի շնորհիվ պառակտվել և քայքայվել են ազատագրական շարժումները, կազմակերպությունները, համայնքային կառույցների միասնությունը և այլն³:

Օսմանյան կայսրությունում բավականին լուրջ դերակատարություն ունեին հակահետախուզական մարմինները, որոնք կոչված էին ապահովելու պետական գաղտնիքների պահպանությունը, ինչպես նաև բացահայտելու, կանխարգելելու, խափանելու հակակառավարական դրսևորումները (դավադրություններ, խռովություններ, շարժումներ և այլն), հակազդելու արտաքին սպառնալիքներին: Այս գործառույթներից բացի, հակահետախուզությամբ զբաղվում էին մեծ վեզիրի վարչությունը, ինչպես նաև սուլթանի արքունիքի արտաքին և ներքին կառավարիչները: Սակայն այստեղ գլխավոր դերը պատկանում էր մեծ վեզիրի վարչությանը, որն իր ձեռքում էր կենտրոնացել պետական կառավարման գործառույթները, այդ թվում, ինչպես նշվեց, հետախուզական և հակահետախուզական գործունեությունը:

Հետախուզության գործունեության մեջ գլխավոր պահանջներից էր

¹ Տե՛ս Դժինչարաձե Յ. Յ., *История контрразведки в России*, 1946, с. 75-80.

² Տե՛ս մասնավորապես, *История СССР*, М., 1964, с. 217-220.

³ Տե՛ս մասնավորապես, Соцков Л., *На службе СД и Абвера*, с. 6-10.

գաղտնակյացությունը: Մասնավորապես, սուլթանի ծրագրերի, մտահղացումների, խորհրդակցությունների մասին տեղեկության արտահոսքի բացառման նկատառումներով, այդ կարգի գրույցներն ու քննարկումներն անց էին կացվում բաց տարածքում հատուկ կառուցված սենյակում: Խորհրդակցությունների ժամանակ սենյակի շուրջը փորած ջրանցքներով բաց էր թողնվում ջուրը, որը խլացնում էր ներսում գրուցող մարդկանց ձայնը: Առավել մեծ ուշադրություն էր դարձվում սուլթանի և օտարերկրյա պետությունների դեսպանների հանդիպումներին, որոնց բնույթն ու բովանդակությունը գաղտնի էին պահվում անգամ վեզիրներից¹:

Սուլթանի կառավարությունը հետախուզական ծառայությունների միջոցով հարակից պետությունների դեմ իրականացնում էր նաև գաղտնի պատերազմ: Այն է՝ հետախուզական և հակահետախուզական բնույթի տեղեկատվության ձեռքբերում, վնասարարություն, դիվերսիոն և ահաբեկչական գործողություն, անցանկալի անձանց վերացում, այլ երկրների ներքին գործերին գաղտնի միջամտում, ապատեղեկատվություն:

Թուրք հետախույզները և գործակալները հետախուզական տեղեկատվությունը ստանում էին նախ և առաջ պաշտոնապես գործող դիվանագիտական ծառայությունների ներկայացուցիչներից: Արձանագրվել են դեպքեր, երբ թուրք դիվանագետները որպես գործակալներ հավաքագրել են ռուսական հասարակության բարձր խավի ներկայացուցիչներին: Այսպես, Միխայիլ Ռոմանովի թագավորության օրոք ռուսների կողմից ձերբակալվել էր Մոսկվայի և Կոլումենսկայի միտրոպոլիտ, ազգությամբ հույն, Նիկողիմը, որը մեղադրվում էր թուրք դեսպանի հետ գաղտնի համագործակցության մեջ: Ռուսաստան ժամանած թուրք դիվանագետների համար, ռուսական դեսպանական հրամանով² մշակվել էին հատուկ միջոցառումներ, որոնք նախատեսում էին թուրք դիվանագետների մեկուսացումը տեղի բնակչությունից: Մասնավորապես, նրանց խստագույնս արգելվում էր քայլել քաղաքով առանց հատուկ ուղեկցողների, որոնց պարտականությունը կայանում էր նրանում, որպեսզի խոչնդոտել թուրքերի շփումները ռուս հպատակների հետ:

Օսմանյան կայսրության հզորացման հետ մեկտեղ, այլ ազգերի թալանի հաշվին

¹ Новичев А. Д., История Турции, т. 1, ЛГУ, 1963, с. 70-100.

² Դեսպանական հրամանը զբաղվում էր արտաքին հարաբերությունների հարցերով, ինչպես նաև հետախուզությունով:

նյութական միջոցների ավելացման, ինչպես նաև հետախուզական աշխատանքի փորձի և հմտությունների ձեռք բերմամբ, սուլթանական հետախուզությունը դարձավ առավել բազմաբնույթ և ակտիվ:

Կայսրության հետախուզության կողմից իրականացված ահաբեկչական գործողությունների մասին վկայում են Պրեռֆրաժենսկի հրամանում կատարված հետաքննչական գործի նյութերը, ինչպես նաև Օսմանյան կայսրությունում ռուս դեսպանի նամակը՝ հասցեագրված Ռուսաստանի կանցլեր կոմս Գոլովինին: Նշված գործից և նամակից պարզվում է, որ սուլթանի հրամանով մոլդովացի պարոնը առևտրականի կերպարանքով Ռուսաստան է ուղարկել ազգությամբ հույն երկու ահաբեկիչների՝ Պետրոս I-ին թունավորելու նպատակով: Շուտով ռուսները Մոսկվայում ձերբակալեցին այդ երկու «առևտրականներին», որոնց մոտ հայտնաբերվեց շշալցված թույն, մի քանի հազար չերվոն ոսկի և մի քանի հազար ռուբլի արժողությամբ ադամանդներ¹: Օսմանյան կայսրության գաղտնի ծառայությունների գործունեության համար առավել կարևոր շրջան էր հանդիսանում Կովկասը, որտեղ և բախվում էին Ռուսաստանի շահերը Մեծ Բրիտանիայի և Օսմանյան կայսրության հետ:

XVII-XIX դդ. Օսմանյան կայսրության և անգլիական հետախուզությունները համատեղ ուժերով շրջանառության մեջ դնելով մյուրիդիստական² քաղաքականությունը, գրգռում էին Կովկասի մահմեդական տարրերը քրիստոնյաների դեմ՝ վերջիններիս մոտ առաջացնելով խուճապ³:

Այս գաղափարախոսության տարածումը զուգորդվում էր մուսուլմանական ռազմականացված հատուկ ջոկատների կազմավորմամբ: 1840-ական թվականներից մյուրիդիզմի տարածման նպատակով Արևմտյան Կովկասում հաճախ էին հայտնվում Շամիլի գործակալները:

1848 թ. Կովկասյան պատերազմի ժամանակ, կովկասյան ցեղերի և Օսմանյան կայսրության իշխանությունների միջև կապի պահպանման գործում աչքի է ընկնում Մուհամեդ – Էմինը: Անգլիական գործակալ Սեֆերբեյ Զանի հետ զրույցում Մուհամեդ –

¹ Sté u История шпионажа и службы по сбору информации. Рукописный перевод с венгерского, т. 1, СПб, 1936, с. 216.

² Մյուրիդիզմը՝ մուսուլմանական ծայրահեղական ուսմունք է, որի հետևորդներն առաջ են քաշում ոչ իսլամներին անողորմաբար կոտորելու տեսություն:

³ Sté u Смирнов Н. А., Турецкая агентура под флагом ислама, «Вопросы истории религии и атеизма», М., 1950, с. 11-63.

Էմինը նշել էր. «...առաջներում չերքեզները և ռուսները ապրում էին համերաշխ, շատ տեղերում միասին հող էին մշակում, և որ ինքն իր հոգևորական քարոզներով կարողացավ պատակտել այդ երկու ժողովրդների միասնությունը»¹:

Մուհամեդ – Էմինի նամակներում հիշատակվում են Օսմանյան կայսրության կառավարության հետ կապերի հարցերով գործակալներ՝ Ահմեդ-Ալին, Հաջի Նուրեդինի որդին, Թամանից՝ աղը,² ինչպես նաև Իբրահիմ-Խան Օղլին, որը Մուհամեդ–Էմինի գրությունները հասցնում էր Կոստանդնուպոլսում գործող «Չերքեզական մեջլիս»³: Սա Օսմանյան կայսրության հետախուզության մասնաճյուղն էր, որի հետաքրքրության ուղղվածությունն էր՝ տեղեկատվության հայթայթումը ռուսական զորքերի վերաբերյալ և իր գործակալական ցանցի ամրապնդումը տարածաշրջանում:

Այս և հետագայում ձեռք բերված փաստագրական տվյալներից էլնելով ռուսական կառավարությունը համոզվեց, որ Կովկասում բրիտանական և օսմանյան կայսրությունների կողմից Ռուսաստանի դեմ իրականացվող բանասարկությունների կազմակերպման գլխավոր անձը անգլիական հետախույզ Ուրքարթն էր, 1847 թվականից Մեծ Բրիտանիայի խորհրդարանի անդամը, որը փորձում էր սրել ռուս-թուրքական հարաբերությունները⁴:

Օսմանյան կայսրության հետախուզության գործակալական ցանցի գործունեության վտանգավորության աստիճանը գնահատելով՝ Կովկասի փոխարքան հրահանգել էր, որպեսզի «...մուսուլման հոգևորականներին, ով էլ որ լինեին, արգելել մուտքը մեր տարածք, եթե անգամ դրանք կլինեն արտասահմանում հոգևոր կոչում ստացած ռուսները»⁵: Այս միջոցառումներով փորձ էր արվում ձախողել Կովկասի մյուրիդների և Օսմանյան կայսրության գործակալների միջև կապը:

Հետախուզական աշխատանքներում, հատկապես պատերազմական գործողությունների ժամանակ, ակտիվ ներգրավվում էին դերվիշները: Վերջիններս, ունենալով հոգևորականի քողի ներքո ազատ տեղաշարժման հնարավորություն, այցելում էին հետախուզությանը հետաքրքրող վայրեր, դիտարկման և կորզման

¹ Տե՛ս Բелицин Е.Д., Князь Сефер бей Зан, политический деятель и поборник независимости черкесского народа, Кубанский сборник, т. X, с. 81.

² Տե՛ս АВП РФ – МИД, Азиатский департамент, д. 6, л. 4.

³ Տե՛ս Зисерман А. Л., Князь Барятинский. Из письма Барятинского, СПб, 1881, с. 188.

⁴ Տե՛ս Центральный государственный исторический архив Грузии, ф. 11, оп. 2, д. 278, лл. 2-3.

⁵ Նույն տեղում, էջ 3:

միջոցով ձեռք էր բերվում անհրաժեշտ տեղեկատվություն:

Օսմանյան կայսրության հետախուզության կողմից ահաբեկչական և դիվերսիոն գործողություններ իրականացնելու նպատակով, շատ հաճախ օգտագործվել են այլ քրիստոնյաները, որոնք համապատասխան առասպելապատմամբ, քրիստոնյանների շրջանում իրականացնում էին հրկիզումներ, առանձին մարդկանց թունավորումներ և այլն:

XIX-րդ դարակեսից սկսած՝ կայսրության հետախուզությունը բազմակողմանի քայքայիչ գործունեություն է ծավալել թուրք հյուպատոսների, թուրքական սահմանապահ վարչակազմի, բանակի սպաների և հատուկ էմիսարների միջոցով: Հետախուզական աշխատանքներում կազմակերպման և իրագործման հարցում ղեկավարող դերակատարությունը այդ ժամանակահատվածում պատկանում էր թուրք հյուպատոսներին: Վերջիններս բազմաշերտ գործակալական ցանցի միջոցով ձեռք էին բերում հետախուզությանը հետաքրքրող տեղեկատվություն, որը երկրի ղեկավարությանը զեկուցելու նպատակով սուլթանի պալատում գործող կառույցի կողմից մանրակրկիտ ստուգվում և մշակվում էր: Մա այն գլխավոր հանգամանքներից էր, որը հնարավորություն էր տալիս թուրք գործիչներին հետևողական և հարձակողական քաղաքականություն վարել, թե՛ ներքին, թե՛ միջազգային ասպարեզում: Այս ժամանակահատվածում Օսմանյան կայսրության հյուպատոսարաններն ակտիվ գործունեություն են ծավալել Ռուսական կայսրության Կարս, Թիֆլիս, Ալեքսանդրապոլ և 19 այլ քաղաքներում:

Այսպիսով, տիրապետելով լայնածավալ և բազմաբնույթ, այդ թվում՝ կանխարգելիչ տեղեկատվությանը, Օսմանյան կայսրության գաղտնի ծառայությունները հատուկ միջոցների, մեթոդների և ձևերի կիրառմամբ կարողանում էին ներագդել հակառակորդի վրա՝ պառակտելով կամ չեզոքացնելով վերջինիս:

Սուլթանական հետախուզությունն իր գործունեությունը էլ ավելի ակտիվ ծավալեց, երբ տեղի ունեցավ Օսմանյան կայսրության հետախուզական մարմինների կազմակերպչական ձևավորումը: Եվրոպական պետությունների օրինակով որպես մշտապես գործող պետական մարմին կայսրության հետախուզությունը ստեղծվեց Աբդուլ Համիդ II-ի կառավարման ժամանակ (1876-1909 թթ.):

Մշտապես գործող հետախուզական մարմնի առկայության անհրաժեշտությունը

ծագեց նախ և առաջ երկրում վարչական-նստիկանական ռեժիմի պահպանման ու կայսրությունում ազգային-ազատագրական շարժումների ճնշման նկատառումներով:

Այս ժամանակաշրջանից սկսած հետախուզության դերը և նրա ազդեցությունը պետական քաղաքականության ձևավորման ու մշակման, ինչպես նաև ռազմական միջոցառումների պլանավորման գործընթացներում զգալիորեն աճեցին:

Մինչև Աբդուլ Համիդ 2-րդի օրոք՝ 1880-ական թթ. երկրորդ կեսին ստեղծված թուրքական առաջին հետախուզական կազմակերպության, որը իր պալատի անունով կոչվեց «Յըլդըզ» հետախուզական կազմակերպություն, անդրադառնալը հարկ է նշել, որ Եվրոպայում գործող հետախուզական օպերատիվ աշխատանքի մեթոդներին ծանոթանալու և հետախուզական մարմինների ամրապնդման գործում ակտիվ ու անմիջական դեր է խաղացել 1882-1895 թթ. Օսմանյան կայսրությունում գտնվող գեներալ ֆոն դեր Գուլցի կողմից ղեկավարած գերմանական ռազմական պատվիրակությունը¹:

Հետախուզությանը բնորոշ գործելառճի համաձայն, այս պատվիրակությունը Օսմանյան կայսրությունում պետք է գործեր ոչ պաշտոնապես: Դրա քողարկման համար «Թուրքիա ժամանած գերմանացի սպաները Թուրքիայի բանակում պետք է անցնեին ծառայության որպես մասնավոր անձինք՝ ազատ արձակվելով Գերմանիայի զինված ուժերից»²:

Սակայն շուտով ռուսական հետախուզության կողմից բացահայտվեց թուրք-գերմանական նման համագործակցությունը: Այն արտահայտվեց 1882 թ. փետրվարին Փարիզում տեղի ունեցած գեներալ Սկոբելևի ելույթում, որտեղ նա նշել է սլավոնական ժողովուրդներին սպասվող վտանգի մասին գերմանական «Drang nach osten»-ի կողմից:

1882 թ. մայիսին Կ.Պոլիս ժամանեցին գերմանացի չորս սպաները՝ գնդապետ Քյոլլերը, կապիտաններ Հոբենը, Ռիստովը և Քամփհովեները: Մեկ տարի անց Օսմանյան կայսրություն ժամանեց Կոլմար ֆոն դեր Գուլցը: XIX դարի 90-ական թվականներին գերմանացի սպաների թիվը Թուրքիայում կազմում էր 11 հոգի:

Թուրք-գերմանական բուն համագործակցությունը այս ասպարեզում սկսվեց 1885 թվականից, երբ թուրք սպաները ուղարկվեցին Գերմանիա վերապատրաստման: Այս

¹ Տե՛ս РГВИА, ф. 2000, ГУГШ, оп. 1, док. ном. 1835, 2003, 2085.

² Տե՛ս նույն տեղում:

սպաները հետագայում կազմեցին Թուրքիայի բարձրագույն ռազմական շրջանակներում ազդեցիկ գերմանամետ խավը:

Ընդունելով Կ. Պոլսի ռազմական դպրոցը, որի ունկնդիրների թիվը կազմում էր 450 հոգի, Գոլցը 12 տարվա ընթացքում նրանց քանակը հասցրեց 1700-ի, իսկ թուրքական ռազմական դպրոցներում ուսանողների թիվը կազմում էր 14 հազար հոգի: 1886 թ. Գոլցը որպես թուրքական գլխավոր շտաբի պետի օգնական, Մուզաֆեֆ փաշայի հետ մշակեց զորակոչի մասին օրենքը, որը լուծեց օսմանյան բանակի համալրման խնդիրները, ինչպես նաև հրատարակեց դաշտային և ներքին ծառայությունների կանոնադրությունները, պատերազմներ վարելու մասին հրահանգը: Նշենք, որ Գոլցի կողմից վերակազմավորված թուրքական բանակը 1897 թ. հաղթեց Հունաստանի դեմ պատերազմում:

Օսմանյան կայսրությունում հետախուզության գործունեության վառ օրինակ կարելի է բերել «Քուլեիի իրադարձություն»-ը, որը մեկնարկեց քրիստոնեության դեմ արշավը:

Օսմանյան կայսրության պատմությունը լի է դավադրություններով, հաջողված և չհաջողված հեղաշրջումների փորձերով: Սակայն դրանցից և ոչ մեկը չի առաջացրել գիտական ու քաղաքական այնքան հետաքրքրություն և միաժամանակ՝ իրարամերժ մեկնաբանությունների տարափ, որքան 1859 թ. սեպտեմբերին Կ. Պոլսում բացահայտված սուլթան Աբդուլ Մեջիդի դեմ ուղղված դավադրությունը¹:

Այդ ամսվա կեսերին մայրաքաղաքում ձերբակալվեց դավադիրների մի խումբ: Նրա անդամները բանտարկվեցին «Քուլեիի» անվանումը կրող զորանոցում, երեք-չորս շաբաթվա ընթացքում հարցաքննվեցին ու շատ արագ դատվեցին պետական բարձրաստիճան այրերից կազմված հատուկ դատական ատյանի կողմից: Նրանցից չորսը դատապարտվեցին մահվան, իսկ մնացածները տարբեր ժամկետների ազատազրկման կամ աքսորի: Սուլթան Աբդուլ Մեջիդի կարգադրությամբ մահապատիժները փոխարինվեցին աքսորով:

Դավադիրները եղել են լավ կազմակերպված և ունեցել են բազմաթիվ համախոհներ, իսկ դավադրությունը բացահայտվեց մատնության հետևանքով, որից

¹ Տե՛ս Մաֆրաստյան Ռ., նշված աշխ., էջ 120:

հետո տեղի ունեցան ձերբակալություններ¹:

«Քուլեիի իրադարձության» վերաբերյալ կան բազմաթիվ գիտական աշխատություններ, սակայն դավադրության բնույթի, խնդրի, նպատակի մասին հետազոտողների կարծիքները ու հետազոտությունները տարբեր են և հաճախ իրարամերժ²:

«Քուլեիի իրադարձության» վերաբերյալ գիտնականների տեսակետների բազմազանությունը պայմանավորված է հիմնականում փաստագրական տվյալների բացակայությամբ, որոնց կարևորագույն մասը հավանաբար ոչնչացվել է թուրք իշխանավորների կողմից:

Սակայն այս խնդրում կարելի է պարզություն մտցնել՝ դիտարկելով այն Թուրքիայի հետախուզության գործունեության համատեքստում:

Ոչ մի պետություն, այդ թվում զարգացած եվրոպական երկրները, երաշխավորված չեն դավադրություններից, հեղաշրջումներից կամ հեղափոխություններից: Դավադրության բացահայտումը, կանխարգելումը և չեզոքացումը ցանկացած պետության գրավականն է և նրա հատուկ ծառայությունների աշխատանքի գնահատականը: Նամանավանդ, որ այս պարագայում այն ուղղված է սուլթանական կառավարության դեմ, որը ձեռնամուխ է եղել իրագործելու մեծ տերությունների կողմից առաջարկված կամ թելադրված Թանզիմաթի պահանջները: Դավադրության բացահայտումը պետք է որ խրախուսվեր եվրոպական երկրների կողմից և տարբեր տեսակի աջակցություն ցուցաբերվեր Օսմանյան կառավարությանը՝ առ այն, որ չեզոքացնելով դավադիրներին, կապահովվեր Թանզիմաթի շարունակականությունը: Սակայն իրականում Աբդուլ Մեջիդը և այլ իշխանավորներ դավադրության կանխարգելման համար փորձում էին արդարանալ օտարերկրյա պետությունների առջև, թաքցնելով թե ձերբակալվածների իրական թիվը, թե դավադրության մասնակիցներից շատերին, որոնք խուսափեցին պատասխանատվությունից, թե, ընդհանրապես, դավադրության բնույթը: Օրինակ, Թիֆլիսում հրատարակվող «Մեղու Հայաստանի» շաբաթաթերթը գրում էր երկու

¹ Սաֆրաստյան Ռ., նշված աշխ., էջ 126:

² Տե՛ս մանրամասն, Սաֆրաստյան Ռ., նշված աշխ., էջ 118-121, Шпилькова В. И., Антимонархический заговор 1859 г. в Турции, Проблемы востоковедения, 1959, N 1, с. 57-68, Фадеева И. Л., Официальные доктрины в идеологии и политике Османской Империи, М., 1985, R. Davison, Reform in the Ottoman Empire, 1856-1976, 1963.

հարյուր բանտարկվածների մասին¹: Սակայն Թուրքիայի կառավարությունը փորձեց կոծկել դավադրության իրական չափերը՝ այդ նպատակով պաշտոնական հաղորդագրություններում զետեղելով ձեռքակալվածների ակնհայտորեն նվազեցված թվեր: «Մասիս» շաբաթաթերթը նշում էր, թե համաձայն պաշտոնական տվյալների, նրանց թիվը կազմում էր ընդամենը 34 մարդ²: Փարիզի թուրքական դեսպանատունը, դավադրության բացահայտումից երկու օր չանցած, Կ. Պոլսից ստացավ հեռագիր, որտեղ ընդգծված էր, թե դավադրությունը ուղղված է եղել սուլթանի դեմ և նրանում «երևելի բան չկար», թե դավադիրների թիվը քառասունից չէր անցնում և նրանց մեծամասնությունը չերթեզներ ու քրդեր էին³:

Սադրազամ (մեծ վեզիր) Ալի փաշայի ղեկավարած կառավարությունը շտապում էր հանգստացնել դեսպաններին և երկրի քրիստոնյա հպատակներին, պնդելով, թե դավադիրները թեպետ հանդես էին գալիս արևմտամետ բարենորոգումների դեմ, սակայն չէին ծրագրել վնաս հասցնել քրիստոնյաներին⁴:

Վերը նշվածը, մասնավորապես, սուլթանական կառավարության արդարանալու փորձը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ դավադրության, դրա բացահայտման իրական բնույթի և նպատակների՝ այն է քրիստոնյաների դեմ լայնածավալ գործողությունների մասին տեղեկացված էին օտարերկրյա պետությունների հետախուզական մարմինները:

Հաջորդ կարևոր հանգամանքը, որը կարող է մատնանշել Օսմանյան կայսրության գաղտնի ծառայությունների անմիջական կապը դավադրության հետ, դա հոգևոր, ուսումնական հաստատությունների ուսանողների՝ սոֆթաների քաղաքական ակտիվության խրախուսումն է իշխանությունների կողմից: Մասնավորապես, մայրաքաղաքում կազմակերպվում էին սոֆթաների զանգվածային ցույցեր, որոնք ունեին բացահայտ հակաքրիստոնեական ուղղվածություն: Ցույցերի ընթացքում սոֆթաները սպառնում էին բնաջնջել երկրի երեսից «գյավուրներին»: Տեղի էին ունենում բազմաթիվ վայրագություններ քրիստոնյաների նկատմամբ և մշտապես վտանգ կար, որ դրանք կվերածվեն քրիստոնյաների լայնածավալ ջարդերի, քանի որ սոֆթաները

¹ Տե՛ս Մեղու Հայաստանի, 1859, 10 հոկտեմբերի:

² Տե՛ս Մասիս, 1859, 10 սեպտեմբերի:

³ Տե՛ս Մեղու Հայաստանի, 1859, 17 նոյեմբերի:

⁴ Տե՛ս Մասիս, 1859, 19 սեպտեմբերի:.

զինված էին¹:

Նշենք մեկ այլ ուշագրավ հանգամանք, որը նույնպես վկայում է ձևավորվող սուլթանական հետախուզական կառույցի կողմից «Քուլեիի իրադարձության» կազմակերպման և իրացման մասին: Մասնավորապես, դավադիրների ձերբակալությունից հետո ազատության մեջ էին մնացել նրանց համախոհները, որոնք փորձում էին գործել: Ձերբակալություններից և պատասխանատվությունից խուսափածների թիվը այդպես էլ մնաց անհայտ²: Ակնհայտ է, որ վերջիններս այն ներդրված անձինք էին, որոնց միջոցով գաղտնի ծառայությունները հմտորեն ուղղորդել էին նշված «դավադրությունը»: Համաձայն օսմանյան գաղտնի ծառայությունների գործելաձևի, երբ կարևոր միջոցառումների (կամ օպերացիաների) անցկացումը զուգորդվում էր բնակչության մեջ ահ ու սարսափի, վախի տարածմամբ, այս դավադրության ընթացքում նրանք ևս պլանավորել էին իրականացնել ահաբեկչական գործողություններ: Այսպես, ժամանակի մամուլի տվյալներով մայրաքաղաքի եվրոպական թաղամասում հայտնաբերվել էր «այրող մեքենա», որի նպատակն էր «կրակ տալ ֆրանկների թաղը»³: Անկախ այն հանգամանքից, թե «դժոխային մեքենան» օգտագործվել է թե ոչ, միայն դրա առկայությունը և կիրառման նպատակի մասին տեղեկատվության տարածումը բավական էր, որպեսզի ֆրանկների շրջանում առաջանար սարսափի զգացում և ստեղծվեր խուճապային իրադրություն:

Այսպիսով, ունենալով որոշակի պատկերացումներ կայսրության գաղտնի ծառայությունների գործունեության մասին և համադրելով պատմական փաստերը «Քուլեիի իրադարձության» վերաբերյալ, կարող ենք եզրակացնել, որ դավադրությունն այդ ծառայությունների կողմից մշակված և իրագործված սադրանք էր, ինչը նպաստավոր պայմաններ ստեղծեց հակաքրիստոնեական արշավների համար:

Սակայն թուրքական հատուկ ծառայությունների պատմության մասնագետների կարծիքով առաջին ժամանակակից հատուկ ծառայությունը Օսմանյան կայսրությունում ստեղծվել է Թանզիմաթի բարեփոխումների շրջանում, զարգացում ապրել Աբդուլ Համիդ 2-րդի կառավարման տարիներին և, քանի որ այն գործում էր իր պալատում,

¹ Տե՛ս Ռոգոզինա Է. Ա., Из дневника русской в Турции перед войной в 1877-1878 гг., Русская Старина, 1915, т. 162, кн. 4, с. 94, 291.

² Տե՛ս Մաֆրաստյան Ռ., նշված աշխ., էջ 128:

³ Տե՛ս Մեդու Հայաստանի, 1859, 17 նոյեմբերի:

ստացել է «Յըլդըզ» հետախուզական կազմակերպության» անվանումը:

«Յըլդըզ» հետախուզական կազմակերպության մասին հիմնական աղբյուր հանդիսանում է 1891թ. Աբդուլ Համիդ 2-րդի կարգադրությամբ գրված 51 էջանոց գրքույկը, որը պահվում է Ֆրանսիայի ազգային գրադարանի անձեռնմխելի ֆոնդում¹: Ենթադրվում է, որ գրքույկի հեղինակ հանդիսանում է սուլթանի անձնական բժիշկ Մավրոյանին, որը նույնպես լրտես է եղել²: Հարկ է նշել, որ օսմանյան արքունիքում մշտապես եղել են բժիշկ-լրտեսներ, որոնց սուլթաններն օգտագործում էին հարուստների կամ բարձրաստիճան պաշտոնյաների անաղմուկ վերացման համար: Ոչազբավ է, որ Աբդուլ Համիդի կարգադրությամբ գրված գրքույկը, նրա մեկ այլ որոշմամբ ոչնչացվել է և պահպանվել է միայն Ֆրանսիայի ազգային գրադարանում գտնվող օրինակը³: Ըստ գրքույկի, օսմանյան գաղտնի հետախուզական կառույցը ստեղծվել է Մեծ Բրիտանիայի դեսպան Ստաֆորդ Քանինգի խորհուրդներով, մեծ վեզիր Մուստաֆա Ռեշիդ փաշայի կողմից⁴: «Յըլդըզի» ստեղծումից առաջ ուսումնասիրվել են եվրոպական պետությունների հետախուզական կառույցները, առանձնահատուկ ուշադրություն դարձնելով և որպես օրինակ վերցնելով Նապոլեոն 1-ի օրոք ստեղծված ֆրանսիական հետախուզական կառույցը: Այդ կապակցությամբ սուլթանի կարգադրությամբ Փարիզում թուրք դեսպանը հանգամանալից ուսումնասիրություն է ներկայացրել:

Սկզբնական շրջանում նախատեսվում էր, որ հետախուզական այս գաղտնի կառույցի հիմնական ուշադրության կենտրոնում պետք է լինի արտաքին հետախուզությունը: Այդ իսկ պատճառով դրա ղեկավար նշանակվեց հայտնի միջազգային արկածախնդիր հույն Ջիվինիսը, որին «գնդապետի աստիճան շնորհվեց և նշանակվեց օսմանյան գաղտնի ոստիկանական կազմակերպության ղեկավար»⁵: Մակայն հետագայում այն ընդլայնեց իր գործունեությունը, լրտեսների տարածված ցանց ստեղծեց, կաշառքի շնորհիվ գործակալներ ունեցավ ազգային

¹ Տե՛ս Tuncay Özkan, MİT'in Gizli Tarihi, İstanbul, ALFA, 2003, s. 35.

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Ըստ ամենայնի դա պայմանավորված է «Յըլդըզի» մեթոդները գաղտնի պահելու ցանկությամբ կամ Աբդուլ Համիդին բնորոշ կասկածամտության արդյունք է, թե իր ստեղծած կառույցի մասին տեղեկությունները կարող են օգտագործվել ի վնաս իրեն:

⁴ Տե՛ս Tuncay Özkan, MİT'in Gizli Tarihi, İstanbul, ALFA, 2003, s. 35.

⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

փոքրամասնությունների ղեկավար շրջաններում¹: Այս կառույցի միջոցով էլ սուլթանը առաջին տեղեկությունները ստացավ երիտթուրքական կազմակերպության մասին²:

Բնութագրելով այս կառույցը, թուրք պատմաբան Թունջայ Օզքանը նշում է. «Օսմանյան պալատում Անգլիայի դեսպանի ցանկությամբ ստեղծված և մեծ հավանականությամբ կրկնակի գործակալ հանդիսացող մի հույնի նշանակումով առաջին գաղտնի ուստիկանական կազմակերպությունն իր աշխատանքներում նախևառաջ հետևում էր բարձրաստիճան պաշտոնյանների հարաբերություններին և անձնական կյանքին: Հարեմից մինչև փողոց, ամեն տեղ անձնական կյանքի վերաբերյալ տեղեկություններ հավաքեց և դրանք օգտագործեց քաղաքական նպատակով մարդուն ոչնչացնելու համար»³:

Առաջ անցնելով նշենք, որ կազմակերպության փակման պատճառ հանդիսացավ այն, որ օսմանցի բարձրաստիճան պաշտոնյանների մասին հավաքած տեղեկությունները կազմակերպության որոշ անդամներ սկսեցին օգտագործել իրենց շահերի համար, չտեղեկացնելով սուլթանին⁴:

Ամփոփելով, նշենք, որ մի շարք արխիվային նյութերի և աշխատությունների⁵ վրա վրա հիմնված՝ Օսմանյան կայսրության հետախուզության պատմության զարգացման, առանձնահատկությունների, ձևերի, մեթոդների, ձեռագրերի, ուղղվածության ուսումնասիրությունները թույլ են տալիս եզրակացնելու, որ.

- Օսմանյան կայսրության հետախուզությունը իր ձևավորման փուլից սկսած (XVII դ.), պետության համակարգում ունեցել է ուրույն տեղը,
- կայսրությունում տեղի ունեցած մի շարք իրադարձություններ իրականացվել է դրանց անմիջական մասնակցությամբ, առնչությամբ կամ հակազդմամբ,
- գործառույթներում՝ կախված տիրող իրավիճակից, հրահրել են ներքին

¹ St' u Bora İyiat, Hunlardan Günümüze Türk Derin Devleti, Ankara, 2008, s. 37

² St' u նույն տեղում:

³ St' u Tuncay Özkan, MİT'in Gizli Tarihi, İstanbul, ALFA, 2003, s. 35-36.

⁴ St' u նույն տեղում, էջ 36.

⁵ St' u մասնավորապես, РГВИА, ф. 2000, ГУГШ, оп I, дд. N 1935, 2003, 2085, 2220, 2464-2466, 5171, ф. 5, д. 434, ф. 6, д. 891, Новичев А. Д., История Турции, т. 1, 1963; Турецкий шпион при дворах христианских государе, СПб, 1778, перев. с франц.; Джинчарадзе В. З., История контрразведки в России, «Пограничник», 1946, N 10, 13, Н. А. Смирнов. Турецкая агентура под флагом ислама. Сб. «Вопросы истории, религии и атеизма», М., изд. Академии Наук СССР, 1950; Б. Н. Венедиктов. Использование панисламизма и пантюркизма разведками империалистических государств, М., 1958; Лудшувейт Е. Ф., Турция в годы первой мировой войны, изд. МГУ, 1966; Бабаходжаев А., Провал панисламистской авантюры английского ставленника Энвера в Средней Азии в 1921-1922 гг., «Звезда Востока», Ташкент, 1951, N 12.

ընդվզումներ, խռովություններ և այլն՝ օգտվելով ազգամիջյան, սոցիալական հակասություններից,

- ստեղծել կամ ուղղորդել են քաղաքական, կրոնական շարժումները՝ հոգուտ կայսրության, մուսուլմանական հոգևոր դասը եղել է վերահսկող, իսկ իսլամական գաղափարախոսությունը՝ ինդիքների լուծման միջոց,

- իրականացվող կարևոր միջոցառումները կամ օպերացիաները, ինչպիսիք են կոտորածները, տեղահանումները, դավադրությունները գուգորդվել են ահաբեկչական գործողություններով, անցանկալի անձանց վերացումներով,

- այդ մարմինների գործունեության ուղղվածությունն ի սկզբանե եղել է պառակտումներ մտցնելը տարբեր քաղաքական ուժերի միջև,

- ինչպես ցանկացած պետության գաղտնի ծառայություն՝ այս մարմինները ևս գործել են գաղտնիության սկզբունքով, որի բաղկացուցիչ մասն է կազմել միջոցառումների և գաղտնի գործավարության պահանջներին համապատասխան ստացված նյութերի փաստաթղթավորումը:

1.2. Արևմտահայությունն որպես Օսմանյան կայսրության գաղտնի ծառայությունների թիրախ (19-րդ դարի 60- 70-ական թթ.)

Օսմանյան կայսրության սոցիալ-քաղաքական և տնտեսական զարգացումներով պայմանավորված՝ XIX-րդ դարասկզբից արևմտահայությունը բաժանվեց սոցիալական երկու հիմնական շերտի՝ աշխատավորական և ամիրայական՝ արդյունաբերողներ, բանկիրներ, խոշոր առևտրականներ, պաշտոնյաներ: Այնուհետև ծնունդ առան առևտրա-արհեստագործական միությունները՝ էսնաֆները, որոնք պայքար էին մղում ամիրանների դեմ: Զարգացումները Արևմտյան Հայաստանում տարան նրան, որ խարխլվեցին հայ հոգևորականության դիրքերը: Սոցիալական խավերից յուրաքանչյուրը փորձում էր պաշտպանել իր շահերը՝ ելնելով մեկը մյուսի դեմ: Ամիրաները ձգտել են հայ կյանքում ղեկավար դերի, և սկզբնական շրջանում հայ ժողովրդի անունից նրանք էին հանդես գալիս և հայ ազգաբնակչությանը տնտեսական կախյալ վիճակում էին պահում ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանում, այլև

Կոստանդնուպոլսում: Հոգևորական պաշտոնատերերը, ազգային համայնքի ղեկավարները, որպես կանոն ամիրաների դրածոներն էին¹: Այս խավը օսմանյան բուրժուազիայի մի հատվածն էր, որի վարքագիծը, դիրքորոշումները բխում էին իրենց շահերից²:

Մինչև 1878 թ. պոլսահայ կոմպրադորական բուրժուազիան իր շահերը պաշտպանում էր օսմանյան պետության միջոցով և նման պայմաններում նա ոչ միայն հայ ազատագրական պայքարի խնդիր չէր դնում, այլ դրա դեմ էր պայքարում, հանդիսանում էր օսմանյան կառավարության հենարաններից մեկը:

Օսմանյան կայսրությունում ձևավորվել էր կառավարման ինքնատիպ միլիտերների համակարգը, որը նպաստում էր անջատողական քաղաքականության իրականացմանը հպատակ ժողովուրդների շրջանում:

Կայսրության այլակրոն բնակչությանը միավորելով կրոնական առանձին համայնքներում՝ միլիտերներում, սուլթանական իշխանությունները հմտորեն էին օգտագործում ժողովուրդների միջև եղած հակասությունները, դավանանքների տարբերությունը, որպեսզի թույլ չտան նրանց համախմբմանը թուրքական վարչակարգի դեմ:

Համակարգը ընդգծված կրոնական բնույթ ուներ, ինչը թույլ էր տալիս տարանջատում մտցնել հպատակ ազգությունների ներսում: Իշխանությունների համար այս համակարգը լուծում էր մեկ այլ կարևորագույն խնդիր՝ համայնքներին տալով կրոնական և մշակութային որոշակի ինքնավարություն, նրանց կտրում էր իրենց ընդհանուր կենտրոններից (Հոռոմ, Էջմիածին)՝ խոչընդոտելով վերջինների ազդեցությունը:

Արևմտահայության դեմ սուլթանական իշխանությունների կողմից իրականացված անջատողական քաղաքականության դրսևորումներից էին նաև վարչատարածքային վերաբաժանումները Օսմանյան կայսրությունում: Դրանք հետապնդում էին մեկ խնդիր՝ ձևավորել այնպիսի վարչական միավորներ, որոնք խոչընդոտում էին քրիստոնյա ժողովուրդների հավաք կերպով բնակեցումը մեկ վարչական միավորի շրջաններում, իսկ այդ շրջանների ազգային կազմը պետք է նպաստեր հայ

¹ Բաֆֆի, Եժ, հ, X, էջ 311:

² Օսմանյան կայսրության բուրժուազիայի մասին ավելի հանգամանալից տե՛ս Ինձիլյան Հ. Գ., Օսմանյան կայսրության անկումը, Եր., 1984:

ազատագրական պայքարի ձախողմանը:

1866 թ. Օսմանյան կայսրությունում վարչատարածքային նոր բաժանում տեղի ունեցավ: Արևմտյան Հայաստանը բաժանվեց վեց վիլայեթների: Դրան զուգահեռ իշխանություններն այդ վիլայեթները բնակեցնում էին մահմեդական տարրերով՝ նախ վիլայեթների ազգային դիմագիծը խաթարելու և ապա այդ տարրերի միջոցով հայերին ճնշելու համար: Վալիներ և մութեսարիֆներ, որպես կանոն, նշանակվում էին բալկանյան կամ կովկասյան մահմեդականները, ովքեր առանձնակի աստելությամբ էին լցված քրիստոնյաների հանդեպ¹:

Տեղական կառավարման մեկ այլ առանձնահատկություններից էր, որ կառավարությունը վալիների ձեռքից վերցնելով զինվորական ուժերը՝ ստեղծեց ռազմական օկրուգների համակարգ: Հայաստանը 4-րդ ռազմական օկրուգի կամ բանակի տեղակայման շրջանն էր: «Ռազմավարական շահեկան կացությունը և զորքերի մորբիլիզացման ու կենտրոնացման առավել բարենպաստ պայմանները Թուրքիային հնարավորություն էին տալիս անատոլիական բանակի զորքերի տեղաբաշխումը ենթարկել նաև ներքին քաղաքականության պահանջներին... Չորրորդ բանակը, զբաղեցնելով Ռուսաստանին սահմանակից շրջանները, միաժամանակ սպառնալիք էր էրզրումի, Վանի, Խարբերդի և մյուս շրջանների հայերի և հյուսիսային Քրդստանի, Դերսիմի ու Հաքիարի քրդերի համար»²: Պատահական չէ, որ Փոքր Ասիայի ներքին (կենտրոնական) վիլայեթներում, որտեղ ազգաբնակչության հիմնական մասը թուրքերն էին, զորամասեր ընդհանրապես չէին տեղակայված: Այսպիսով, Արևմտյան Հայաստանում հնարավորություն էր ստեղծված համեմատաբար ոչ մեծ ռազմական ուժով լուծելու թե՛ արտաքին, և թե՛ ներքին խնդիրներ:

Հայերի դեմ իշխանությունների պայքարում օգտագործվում է գործողությունների այնպիսի համակարգ, որն ապագայում հանգեցնելու է մեծ բարդությունների ոչ միայն հայրենասերների և առաջավոր անձանց, այլև ամբողջ հայ ազգաբնակչության համար³:

Արևմտահայության վիճակի էլ ավելի բարդացման օբյեկտիվ գործոններից էր կովկասյան լեռնականների ներհոսքը Օսմանյան կայսրություն: Այն սկիզբ առավ 19-րդ

¹ Տե՛ս Գալոյան Գ., Հայաստանը մեծ տերությունների աշխարհակալական առձակատումներում, Եր., 2004, էջ 226:

² Տե՛ս Колюбакин А. М., Материалы для военно-статистического обозрения Азиатской Турции, Тифлис, 1888, с. 69.

³ Տե՛ս նույն տեղում էջ 57:

դարի առաջին կեսին և հետապնդում էր մեկ գլխավոր նպատակ՝ մեծացնել կայսրության մահմեդականների տեսակարար կշիռը: Եթե ցարական վարչակարգի համար կովկասյան լեռնականները մշտական զինված ընդդիմություն էին, ապա օսմանյան բռնատիրության համար՝ հպատակ ժողովուրդներին հնազանդության մեջ պահելու ու նաև բնաջնջելու միջոց¹:

Թուրքերը ձգտում էին չերքեզներին առաջին հերթին տեղավորել Արևմտյան Հայաստանի լեռնային շրջաններում, որտեղ հայերը բնակվում էին հոծ զանգվածներով: Զեյթունի դեմ օգտագործելու նպատակով 1858-60 թթ. լեռնականների մի մեծ բազմություն բնակեցվեց նաև Մարաշի շրջանում: Նույն քաղաքականությունն էր տարվում Սասունում, Մուշում, Վանում, որտեղ հայերը կազմում էին ազգաբնակչության մեծամասնությունը:

XIX դարի 60-ական թվականների վերջից և 70-ական թվականների սկզբից հակահայկական գործողություններն ավելի և ավելի որոշակիորեն դառնում էր սուլթանական կառավարության կողմից իրականացվող պետական քաղաքականություն:

Այսպիսով, Օսմանյան կայսրությունում ընդհանրապես և Արևմտյան Հայաստանում մասնավորապես ձևավորվել էր հետևյալ իրավիճակը. մեկ կողմից՝

- միլիթերների համակարգը,
- վարչա-տարածքային վերաբաժանումը,
- ռազմական օկրուգների ձևավորումը / 4-րդ բանակի տեղակայման շրջան /,
- կովկասյան լեռնականների ներհոսքը օսմանյան կայսրություն, մյուս կողմից՝
- թեժ պայքարը Հայ Առաքելական եկեղեցու կողմնակիցների, կաթոլիկների և 1850 թ. ձևավորված բողոքականների միջև: Կ. Պոլսի պատրիարք Ներսես Վարժապետյանի (1874-1884) և լիբանանահայ կաթոլիկների առաջնորդ Անտոն արքեպիսկոպոս Հասունյանի թեմերը բաժանող պատնեշները հաղթահարելու փորձերը առերևույթ էին²,

- հոգևորականության վերնախավի և աշխարհականների միջև հակասությունները,

¹ Այդ մասին ավելի հանգամանալից տե՛ս Авакян А., Черкесский фактор в Османской империи и Турции, Ереван, 2001.

² Տե՛ս Գևորգ-Մեսրոպ, Պատմություն Հայ եկեղեցու, Կ.Պոլիս, 1913, էջ 508-513:

- հայկական գավառների աշխատավորության ներկայացուցիչների (Էսնաֆներ) և արևմտահայության հարուստ խավի (ամիրաններ) միջև հակասությունները,

- արևմտահայության մեջ նշանակալից խավ կազմող առևտրականներն ու արդյունաբերողները, ինչպես նաև խոշոր հողատերեր դարձած հայերի թրքամետ քաղաքականությունը,

- հայ սակավահող գյուղացիությունը, գտնվելով ընչազուրկ, բազմաթիվ հարկերի տակ ճկած և ճնշված վիճակում, համախմբող քաղաքական ուժի բացակայության պայմաններում ևս անմասն էր մնում ազգային հարցերի լուծման խնդրին,

- հայ հասարակության նշված խավերի ամբողջականության պառակտվածությունը թրքամետ, ռուսամետ և արևմտամետ կողմնորոշում ունեցող ներկայացուցիչներով:

Արևմտահայության շրջանում տիրող իրավիճակը նպաստավոր պայմաններ էր ստեղծում կայսրության գաղտնի ծառայություններին քայքայիչ գործունեություն ծավալելու համար:

Գաղտնի ծառայությունների էությունը խորությամբ բնութագրել է Ռուբենը. «Ամենադժվարին գործն էր գաղտնի ոստիկանները ճշդորոշելը: Անոնք էին ամենա վտանգավորը, որովհետև անոնք գործի մեջ չկային, որ տեսնեիր. Անոնք անուն չունեին, որ գտնեիր. չէին խոսեր, որ լսեիր: Անոնք անանձ էություններ էին, որ գոյություն ունեին և գուցե քու մոտդ էին և դու չէիր ճանչնա: Անոնք քեզ կըտեսնեին և դու իրենց չէիր տեսներ: Եվ անոնց տեսածը այնպես գաղտնի կը գեկուցվեր իշխանությանը, որ բացառիկները միայն կրնային հասկնալ էությունը: Գաղտնի ոստիկանը կարող էր լինել չսիրածդ կամ շատ սիրածդ մեկը, քու հարազատը, քու ընկերը, քու զինվորը և ո՛վ գիտե և քու մեծավորը, բայց չէիր համարձակել բարձր մտածելու:

Եթե ազգության մեջ չլինեին դավաճաններ և մատնիչներ, իշխանությունը իր բոլոր միջոցներով անգոր կըդառնա, նույնիսկ իր գաղտնի ոստիկանությունը անպտուղ կդառնա»¹:

Հայկական շարժման առաջ ծառայած խնդիրներից էր լրտեսների դեմ պայքարը. մեկ կողմից շարժմանը հակադրվող հայերի, ովքեր փորձում էին ապացուցել այդ շարժումների ավելորդությունը և վնասակարությունն ու «ի պաշտոնե» հանդիսանում

¹ Տե՛ս Ռուբեն, Հայ յեղափոխականի մը հիշատակները, հ., թիւ 3, Պեյրոյթ, 1983, էջ 101,102:

Էին կայսրության հետախուզության ձեռքում «արդյունավետ» գործիք, մյուս կողմից՝ արտաքին շփումների ոլորտում, որտեղ անհրաժեշտություն կար կազմակերպել մեծ տերությունների հետախուզությունների կողմից հայ գործիչներին «մատուցված» տեղեկությունների հավաստիության ստուգման իրականացումը: Այս խնդրի լուծումից էր կախված հայ ազատագրական շարժման առաջընթացը: Համապատասխան կառույցների բացակայության պայմաններում արևմտահայությունն ի գործու չէր լուծել այդ խնդիրը: Հայ հեղափոխական կազմակերպությունների համար մեկ այլ կարևոր խնդիր էր՝ հետախուզական բնույթի տեղեկատվության ձեռք բերումը¹:

Սուրբանական կառավարության արևմտահայության ազգային-ազատագրական պայքարի ճնշման գործում հետախուզական միջոցառումների կիրառման առաջին օրինակներից էին Ջեյթունի ապստամբության ժամանակ իրականացված միջազգայնացումները: Այս դեպքում օգտագործվեցին թուրք հոգևորականի որպես ազդեցության գաղտնի գործակալի հնարավորությունները: Մասնավորապես՝ նոր զոհեր տալուց խուսափելու նպատակով Ջեյթունի չորս հայ իշխանները որոշում են պարտավորված հարկագումարը առաքել մայրաքաղաք: Մահտեսի Մանուկ Պերսյանը 1830 թ. 15 հազար դուրուշ հարկագումարը, առանց միջնորդի, հանձնում է Այա-Սոֆիայի մյութեվելլուն: Թուրք հոգևորականը, արտաքնապես շնորհակալ եղողի կերպարանքով, զեյթունցուն միտք է հաղորդում այն մասին, թե քաղաքում եղած 24 տուն մահմեդականներին պետք է որևէ պատրվակով արտաքսել, քանի որ «օձի ձագերու նման, երբ մեծանան ձեր սիրտեն կխայթեն»²: Թուրք հոգևորականը կատարելով գաղտնի ծառայության կոնկրետ հանձնարարությունը, նպատակ էր հետապնդում պառակտել լեռնականների միասնությունը, պատանդի կարգավիճակից փրկել քաղաքի մահմեդականներին և հեշտացնել ապագա արշավողների գործը:

Իսլամ կրոնավորի խորհրդից դրդված՝ Սուրենյան ավագ իշխանին հանձնարարում են համապատասխան պատրվակով արտաքսել մահմեդական հողատեր գերդաստանները: Պայմանաժամանակ նշանակելով՝ Սուրենյանը 1831 թ. պահանջում է մահմեդականների հեռացումը: Յաղուպյանները հակառակվելով՝ նրանց

¹ Հետախուզական տեղեկատվությունը՝ անձանց, իրերի, փաստերի, երևույթների և գործընթացների մասին տվյալներ են (անկախ դրանց հայթայթման ձևից) տես՝ *Краткая сыскная энциклопедия*, М., 2000, с. 56.

² Տե՛ս Գալուստյան Գր., Մարաշ կամ Գերմանիկ և հերոս Ջեյթուն, 1934, էջ 127:

վերցնում են իրենց պաշտպանության տակ, ինչի հետևանքով, փաստորեն, սկսվում է եղբայրասպան կոռիվը, որը տևում է 7 ամիս և խլում 400-ից ավելի զոհեր¹: Յաղուայանների ձեռքով ոչնչացավ Սուրենյան իշխանական գերդաստանի մի մասը, իսկ Մարաշի Սուլեյման փաշան կարողացավ պահն օգտագործել և գորք հաստատել Ս. Աստվածածնի վանքում: Սակայն վճռական պահին զեյթունցիները մոռացան բոլոր տեսակի հակասությունները, իրար նկատմամբ ունեցած թշնամանքը և գիշերային հանկարծակի հարձակման միջոցով ջարդեցին Սուլեյմանի գորամիավորումները:

Ներկայացված փաստը կարող է վկայել այն մասին, որ Օսմանյան կայսրության գաղտնի ծառայությունը նախապես տեղեկացված էր Սուրենյանների և Յաղուայանների միջև տեղ գտած հակասությունների ու մահմեդական հողատերերի վերաբերյալ վերջիններիս իրարամերժ դիրքորոշման մասին:

Միայն տիրապետելով նման տեղեկատվությանը կարելի էր կազմակերպել տվյալ միջոցառումը՝ հավատացնել Սուրենյան իշխաններին, որ թուրք հոգևորականի առաջարկը «ճշմարտություն» է, դրդել նրանց համապատասխան գործողությունների: Հայկական կողմը, զուրկ լինելով պաշտպանական՝ հակառակորդին հակազդման միջոցներից, պետության գաղտնի ծառայության կողմից հրահրվեց եղբայրասպան պատերազմ²:

1862 թ. Վանում տեղի է ունենում հայերի զինված ելույթը³, իսկ 1860-ական թվականներին Մուշում, Քղիում և Չարսանջակում տեղի էին ունենում հայերի զինված ելույթները քուրդ ցեղապետերի դեմ:

Սուլթանական կառավարությունը, կերտում էր հայաջինջ քաղաքականության նախագիծը՝ հենվելով նաև հետախուզական տվյալների վրա: Օգտագործելով «*devide et impera*», որն Օսմանյան կայսրությունում ստացել էր հպատակ ժողովուրդների միջև պառակտում մտցնելու և «շանը շան միջոցով խեղդելու» քաղաքականության որակավորումը, կառավարությունը փոփոխելով իր դիրքորոշումները հայ-քրդական հարաբերություններում, մեկ հովանավորել է հայերին, մեկ քուրդ ցեղապետերին, մտադրություն ունենալով իրար դեմ կռվեցնելու, թուլացնելու իր երկու թշնամիներին:

¹ Գալուստյան Գր., նշված աշխ., էջ 129:

² Այս պարագայում՝ պաշտպանական, հակառակորդին հակազդման միջոցների տակ մենք հասկանում ենք թուրք հոգևորականի կողմից մատուցած տեղեկատվության հավաստիության աստիճանի ստուգման հնարավորությունները:

³ Տե՛ս «Փարիզ», 1862, 28 փետրվարի:

1860-ական թվականներին այս քաղաքականությունը իրագործում էր գաղտնի ուստիկանությունը, հավաքագրելով և նպատակային օգտագործելով նաև հայ ազգի ներկայացուցիչներին: Դրանցից մեկն էր Վանի հոգևոր առաջնորդ Պողոս վարդապետ Մելիքյանը, որը գաղտնի համագործակցելով Վասպուրականի շրջանի քուրդ ցեղապետերի ու ավատապետերի հետ, կողոպտեց ու թալանեց ոչ միայն ռայա քրդերին ու քրիստոնյա ասորիներին՝ այլև հարազատ ժողովրդին:

Ինչպես նշում էր հայ մեծանուն գրող Բաբելը. «Յուզբաշի Ալի աղան, Ջազա Էոմերը, Շեմսկի Տրուպոն, Պաշկալայի Քոռ Էոմերը, բոլորը հպատակում էին նրան:

... տեղային եկեղեցիները կողոպտեց և յուր անասունների գոմերը դարձուց, Մոկաց երկրի Ավդալ բեկը՝ այն հազարավոր հայերի արյունը թափող խան Մահմուդի եղբայրը և Մաքուրցվոց Մեհմետ Ալի աղան, որ Սաթմանից եկեղեցին պղծեց՝ բոլորը Պողոս վարդապետի ամենահավատարիմ բարեկամներն են...

Այդ բոլոր չարագործները գաղտնի կապեր են կցում Պողոս հայր սուրբի հետ և նրանից կախումն ունեն»¹:

Պողոս վարդապետը կապ ուներ նաև Վանի փաշայի հետ և այդ եռյակը թալանի ու հարստահարությունների էր ենթարկում թե՛ հայ, թե՛ քուրդ գյուղացիությանը: «Մի հայոց եկեղեցի պղծել տվող Մեհմետ Ալիին ազատելու համար Պողոսը կառավարության աստյանի մեջ վկայում է, թե չարագործն անչափահաս մանուկ լինելով, ազատ է պատժվելուց, մինչ դեռ նա ահագին մորուք ուներ»²:

Արևմտահայության պայքարի այս փուլում ակնհայտորեն ուրվագծվում էր այն քաղաքական երևույթը, որ քանի դեռ քրդերի մոտ տիրում էին աշիրեթական-ցեղապետական կարգերը, քանի դեռ այդ ժողովուրդը գտնվում էր հետամնացության և խավարի մեջ, առանց գիր ու գրականության, մտավոր ու մշակութային կյանքի, նրանք միշտ էլ արևմտահայության համար սպառնալիք պետք է հանդիսանան, որն անհրաժեշտության դեպքում, իր հայադավ նպատակներն իրականացնելիս, կօգտագործվեր թուրքական հետախուզության կողմից:

Հայ մտավորականներից Մկրտիչ Տիգրանյանը առաջիններից էր, որ 1850 թ. Արևմտյան Հայաստանի քրդաբնակ շրջաններում փորձեց քուրդ երեխաների համար

¹ Տե՛ս Բաբել, Ամբաստանություն Վանա Պողոս վարդապետի վրա, հոդված, Երկերի ժողովածու, հ. 9, Եր., 1964, էջ 71:

² Նույն տեղում, էջ 72:

դպրոցներ բացել: Վերջինիս ջանքերով Կոստանդնուպոլսում կազմակերպվեց «Բարեգործություն արևելյան» ընկերությունը, որի գործուն անդամներից էր արևմտահայ մտավորական, «Մեղու»-ի խմբագիր Հարություն Սվաճյանը: Հիշյալ ընկերությունը կազմեց և հրատարակեց «Լապտեր լուսատու» անվանմամբ հայատառ քրդերեն դասագիրք և տարածեց քրդական շրջաններում: Ընկերության առաջնահերթ նպատակներից էր նաև բարեկամական հարաբերությունների հաստատումը քրդական շրջանների հետ¹:

Մ. Տիգրանյանի գաղափարներն ու մտահղացումները հետագայում շարունակվեց մի խումբ հայ մտավորականների կողմից, սակայն նրանց ջանքերը մշտապես հանդիպում էին օսմանյան հետախուզության հակազդմանն ու խափանիչ գործողություններին:

Վանում եղած ժամանակ Մ. Խրիմյանը ևս կապեր էր հաստատում քուրդ բեկերի և աղանների հետ, աշխատում էր նրանց համոզել, որ թողնեն վաչկատան կենցաղը, հրաժարվեն սրից ու հրացանից և կապվեն հողին: Նա խոստանում էր քրդական գյուղերում դպրոցներ բացել, նրանց հայ ուսուցիչներ ուղարկել, ստեղծել քրդական այբուբեն: Քուրդ ազդեցիկ ցեղապետերին նա բացատրում էր, որ հայ և քուրդ ժողովուրդներն ունեն միևնույն շահը և միևնույն թշնամին՝ սուլթանական կառավարությունը, որ հայ-քրդական գործակցությունը երկուսի համար էլ կլինի ազատագրության երաշխիք²:

Նշենք, որ Մ. Խրիմյանի և այլ առաջադեմ հայ մտավորականների այս մղումներն իրական հող չունեին ու թուրքական իրականության մեջ անիրագործելի երազանքներ էին, քանի որ քրդերի մոտ ավելի ուժեղ էր կրոնական ինքնությունը, հայրենիքի և հողային խնդրի առկայության հստակ գիտակցումը:

Արևմտահայ գործիչներ Մ. Մամուրյանը, Հ. Սվաճյանը, Գ. Չիլինկիրյանը և այլոք գտնում էին, որ անհրաժեշտ է քուրդ ժողովրդին պարզաբանել նրա նկատմամբ թուրքական կառավարության կեղծ սիրաշահումների իսկական պատճառները և նախապատրաստել նրան հայ ժողովրդի հետ համատեղ թուրքական լծի դեմ հանդես գալու համար:

Միևնույն ժամանակ գաղտնի խորհրդակցություններում հատուկենտ մարդիկ էին

¹ Տե՛ս Ներսիսյան Մ.Գ., Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ 1850-1870 թթ., Եր., 1955, էջ 290:

² Տե՛ս Գյուզալյան Գ., Խրիմյան Հայրիկ, Պեյրովթ, 1954, էջ 43-44:

խոսում զենք ունենալու և անձամբ ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու մասին: Ջենքի պահանջին արձագանքեցին նաև արևմտահայ ազատական հայացքների տեր մի շարք գործիչներ, որոնք սովորաբար զգույշ էին իրենց արտահայտություններում: Այսպես, 1863 թ. Հռոմից Մ. Խրիմյանին ուղարկված նամակում հայ հասարակական-քաղաքական գործիչ Գաբրիել Նորատունկյանը գրում էր. «Հայաստանի սոսկալի ողբերգության տեսարանների առաջն առնելու համար պետք է մի մասնաժողով կազմել ազգի արտաքին գործերը վարելու համար և տևական գործունեությամբ աշխատել Հայաստանի շղթաները խորտակել»¹: Հատկանշական է, որ Նորատունկյանի հայացքները շուտով ենթարկվեցին փոփոխության, երբ վերջինս օսմանյան կառավարության մեջ զբաղեցնելով բարձր պետական պաշտոններ (1908 թ. առևտրի նախարար, 1912 թ. արտաքին գործերի նախարար) հրաժարվեց իր մի շարք տեսակետներից և 1912-13 թթ. Բալկանյան պատերազմների ժամանակ դեմ արտահայտվեց Հայկական հարցի արծաձմանը:

Նշենք, որ անձանց հավաքագրման գործընթացում Օսմանյան կայսրության հետախուզության կողմից կիրառվող մեթոդներից էին դրամական պարգևատրությունները և պաշտոնների շնորհումները:

Օսմանյան կայսրության պատմության հետագա զարգացման էլևեջներում կարևոր դերակատարություն ունեցավ Միդհատ փաշան թե իր քաղաքական բարեփոխումներով և 1876 թ. սահմանադրությամբ, թե նրանով, որ նրա կառավարման ժամանակ Օսմանյան կայսրությունում հակահետախուզությունը ձևավորվեց որպես համակարգված, իր ուրույն գործառույթներով օժտված պետական մարմին²:

Միդհատի նման «վառ անհատականությունը», որից սուլթանն անհանգստանալու պատճառներ ուներ, չէր կարող չհայտնվել Օսմանյան կայսրության հետախուզության տեսադաշտում, և չէր կարող, իր հերթին, չօգտագործվել վերջիններիս կողմից հակահայկական զանազան օպերատիվ միջոցառումների իրականացման ընթացքում: Այսպես, հակահետախուզության հակահայկական գործունեության դասական օրինակներից կարող ենք նշել հետևյալը. 1876 թ. դեկտեմբերի 6-ին Կ. Պոլսում Մեծ Բրիտանիայի դեսպան Էլիոտի հետ հանդիպման ժամանակ Կ. Պոլսի պատրիարք Ներսես Վարժապետյանը, դեսպանին հայտնելով իր ժողովրդի վրդովմունքի

¹ Դիվան Հայոց պատմութեան: Հարստահարութիւններ Տաճկահայաստանում, Թիֆլիս, 1912, էջ 55-58:

² Տե՛ս Դժինչարաձե Բ., նշված աշխ., էջ 10-14:

դրդապատճառները, ակնարկել էր, որ եթե արևմտահայերի վիճակի նկատմամբ անհրաժեշտ է եվրոպական երկրների ուշադրությունը հրավիրել ապստամբության միջոցով, ամեննին էլ դժվար չէր լինի արևմտահայերին ոտքի հանել: Ներսես պատրիարքը նկատի ուներ, որ Բոսնիայի և Հերցեգովինայի վրա եվրոպական երկրների կառավարություններն ուշադրություն դարձրեցին այն ժամանակ, երբ նրանք ապստամբեցին: Նա կարծում էր, որ նման դեպքերում հայերին ևս մյուսներին հավասար բարենորոգումներ կշնորհվեն: Պատրիարքը, ունենալով «բարեպաշտ» վերաբերմունք սուլթանի նկատմամբ, կարծես թե հասկացել էր իր՝ սուլթանին պաշտպանելու հորդորանքների սխալ լինելը: Այս իրողությունը հաստատվում է նաև ռուսական դիվանագիտական աղբյուրներով: Կանցլեր Ա. Գորչակովին հղած իր զեկուցագրերինց մեկում Ռուսաստանի դեսպան Իգնատևը, հենվելով Ներսես պատրիարքի կողմից իրեն հայտնած տեղեկատվության վրա, գրում է, որ Միդիատը մեղադրել է հայերին, թե նրանք մեծ քանակությամբ զենք են գնել արտասահմանում և նախապատրաստում են ապստամբություն Ռուսաստանի հետ սահմանամերձ շրջաններում, որպեսզի ապահովեն Ռուսաստանի միջամտությունը¹:

Սակայն ժամանակից շուտ պատրիարքին հայտնվել էր մի «գաղտնի» լուր այն մասին, որ Բ. Դուռը շուտով ընդունելու էր Սահմանադրություն, որով կայսրության բոլոր ժողովուրդներին շնորհելու էր «հավասար իրավունք»: Այս «գաղտնի» միջոցներով պատրիարքին տրամադրած լուրը հետապնդում էր այն նպատակը, որ վերջինս կարողանար ետ պահել հայերին ապստամբությունից: Երբ Մերթիան և Չերնոգորիան պատերազմ էին մղում Օսմանյան կայսրության դեմ, Ներսես պատրիարքը կոչ արեց հայերին պաշտպան կանգնել կայսրությանը. «Վասնզի, - ասված էր նրա կոնդակում, - Օսմանյան երկիրը պաշտպանելը Հայաստանը պաշտպանել ըսել է, նույնիսկ հայուն կրոնը, դպրոցը, ինքը, տունը, ընտանիքն ու կյանքը պաշտպանել ըսել է»²:

Այսպիսով, իրականացված հատուկ միջոցառման արդյունքում Օսմանյան կայսրության իշխանությունները «հետախուզական բնույթի» տեղեկույթի իբր «արտահոսքի» եղանակով հանգստացնելով հնարավոր ապստամբությանը դիմելու

¹ Տե՛ս АВПРИ, Ф. Канцелярия, 1876 г., д. 32, л. 137, Н. П. Игнатъев - А. М. Горчакову, Константинополь, 18/30 октября 1876 г..

² Տե՛ս Սարուխան, Հայկական խնդիրները և Ազգային սահմանադրութիւնը Թուրքիայում (1860-1910), Ա հատոր, Թիֆլիս, 1912, էջ 116, 136:

պատրաստ հայերին, լուծեցին երկու խնդիր. նախ՝ զերծ մնացին իրենց ուժերի և միջոցների ավելորդ վատնումից, երկրորդ՝ այդ ուժերն ու միջոցները կենտրոնացրեցին Բոսնիայի և Հերցեգովինայի ապստամբությունների ճնշման համար:

Օսմանյան կայսրության հետախուզության գործելառճի համաձայն՝ վերջիններիս կողմից հմտորեն կիրառվել է մեկ կառույցի (այս դեպքում՝ հայկական համայնքի) հասարակության կազմալուծման, չեզոքացման կամ թուլացման մեթոդը: Այն է՝ ներդրված գաղտնի գործակալի միջոցով իրենց առաջնորդին վարկաբեկել տվյալ կառույցի ներկայացուցիչների առջև:

Անշուշտ, Ներսես պատրիարքին տրամադրված «գաղտնի» լուրը իրականացվել էր ներդրված գործակալի միջոցով, որը վստահություն և հավատ էր ներշնչել պատրիարքին: Մի կողմ դնելով նման ապստամբության հնարավորության և դրա բնույթի հարցը, այնուամենայնիվ, վերջինիս վարքագծի նման դրսևորման պարագայում հարց է ծագում՝ ետ պահելով հայերին ապստամբությունից, արդյոք հայ համայնքի առջև նա վարկաբեկվեց, և երկրորդ՝ արդյոք Օսմանյան կայսրության գաղտնի ծառայությունները միտում ունեին վերջնականապես նրան վարկաբեկելու:

Առաջին հարցի պատասխանը մեկ տարի անց, 1878 թ. տվել է հենց ինքը՝ Ներսես Վարժապետյանը, որի բռնած ուղին բերեց պարտության: Պատրիարքը բրիտանացի դիվանագետ Լեյարդին ասել է, թե Բեռլինի դաշնագրում նույնիսկ չի հիշատակվում Հայաստան անունը, հայերն իրեն ազգային դավաճան են համարում և պատրաստ են իրեն քարկոծել¹: Իսկ երկրորդ հարցի պատասխանն ակնհայտ է. քանի դեռ տվյալ գործչի դիրքորոշումը նպաստում է օսմանյան կառավարության շահերին, նպատակահարմար եղավ շքանշաններ շնորհելով պահել նրան կախվածության մեջ թե օսմանյան իշխանությունից, թե հայ համայնքից:

Սակայն այս խնդրին չի կարելի մոտենալ միանշանակ, քանի որ արևմտահայությունը, պառակտված լինելով հանդերձ, չուներ գործողությունների հստակ ծրագիր՝ ի տարբերություն բալկանյան ժողովուրդների:

Ուշագրավ է, որ Օսմանյան կայսրությունում Բրիտանական կայսրության դեսպանի զեկուցագրերից մեկում արևմտահայերի ռուսամետության դրսևորումը համարվում էր ռուսական գործակալների քայքայիչ աշխատանքի արդյունք: «Հայոց

¹ Sk' u British documents on Ottoman Armenians, vol. 1, (1856-1880), Ankara, 1982, p. 182-184.

ուսյալ դասակարգի մեծամասնությունը, - գրում է նա,-խիստ կերպով հակառակ է Ռուսաստանին, բայց ժողովուրդը, բազմությունը, որոնք տանջվում են թուրքերի հարստահարություններից, այդպես չեն և հավատացած են, որ եթե փոփոխություն լինի (եթե ռուսական տիրապետությունը գա) ավելի լավ կլինի»¹:

Իրականությունն այն էր, որ արևմտահայերի կողմնորոշումային տրամադրությունները բորբոքվում կամ սառեցվում էին Ռուսաստանի և եվրոպական երկրների կառավարությունների իրարամերժ խոստումներին համապատասխան: Այս պարագայում կարող ենք նշել, որ Ներսես պատրիարքը վերը նշված իր կոնդակով արտահայտել է հայ հասարակության մի սովոր գանգվածի դիրքորոշումը:

Կայսրության գաղտնի ծառայությունների համակարգված գործունեությունը կարելի է գնահատել գործակալական ապարատի կառուցվածքից և «արդյունավետ» աշխատանքից: Այս մասին կարող ենք եզրակացություններ անել հետևյալ փաստերի հիման վրա. 1880 թ. պոլսեցի մեծահարուստ Արթին Դադյանը մի նամակ էր գրել Ներսես պատրիարքին, որում պատմել էր թուրքական նախարարների նիստում հայկական հարցի մասին ընդունված գաղտնի որոշման մասին: Պատրիարքն այդ նամակը հանձնել էր մի հայ վաճառականի, որ նա փոխանցի Սարգիս Համամջյանին (վերջինս բարձր պաշտոններ էր վարել օսմանյան կայսրության արտաքին գործերի նախարարությունում, Հռոմում երկու տարի եղել էր դեսպան): Այս հավատարիմ պաշտոնյան գաղտնի թուղթն ուղղակի դնում է սուլթանի սեղանին: Շուտով Դադյանը «սուլթանին ոտքերը իյնալով ներողություն կը խնդրե»²:

Այս դրվագում ակնառու է օսմանյան կայսրության գաղտնի ծառայությունների «պաշտոնների» բաժանումը ըստ գործառույթների. ի դեմս կոնկրետ գործող անձանց հստակ բաժանված ռեզիդենտի, գործակալի և գործակալ-կապավորի աշխատանքների և դերերի, որի արդյունքում սուլթանն իրազեկված էր և տիրապետում էր իրավիճակին հայ համայնքում:

Այսպիսով, ուսումնասիրվող ժամանակահատվածում, Օսմանյան կայսրության հետախուզության կողմից կատարված գործողությունների արդյունքում լուծվեց ևս մեկ խնդիր. սրվեցին հայկական ներհամայնքային հակասությունները՝ էլ ավելի

¹ Տե՛ս Սարուխան, Հայկական խնդիրները և Ազգային սահմանադրութիւնը Թուրքիայում (1860-1910), Ա հատոր, Թիֆլիս, 1912, էջ 108:

² Տե՛ս Կիրակոսյան Ջ., Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ, Եր., 1982 թ., հ. 2-րդ, էջ 26:

թուլացնելով այն, ստեղծեցին նպաստավոր պայմաններ իրենց հետագա քայքայիչ գործունեության համար:

Հատկանշական է, որ այս պարագայում ևս Օսմանյան կայսրության հակահետախուզությունը գործեց իրեն բնորոշ ձեռագրով՝ նմանատիպ հատուկ միջոցառումների իրականացումը զուգորդելով ահաբեկչական գործողություններով: Մասնավորապես, Մեծ Բրիտանիայի դեսպան Էլիոտի և Ներսես պատրիարքի վերը նշված հանդիպումից 5 օր առաջ՝ 1876 թ. դեկտեմբերի 1-ին, թուրք գործակալները, հայերին սարսափի տակ պահելու միտումով, Վանի շուկան հրդեհի էին մատնել, որի հետևանքով հայերին պատկանող 500 խանութ էր ոչնչացվել:

Այս իրադարձությանը հայրենական պատմագրությունը բազմիցս անրադարձել է, սակայն այն դիտարկելով որպես որպես մեկուսի երևույթ: Մինչդեռ, ինչպես վկայում է ռուս դեսպան Իգնատևին գրած իր գաղտնի զեկուցագրում վերջինիս գաղտնի գործակալ Պ. Անինոն, որը Միդհատի օգնականն էր և անձնական թարգմանիչը, և քաջատեղյակ էր երկրի անցուդարձին, այդ թվում նաև այնպիսի իրադարձություններից, որոնք իշխանությունները պահում էին գաղտնի, համարյա միաժամանակ թուրքական իշխանությունները իրականացրեցին «զազանություններ Յոզղատի հայկական գյուղերում»¹:

Շարունակելով հայերի դեմ ահաբեկչական գործողությունների կիրառման թեման՝ նշենք, որ կան բազմաթիվ վկայություններ այն մասին, թե ինչպիսի զանգվածային չափերի էին դրանք հասել: Նման փաստերի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ նույնիսկ մինչև Մեծ եղեռնը, դեռևս 1892 թ. նոյեմբերի 28-ին Կ. Պոլսում Անգլիայի դեսպան Ք. Ֆորդի հաղորդագրությունից հայտնի է դառնում, որ թուրք բժիշկները հայ երեխաներին պատվաստում են թունավոր վակցինայով, որի հետևանքով 500 արական սեռի երեխաներ են մահանում²:

Հետևելով պատմական, սոցիալ-քաղաքական զարգացումների գործընթացին տարածաշրջանում, տեսնում ենք, որ հայ ժողովրդի պառակտվածության հանգամանքն իր տարբեր դրսևորումներով բնորոշ է եղել մեզ: Այդ գործում իր դերն է խաղացել

¹ Տե՛ս Սաֆրաստյան Ռ., նշված աշխ., էջ 165:

² Տե՛ս Գալոյան Գ., նշված աշխ., էջ 412, 421: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից դեռ կես դար առաջ թուրքական իշխանությունները կիրառել են մարդկանց վերացնելու վերոհիշյալ ճիվաղային միջոցը, որը հետագայում ընդօրինակել են գերմանացի նացիոնալ-սոցիալիստները՝ մահվան համակենտրոնացման ճամբարներ նետած երեխաների վրա:

սուլթանական իշխանությունների կողմից միտումնավոր աղավաղված տեղեկատվության տարածմանը համայնքային կառույցներում: Այս համատեքստում՝ հետախուզությանն էր վերապահված տեղեկատվության հայթայթման, ստուգման, մատուցման և իրացման գործը: Չուր չէ, որ Օսմանյան կայսրությունն ամբողջ պետական ինստիտուցիոնալ համակարգում այս ծառայություններին հատկացրել է առանձնահատուկ և կարևոր տեղ:

Եթե Օսմանյան կայսրությունում այս խնդրով զբաղվել են մասնագիտացված մարմինները, որոնց առաջարկը դեր է խաղացել սուլթանի կողմից այս կամ այն քաղաքական որոշման կայացման գործում, ապա 1375 թվականից պետականությունից զրկված հայ հասարակության մեջ քաղաքական բնույթի տեղեկատվության ընկալումն իրականացվում էր հուզական մակարդակի վրա: Պատահական չէ, որ հայ գործիչների կամ բարձրաստիճան հոգևորականների կայացրած որոշումները կրում էին ոչ այնքան ռացիոնալ, քաղաքական իրադարձությունների զարգացմամբ պայմանավորված, այլ զգայական բնույթ: Նման կարգի որոշումներից շատերը առաջնորդվում էին ոչ թե տեղեկատվության հավաստիության աստիճանով, այլ այն տվյալներով, որոնք մատուցվում էին հակառակորդի կողմից: Ամեննին էլ պատահական չէ, որ, կարծես թե հա-մախմբվելով մեկ գաղափարի շուրջ, հայ գործիչները խնդրի լուծման եղանակները պայմանավորել են օտարերկրյա պետության ներկայացուցչի խոստումներով՝ կապված նրանից, թե որ պետությունն է առավել դոմինանտ դիրքեր ունեցել տարածաշրջանում, ինչ հմտությամբ է մատուցել տեղեկատվությունը, պայմանավորված են եղել հայ հասարակության կողմնորոշումները կամ ապակողմնորոշվածությունը: Հավաստի տեղեկատվության բացակայության պայմաններում հնարավոր չէր իրավիճակին տալ օբյեկտիվ գնահատական և, հետևաբար, կայացնել ճիշտ որոշում:

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ-ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՃՆՇՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ
«ՅԸԼԴԸԶ» ՀԵՏԱԽՈՒԶԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ԴԵՐԱԿԱՏԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

(1877-1908 թթ.)

2.1 Արևմտահայության ազատագրական կազմակերպությունների պայքարը սուլթանական գաղտնի ծառայությունների գործունեության ոլորտում

Ազգային-ազատագրական շարժման միջոցներն ու եղանակները տարբեր են եղել, և դրանցից յուրաքանչյուրը առաջատար դեր է խաղացել պայքարի այս կամ այն շրջանում:

Այդ եղանակներից էին ցույցերը, հանրահավաքները, ապստամբությունը, պարտիզանական կռիվները, զենքի ձեռք բերումը և տեղափոխումը, զինված պայքարը, ինչպես նաև Եվրոպայում ծավալված հայամետ քարոզչությունը, օսմանյան հպատակ ժողովուրդների հետ դաշինքի և համագործակցության ձևավորման փորձերը:

1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական, կամ ինչպես թուրքական պատմագրության մեջ նշվում է «93 թ. պատերազմից»¹ հետո, պայքարի ձախողումների դառը փորձից արևմտահայությունը քաղեց երկու կարևոր դաս՝ «երկաթյա շերեփի» գաղափարախոսության կիրառումը, իսկ մարտական տեսակետից ծավալվող ազգային-ազատագրական պայքարի արդյունավետության ապահովումը գաղտնիքների պահպանման միջոցով: Այդ շրջանում բալկանյան, հայկական և թուրքական հեղափոխական կազմակերպությունների համար իր գաղտնի մասոնական կառուցվածքի շնորհիվ օրինակ էր ծառայում Իտալիայի միավորման համար արդյունավետ դերակատարություն ունեցած «Երիտասարդ Իտալիա» կազմակերպությունը²:

Այս առումով՝ 1878 թ. Վանում ստեղծված «Սև խաչ» կազմակերպության գործունեությունն արևմտահայության ազգային-ազատագրական պայքարի նոր

¹ Հիջրայի տոմարով 1877-1878 թվականները համապատասխանում են 1293 թվականին, այդ իսկ պատճառով այն անվանվում է «93 թ. պատերազմ»:

² Տե՛ս Վարանդեան Մ., Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատմութիին, Եր., 1992, էջ 52-53.

պատմության առաջին փորձերից էր: Այն փակ կազմակերպություն էր, որի գործունեության հիմնարար սկզբունքներից էր կազմակերպության դավաճան ու անգաղտնապահ ընկերոջ անվան վրա սև խաչ քաշելով մահվան դատապարտելը: Նման սկզբունքով գործող հայ գործիչները կարող էին հակազդել հայերի գործողություններին անլուր ձևով հետևող թուրքական գաղտնի ոստիկանությանը:

Այստեղ հարկ է հակիրճ ներկայացնել Օսմանյան կայսրության այդ ժամանակվա գաղտնի ծառայությունները, նշելով, որ գաղտնի ծառայությունը զարգացման երկու փուլ է անցել: Հիմնադրման պահին այն ստեղծվել է Նապոլեոնի օրոք գործող ֆրանսիական գաղտնի կազմակերպության օրինակով, հետագայում՝ Աբդուլ Համիդ 2-րդի և հատկապես երիտթուրքերի կառավարման օրոք (1908-1918 թթ.) Գերմանիայի ազդեցության տակ տեղի է ունեցել կազմակերպության «գերմանացումը»: Հարկ է նշել, որ ժամանակակից Թուրքիայի գաղտնի ծառայությունը՝ Ազգային հետախուզության կազմակերպությունը նույնպես ստեղծվել է գերմանացիների կողմից¹: Ինչպես նշեցինք առաջին գլխում, Օսմանյան կայսրությունում եվրոպական կարգի առաջին գաղտնի ծառայությունը ստեղծվել է Թանզիմաթի բարեփոխումների շրջանում Մուստաֆա Ռեշիդ փաշայի կողմից: Որպես խորհրդատու հանդես էր գալիս Մեծ Բրիտանիայի դեսպան Ստարդֆորդ Քանինգը²: Ուշագրավ է, որ թուրքական աղբյուրների համաձայն, 1863 թ. «ազդեցիկ հայ կաթոլիկ խմբի շնորհիվ կազմակերպության ղեկավար նշանակվեց բարոն Ս., որի իսկական անունը մինչ օրս հայտնի չէ»³: Կազմակերպությունը մինչև Աբդուլ Համիդ 2-րդի գահակալությունը հատուկ անվանում չունեի, հետագայում Յըլդըզ պալատի անվանումով այն պատմության մեջ հայտնի դարձավ որպես «Յըլդըզ» կազմակերպություն:

«Յըլդըզ» կառույցն աչքի էր ընկնում իր գործակալների ցանցով, որոնք հաղորդակցվում էին անմիջականորեն սուլթանի պալատի հետ: Առավել հմուտ գործակալները, որոնց հաջողվում էր արժեքավոր տեղեկություններ ձեռք բերել, առաջխաղացում էին ապրում: Այսպես, Էրզրումում ռուսական հյուպատոսության աշխատակից Յիմերմանը 1891 թ. մարտի 22-ի իր զեկուցագրում նշում է. «Մուշի

¹ Տե՛ս Ավագյան Ա., Հյուսիսկովկասյան քաղաքական վտարանդիությունը Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության համատեքստում (1920-1971թթ.), էջ 136:

² Տե՛ս Tuncay Özkan, MİT'in Gizli Tarihi, İstanbul, 2003, s. 35.

³ Նույն տեղում, էջ 36:

հայերից Մուշեղ Մարկարյան-Մինդոյանը Բիթլիսի վալիին մատնել է, որ Մուշի հայերը հանրագիր են պատրաստում, խնդրելով նրանց ռուսական հպատակություն ընդունել: Ձերբակալեցին 70 մշեցի հայերի: Մատնիչը կանչվել է Յըլդըզ, որտեղ նրան ինչ-որ պաշտոն են տվել»¹:

Այստեղ հարկ է նշել մեկ կարևոր հանգամանք՝ կառույցը հաճախակի նույնացվում էր սուլթանի պալատի հետ, քանի որ Աբդուլ Համիդի օրոք ամբողջ կառավարումը կենտրոնացել էր սուլթանի պալատում և ինչպես նշում էր Ռուսաստանի դեսպան Գիրսը. «...չնայած պաշտոնապես Թուրքիայում գոյություն ունեն և՛ Պետական խորհուրդ, և՛ նախարարների խորհուրդ, և՛ յուրաքանչյուր գերատեսչություն, եվրոպական օրինակով դեկավարում էին նախարարները, իրականում բոլոր հարցերը լուծվում էին պալատում, պալատի գործակալների օգնությամբ»²:

Նախարարների նկատմամբ սուլթանն իր անտարբերությունն արտահայտում էր կամ ընդհանրապես նրանց չընդունելով, կամ ընդունելությունները անցկացնելով ծառաների ներկայությամբ: Զինվորական և քաղաքացիական պաշտոնյանների պաշտոնի նշանակումները, առաջխաղացումները և պարգևատրումները իրականացվում էին պալատում՝ առանց շահագրգիռ նախարարությունների իրազեկման:

Պալատում գործում էր բարձրաստիճան պաշտոնյաների խմբակը, որի ձեռքում էր գտնվում կայսրության իրական իշխանությունը: Այդ խմբակի անդամներից միայն երկուս Թահսիմ և Բզեթ փաշաներն էին կարողանում որոշակիորեն ազդել սուլթանի կողմից որոշումների կայացմանը:

«Յըլդըզ»-ի մասին տեղեկությունների սակավությունը պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ երիտթուրքերի օրոք շատ փաստաթղթեր ոչնչացվեցին: 1908 թ. հուլիսյան հեղաշրջումից հետո երիտթուրքերի ձեռքն անցավ 2000 գործակալների կողմից գրված 22482 մատնություն³: 1909 թ. Աբդուլ Համիդի 2-րդի գահընկեցությունից հետո Ռազմական նախարարությունը հատուկ հանձնաժողով կազմեց, որը հավաքեց

¹ Տե՛ս ԱВПРИ РФ, ֆ. 151, Политархив, оп. 482, д. 1630, л. 134-135 .

² Տե՛ս ԱВПРИ РФ, ֆ. 151, Политархив, оп. 482, д. 3145, л. 3.

³ Տե՛ս Tarık Zafer Tunaya, Türkiye’de Siyasal Partiler, cilt 3, İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi, İstanbul, 2000, s. 472.

բոլոր «ժուրնալները», որոնց ընդհանուր թիվը կազմեց 735 արկղ¹: Երիտթուրքերի կառավարման օրոք «Յըլդըզ»-ի փաստաթղթերի հրապարակման հարցը մշտապես եղել է իշխանություն-ընդդիմություն վեճի առարկա: 1913 թ. Էնվեր փաշան կարգադրեց «Յըլդըզ»-ի բոլոր փաստաթղթերը վառել Ռազմական նախարարության այգում:

Չնայած «Յըլդըզ» կառույցի մասին տեղեկությունների սակավությանը, եղածների վերլուծությունը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ համակարգում գործում էր գաղտնի ծառայությունների երեք միատեսակ ստորաբաժանում՝ 1. գաղտնի ոստիկանությունն իր հարյուրավոր անլուր գործակալներով, 2. ոստիկանության արտաքին դիտարկման ստորաբաժանումն իր բացահայտ ու գաղտնի գործակալներով և 3. գաղտնի գործակալներով համալրված սուլթանական գրասենյակը, որի հրամանների կատարումները պարտադիր էին մյուս երկու ստորաբաժանումների համար: Այս գրասենյակը ղեկավարում էր իր դաժանություններով հայտնի Ֆեհիմ փաշան²:

«Յըլդըզ» համակարգում, մասնավորապես, գաղտնի ծառայություններում տիրում էր կոռուպցիան, կաշառակերությունը և անօրինականությունը: Ֆեհիմ փաշայի գործունեության մաս էր կազմում նաև այն, որ մատնությունների հիման վրա առանձին ունևոր անձանցից գումարներ շորթի և կամ նրանց մեկուսացնի: Ընդդիմադիր ուժերի հետ հնարավոր կապի մեջ գտնվող անձի վերաբերյալ ստացած դեռևս չճշտված տեղեկատվությունը համարվում էր բավարար՝ վեջինիս տանը խուզարկություններ կամ այլ պատժամիջոցներ կիրառելու համար, և ոչ-ոք չէր հարցնի, թե խուզարկության արդյունքում ինչ-որ փաստեր հայտնաբերվեցին, թե՛ ոչ: Ընդ որում, նշված չհիմնավորված պատժամիջոցները կարող էին կիրառվել անկախ անձի դիրքից, պաշտոնից կամ ազգությունից³:

Առևտրական գրեթե բոլոր կազմակերպությունները նրան տուրք էին վճարում:

Չնայած հայերի նկատմամբ ունեցած սուլթանական գաղտնի ծառայության գրասենյակի ղեկավարի ատելությանը, վերջինս նրանց հետ ինչ-որ գործարքներ էր իրականացնում: Հայ գործիչները նրա նկատմամբ իրականացրեցին մահափորձ: Երբ

¹ St' u Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, cilt 3, İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi, İstanbul, 2000, s. 472.

² St' u Хаджетлаше М. Б., Убийца на троне (Записки начальника тайной полиции в Турции), Петроград, 1918, с. 31-53.

³ Նույն տեղում, էջ 57:

Տեհիմ փաշան անցնում էր հայերին պատկանող դեղատան մոտով, նրա ուղղությամբ նետված ռումբի պայթյունից վնասվում է դեղատան սկզբնամասը, վիրավորվում են անցորդները, սպանվում է մահափորձ կատարողը: Մահափորձի կատարման առնչությամբ պալատականները խիստ մտահոգվում են, սակայն նրանց մոտ վրդովմունք էր առաջացրել այն, որ սուլթանի համոզմամբ իր նկատմամբ ունեցած ատելության պատճառով է, որ հայերը փորձեցին սպանել նրա հավատարիմ ծառային¹:

Նույն աղբյուրը նաև հայտնում է հայ հեղափոխական մի կազմակերպության կոնկրետ գործողությունների մասին, որոնք սարսափի էին մատնել օսմանյան գաղտնի ոստիկանությանը: Մասնավորապես, ոստիկանության գործակալները ոստիկանապետին տվյալներ էին հաղորդել այն մասին, որ Ռսկե եղջուր վայրում գտնվող թաղամասում հայ հեղափոխական ինչ-որ կազմակերպությունը խորհրդակցություն է անցկացնում: Որոշում կայացնելով հավաքի մասնակիցներին ձերբակալելու մասին՝ զինված ոստիկանները գիշերը ժամը 3-ին մեկնում են նշված վայր: Հեղափոխականների հավաքատեղին հին փոքրիկ ու պատսպարված տուն էր, ուր պետք է աննկատ ներխուժեին ոստիկանները: Գործակալներից մեկը իր գործընկերների օգնությամբ պարանե աստիճանի միջոցով հայտնվեց պատի մյուս կողմը: Քսան թուփ սպասելուց հետո, անհանգստանալով անորոշ իրավիճակից, ևս երեք զինված ոստիկաններ հրաման են ստանում անցնել պատից այն կողմը: Սակայն հենց այդ պահին սպանված գործակալը պատից վայր է ընկնում իր գործընկերների ոտքերի մոտ: Երբ սարսափահար ոստիկանները, փորձում են փախչել, ինչ-որ ձայն է հնչում պատի մյուս կողմից.

«Միրելի բարեկամներ, զուր են ձեր փորձերը ներխուժել մեզ մոտ... Բացի այդ, ցանկացած խիզախ ոստիկան կավարտի այնպես, ինչպես իր ընկերը: Ձեր պարոնին փոխանցեք, որ իր համար ևս մենք նախապատրաստել ենք լավ անակնկալ» :

Առավոտյան՝ արդեն օգնության հասած ոստիկանական ջոկատը շրջափակեց տունը: Փոխհրաձգություններից ոստիկաններից հինգ հոգի վիրավորվեցին, իսկ ոստիկանապետը փորձում էր թաքնվել, քանի որ փամփուշտները ուղղված էին բացառապես նրա ուղղությամբ: Մեծ ջանքերի արդյունքում ոստիկաններին հաջողվեց կոտրել տան դուռը: Տան խուզարկության ժամանակ ոստիկանները հայտնաբերեցին

¹ Хаджетлаше М. Б., նշված աշխ., էջ 72:

փաստաթղթեր, որոնք մատնանշեցին հայ հեղափոխական կազմակերպության այլ անդամների գտնվելու վայրը: Ոստիկանապետի տվյալներով, շուտով ձերբակալվեց 160 մարդ, որոնցից 24-ը մուսուլմաններ էին¹:

Աղբյուրը տեղեկություններ չի տալիս, թե կոնկրետ որ հայ հեղափոխական կազմակերպության մասին է շարադրանքը: Սակայն վերոգրյալից կարելի է եզրակացնել, որ այդ կազմակերպությունը կամ դրա մասնաճյուղի 8 անդամները, դրսևորելով խիզախություն և մարտական գործողությունների ունակություն, սուլթանական ոստիկանության հետ առճակատմանը պատրաստ չէին, որի հետևանքով բացահայտվեցին և ձերբակալվեցին կազմակերպության անդամներից 160 մարդ:

«Յըլդըզ»-ի գործունեության համատեքստում հարկ է դիտարկել հայկական հեղափոխական կազմակերպությունների վարած պայքարը և սուլթանական գաղտնի ծառայությունների ուշադրությունը շեղելու մարտավարությունը: Օրինակ, «Սև խաչ» կազմակերպությունն ուներ երեք մասնաճյուղ:

Վանում գործող «Զինակիր» առաջին մասնաճյուղի խնդիրներից էր կազմակերպության գրանցված անդամներին և ընդհանրապես համակիր երիտասարդությանը զենք գործածել սովորեցնելը: Շաբաթ, կիրակի և տոն օրերին նրանք խմբովի բարձրանում էին Վարազա լեռան փեշերը և մարտական զենքով զինավարժություններ էին կատարում:

«Քաղաքական ակումբ» անվանվող երկրորդ մասնաճյուղը միավորում էր կազմակերպության գաղափարական առաջնորդներին և բանախոսներին, որոնք իրենց կարդացած դասախոսություններով երիտասարդության մեջ հայրենասիրական ու ազատագրական գաղափարներ էին սերմանում:

«Քաղաքական ակումբը» ընդհանուր կազմակերպության գործունեությանն ու նպատակներին վերաբերող սկզբունքների մշակման գաղափարական գլխամասն էր:

«Հայրենասերների միություն» անվանվող երրորդ մասնաճյուղը գործում էր հրապարակայնորեն, զբաղվում էր երիտասարդության կրթության և դաստիարակության հարցերով, դպրոցների համար կազմում էր նոր դասագրքեր և ծրագրեր:

«Զինակիր» մասնաճյուղի խնդիրներից էր նաև զենք-զինամթերքի հայթայթումը,

¹ Տե՛ս ` Хаджетлаше М. Б., նշված աշխ., էջ 72-75:

երիտասարդության զինումը ինքնապաշտպանական կոիվների համար: Նկատի ունենալով, որ եղած զենքը բավարար չէ ինքնապաշտպանական գործողությունների համար, Մ. Խրիմյանի և Մ. Փորթուգալյանի գաղտնի հանձնարարությամբ, սկսում են զբաղվել սեփական զենքի արտադրությամբ¹:

Զենքի արտադրության կազմակերպումը ևս բավարար քանակություն չապահովեց, ինչի պատճառով «Զինակիրը» որոշեց դիմել զենքի առք ու վաճառքով զբաղվող «հայ մաքսանենգներին» և նրանց պարտադրեց թուրքական գորանոցներից գողացած զենքը վաճառել միայն հայերին: Դրա համար մեծ քանակությամբ դրամի կարիք էր զգացվում, որի հայթայթման համար «Զինակիրը» դիմեց հետևյալ գործողություններին: Աղթամարում աթոռակալած Խաչատուր կաթողիկոսը կապված էր թուրքամետ վարդապետ Պողոս Մելիքյանի հետ և քաղաքում կատարված անցուդարձի մասին նրանից տեղեկություններ ստանալով՝ անմիջապես հաղորդում էր կուսակալին, փոխարենը գրպանելով առատ նվերներ, դրանցից բաժին հանելով նաև սևահոգի թուրք գործակալին: Նրան մատնության ճանապարհից հետ պահելու՝ կազմակերպության նախագուշացումները մնացին ապարդյուն: «Սև խաչը» որոշեց պատժել դավաճան այդ հոգևորականին: 1885 թ. կազմակերպության մի խումբ անդամներ, Մ.Սեֆիլյանի զլխավորությամբ, հետները վերցնելով զինի, մտնում են Աղթամար կղզին, կիրակնօրյա պատարագի արարողության ավարտից հետո վանքի միաբաններից Պողոս Խիզանցուն և Խորեն Կեցյանցուն հրավիրում են խնջույքի: Միաբաններին հարբեցնելով, նրանք կարողանում են ձեռք բերել վանքի գաղտնարանի բանալիները, մտնում են գանձարան, առգրավում են չորս հազար ոսկին և գիշերով հեռանում կղզուց²:

Այսպիսով, «Սև խաչն» արդեն ուներ բավարար քանակությամբ դրամական միջոցներ և կարող էր զենք գնել ու այդ զենքով զինել ոչ միայն քաղաքի, այլև ողջ նահանգի հեղափոխականացող երիտասարդությանը: Զենք-զինամթերքը պահվեց գաղտնարաններում և այն օգտագործվեց 1896 թ. Վանի ինքնապաշտպանության օրերին:

Ձեռք բերելով նյութական, ֆինանսական ու ռազմական ռեսուրսներ, ինչպես նաև արևմտահայության լայն շրջանակների բարոյական աջակցությունը, այնուամենայնիվ

¹ Տե՛ս Ղազարյան Հ., Արևմտահայությունը ցեղասպանության նախօրյակին, Եր., 2001, էջ 557:

² Նույն տեղում, էջ 558:

«Սև խաչ» կազմակերպությունը դատապարտված էր կազմալուծմանը, որն իրականացրեց սուլթանական ոստիկանությունը: Դրանում իր դերը խաղաց Մ. Փորթուգալյանի անզգույշ գործողությունները՝ խախտելով գաղտնապահության կանոններին ներկայացվող պահանջները, նա սուլթանական գաղտնի ոստիկանության ուշադրությունը բևեռեց կազմակերպության վրա, վտանգելով թե իր, թե այլ ղեկավարների հետագա գործունեության հնարավորությունը, ինչու չէ՝ նաև հայ ինքնապաշտպանական հեռանկարային պայքարը: Մասնավորապես, «Սև խաչի» կողմից 1885 թ. մայիսի 24-ին կազմակերպվեց քաղաքական ցույց: Վասպուրականցիների բազմամարդ թափորը քաղաքից դուրս գալով շարժվեց դեպի Վարազա պարտեզները, որտեղ ճաշկերույթ էր կազմակերպվել, հրավիրվել էին նաև հարուստ վաճառականները: Խնջույքի ժամանակ արտասանվեցին հայրենասիրական ճառեր, տեղի ունեցավ զորահանդես, որին հաջորդեցին զինավարժություններ: Այնուհետև «Սև խաչի» զինական երիտասարդները Վարազից իջան քաղաք: Երեք հազարանոց ցուցարարների մարտական երթը Վանի փողոցներով շարժվեց դեպի հոգևոր առաջնորդի բնակարանը՝ ձայնարկելով «Կեցցե Խրիմյանը»: Նշենք, որ Խրիմյան հայրիկը դեմ էր նման միջոցառումների անցկացմանը և մերժել էր «Սև խաչի» հրավերը՝ օրհնելու տոնախմբության սեղանը:

Վարանաձ թուրքերը լուսամուտներից տեսնելով զինվորական հագուստներով երթնեկող զինված երիտասարդությանը, կարծելով թե ռուսական նոր բանակ է մտել քաղաք, շտապեցին կուսակալին հայտնել կատարված իրադարձության մասին:

Ոստիկանության իրականացրած խուզարկությունների արդյունքում «Սև խաչ» կազմակերպության անդամներից շատերի բնակարաններից (Կարապետ Կյուլումյան և այլոք), հայտնաբերվեց և առգրավվեցին զենք-զինամթերք, զինվորական հագուստ: Ավելին, ստվեր զգվեց Վանում ռուսական փոխհյուպատոս Կամսարականի հայանպաստ գործունեության վրա, ինչը նրա վտարման պատճառ դարձավ:

Մեծ Բրիտանիայի, ԱՄՆ-ի և Ռուսաստանի հետախուզություններն ակտիվ էին գործում Արևմտյան Հայաստանում: Այստեղ ծավալվող իրադարձությունների մասին տեղեկությունները հաղորդվում էին իրենց ղեկավարությանը՝ անհրաժեշտ քայլեր ձեռնարկելու համար:

Անգլիացիները, հենվելով իրենց ստացած հետախուզական տեղեկությունների

վրա, չէին հավատում Կամսարականի լոյալությանը և նրան համարում էին հայկական շարժումների կողմնակից և Ռուսաստանի գլխավոր գործակալ¹: Հայ ֆիդայական ջոկատների ստեղծման գործում Կամսարականի ունեցած իրական դերակատարությունը հաստատվում է նույն ռուսական սկզբնաղբյուրներով: Այսպես, գեներալ Մ. Ի. Լորիս-Մելիքովին 1880 թ. սեպտեմբերի 30-ին գրված նամակում նշվում է, որ «Մեր դեսպանը Կոստանդնուպոլսում տեղեկացնում է, որ Վանում մեր փոխհյուպատոսության կառավարիչ Կամսարականը թվում է իր առաջ նպատակ է դրել հայերի մոտ անիրականանալի երազանքներ հարուցել և ընդհանրապես բնակչությունը լարվածության մեջ պահել: Այդ իսկ պատճառով անհրաժեշտ է հրահանգել Կամսարականին զերծ մնալ նման գործունեությունից կամ ընդհանրապես կասեցնել այն»²:

Էրզրումում ռուսական հյուպատոս Մ. Օբերմյուլերը անգլիացիների հետ ունեցած շփումների ժամանակ հայտնել է նրանց, որ ինքը ևս այն կարծիքին է, որ Կամսարականն իրոք հայկական շարժումների կողմնակից է, և որ ինքն այդ մասին տեղեկացրել է Ս.- Պետերբուրգ³:

Փորթուգալյանի անգգույշ քայլերից էր նաև 1882 թ. դեկտեմբերին հայկական վարժարանի դահլիճում «քաղաքական ակումբի» անդամների և քաղաքի հայ երիտասարդության համար ծրագրված դասախոսությունների անցկացումը: Դասախոսության ընթացքում Փորթուգալյանը պետք է ներկայացներ Օսմանյան կայսրության վարած ազգային քաղաքականության նոր համակարգը, բացահայտեր դրա ձևավորման պատճառները, ցույց տար վերջինիս ողբերգական հետևանքները հայ ժողովրդի համար: Նա զեկուցելու էր «Սև խաչի» կազմակերպած դիմադրական գործընթացի նախապատրաստության, փաստորեն՝ ինքնապաշտպանական պայքարը սկսելու մասին⁴:

Դասախոսության հայտարարությունն ու վերտառությունը նախապես փակցված էր քաղաքի դպրոցների, հասարակական հիմնարկությունների և հատկապես շուկայի մի քանի դարպասների վրա: Քաղաքում շրջագայության դուրս եկած Վանի դատախազ

¹ Տե՛ս British documents on Ottoman Armenians, vol. II (1880-1890), Ankara, 1982, էջ 443:

² Տե՛ս АВПРИ РФ, ф. 151, Политархив, оп. 461, д. 115, л. 47.

³ Տե՛ս British documents... էջ 443:

⁴ Տե՛ս Ղազարյան Հ., նշված աշխ., էջ 569:

Ռայիֆ բեյի ուշադրությունն այդ հայտարարության վրա հրավիրեց գրագրի պաշտոնն ստանձնած Նշան Քանթարձյանը: Վերջինս թուրքերեն թարգմանեց դասախոսության վերնագիրը՝ «Ժամանակը հասել է, հայեր, ինչ ընենք», որն անհանգստություն առաջ բերեց նահանգի ղեկավարության շրջաններում¹:

Դասախոսությունից մեկ ժամ առաջ թուրքական ոստիկանությունը շրջապատեց Հայկազյան վարժարանի շենքը, արգելեց դասախոսությունը, որին հետևեց դատախազի հրամանը՝ «Քաղաքական ակումբի» գործունեությունը մեկընդմիջտ դադարեցնելու վերաբերյալ:

Իշխանությունների աչքում «անբարեհույս ու կասկածելի մարդ» նկատված Մ. Փորթուգալյանին կալանքի վերցրեցին՝ մեղադրելով «ժողովրդին գրգռելու», հակապետական գործունեություն ծավալելու մեջ:

«Սև խաչի» գերագույն խորհուրդը, արտահայտելով կազմակերպության անդամների մեծամասնության կամքը, Նշան Քանթարձյանին ահաբեկելու որոշում կայացրեց. նույնիսկ վիճակահանություն արվեց և մատնանշվեց, թե ով պիտի սպանի նրան:

Մենք չենք տիրապետում տվյալ իրողությունների մասին հավաստի տեղեկության, սակայն Քանթարձյանին համարել ազգի դավաճան միայն այն բանի համար, որ նա իբր դատախազի ուշադրությունն է հրավիրել արդեն իսկ ամենուրեք փակցված հավաքի մասին հայտարարության վրա և թուրքերեն է թարգմանել դասախոսության վերնագիրը, կարելի է համարել առնվազն մանկամտություն: Տվյալ պարագայում դավաճանության մասին կարող է խոսք լինել միայն այն դեպքում, երբ փաստերը վկայեն, որ գրագրի պաշտոնում աշխատող հայը անմիջական (կամ միջնորդավորված) կապ է ունեցել «Քաղաքական ակումբի» հետ, տեղեկություններ է ձեռք բերել նրանց մտադրությունների, ծրագրերի և կոնկրետ դասախոսության բովանդակության մասին և դրանք փոխանցել է սուլթանական գաղտնի ծառայություններին: Երևույթների զարգացման տրամաբանությունը վկայում է այն մասին, որ 1882 թ. դեկտեմբերի վերջին շաբաթվա կիրակի օրը Փորթուգալյանի կողմից կազմակերպվող դասախոսությունը հերթականներից էր: Սակայն հենց այդ միջոցառման անցկացումը խափանեց ոստիկանությունը, քանի որ այդ օրը

¹ Ղազարյան Հ., նշված աշխ., էջ 569:

Փորթուգալյանը հակակառավարական բնույթի կոչեր էր անելու դիմադրական գործընթացը նախապատրաստելու մասին: Դա կարող է վկայել այն մասին, որ թուրքական գաղտնի ծառայությունները նախապես տեղյակ են եղել դասախոսության բովանդակության և ուղղվածության մասին, ինչը և կանխվել է ոստիկանության կողմից ձերբակալությունների միջոցով:

Ուսումնասիրելով տվյալ շրջանի աղբյուրները կարելի է պնդել, որ թուրքական գաղտնի ծառայությունները հետախուզական ոլորտում հիմնականում գրագետ են գործել: Համաձայն իրենց գործելաճի¹, այս դեպքում նրանք ևս գործեցին հմտորեն՝ նպատակ ունենալով ապահովել իրենց իրական գործակալի գաղտնիությունը, հետևաբար, նրա անվտանգությունը և հետագա գործելու հնարավորությունը: Նրանք «Սև խաչի» անդամների կողմից դավաճանին հայտնաբերելու և պատժելու ձգտումներն անմիջապես ուղղորդեցին հայ գրագրի դեմ՝ հասանելի դարձնելով հանրությանը վերջինիս դատախազին մատուցած ծառայության մասին տեղեկությունը: Սուլթանական գաղտնի ծառայությունների կողմից հաճախ կիրառվող մեթոդներից է եղել ապատեղեկատվությունը, որով շեղել են օբյեկտի ուշադրությունը (տվյալ դեպքում «Սև խաչի») իրենց ձեռնտու ուղղությամբ՝ նրանց դրդելով ոստիկանության կողմից վերահսկվող համապատասխան գործողությունների:

Նշենք, որ Օսմանյան կայսրության գաղտնի ոստիկանությունը իրենց ծպտյալ գործակալների համար թե՛ ջանք և թե՛ գումար չի խնայել, ապահովելով նրանց անվտանգությունը և արդյունավետ գործունեությունը: Նույն ծառայության համար ոչ մի բարդություն չէր ներկայացնի ապահովել Ն. Քանթարճյանի անձի գաղտնիությունը, եթե վերջինս իսկապես գործեր գործակալի կամ իրազեկչի կարգավիճակում:

1878 թ. Բեռլինի վեհաժողովից հետո Կարինի երիտասարդության ջանքերով ստեղծվեց «Բարձր հայոց ընկերությունը», որի նախաձեռնությամբ սուլթանական իշխանություններին ներկայացվեց բարենորոգումների ծրագիրը: Վերջիններս մերժեցին այն և փակեցին՝ պատրվակ դարձնելով ընկերության անվանման «Բարձր» բառը: III-րդ գորաբանակի հրամանատար Ֆազլը փակեց նաև հայկական ակումբներն ու արգելեց հավաքների անցկացումը:

¹ Տե՛ս Хаджетлаше М. Б., նշված աշխ., էջ 19-23, 26, ինչպես նաև՝ Նազրմ փաշայի հուշերը. Հայոց դահիճը կը պատմե..., «Յառաջ» օրաթերթ, Փարիզ, 1931, թիվ 1631-1648:

Դրա ուղղակի հակազդեցությունը հանդիսացավ 1881 թ. Խաչատուր Կերեկցյանի կողմից ստեղծված «Պաշտպան հայրենյաց» գաղտնի կազմակերպությունը, որն իր առաջնահերթ խնդիրը համարում էր հայ բնակչության ինքնապաշտպանության կազմակերպումը: Այստեղ նկատվում է նաև բալկանյան օրինակը. Մակեդոնիայում հունական և բուլղարական կազմակերպությունները նույն նպատակներով էին առաջնորդվում: Հաշվի առնելով սուլթանական գաղտնի ծառայությունների աշխատառճը, մասնավորապես, գաղտնիության սկզբունքը և անլուր ներթափանցումը հայ հեղափոխականների շարքերը, «Պաշտպան հայրենյաց»-ը փորձեց ստեղծել գաղտնակյացության պահանջներին համապատասխան կառուցվածք: Այն իր գործունեության ծավալման նպատակով կապեր ստեղծեց Արևմտյան Հայաստանի մի քանի շրջանների և Անդրկովկասի հայ գործիչների հետ: Քայլեր կատարվեցին զենք հայթայթելու և պատրաստելու ուղղությամբ: Տարածվում էին համապատասխան բովանդակությամբ թռուցիկներ: Մակայն մեկ տարի անց՝ 1882 թ. կազմակերպությունը բացահայտվեց սուլթանական ոստիկանության կողմից՝ 72 մարդ ձերբակալվեց: Բ. Դուռը ստահող լուրեր տարածելով, թե հայերը Ռուսաստանի դրոմամբ նախապատրաստում էին լայնածավալ ապստամբություն, IV բանակի զորքերի օգնությամբ ոստիկանությունը սկսեց հայերի ձերբակալումներն ու խուզարկությունները, որի պատճառն «ինչ-որ թղթերի տարածումն է, որոնք կոչ են անում աշխատել ազգի օգտին»¹: Կուսակալը հրամայել էր «զինվորները շատացնել... բոլոր տեղերը, նույնիսկ առաջնորդարանի շուրջը լրտեսներ լցնել, կեսգիշերին մարդ ձերբակալել, իբր զենք, զինանոց ու վառոդ են պատրաստել և ստեղծել են օսմանյան գահին սպառնացող մի ահեղ բանակ: Թղթի երկու կտոր ցուցադրեցին: Մակայն զենք ու դրամ չհայտնաբերելը ցույց է տալիս, որ ընկերությունը գրեթե անգույն բան է և լուրջ ու ծանրակշիռ լինել չի կարող»²:

«Ապրիլի 6-ին հրապարակվեց մեղադրական եզրակացությունը, որն անլուր և անասելի պատժի է դատապարտում մեծ մասին, տերության մի գավառ ապստամբեցնել ու դիտավորությամբ գաղտնի ընկերություն ստեղծելու մեղադրանքով»³: Հեղափոխական կազմակերպությանն անդամակցելու մեղադրանքով դատապարտվեց 51 մարդ, սակայն

¹ ԳԱԹ, ֆ. Ազատյան Թ., ք. 7, գ. 11507:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

Կարինի թեմի առաջնորդ՝ Մ. Օրմանյանի միջամտության արդյունքում նրանցից միայն չորսը մնացին բանտում, մյուսներին շնորհվեց ներում:

Սուլթանական գաղտնի ծառայությունների հետախուզական գործունեության միջոցների, մեթոդների և ձևերի մասին որոշ տեղեկություններ է տալիս Մ. Խաղժետլաշեն: Մասնավորապես, դավադրություն կազմակերպելու մեջ կասկածվող մի բանտարկյալի օրինակով հեղինակը նշում է, որ նման դեպքերում ստիպում են մարդուն ոստիկանության հետ գաղտնի համագործակցելու մասին տալ իր համաձայնությունը, այնուհետև բանտից ազատ են արձակում և նրա նկատմամբ իրականացվում է անլուր արտաքին դիտարկում¹:

Այսպիսով, օգտագործելով տվյալ հետախուզական մեթոդը՝ սուլթանական գաղտնի ծառայությունները, իրենց աշխատանքներին ներգրավելով առանձին բանտարկյալների, վերջիններիս միջոցով բացահայտել և չեզոքացրել են Օսմանյան կայսրության համար սպառնալիք հանդիսացող բազմաթիվ խմբավորումներ, շարժումներ, հեղափոխական ոչ կայուն և ուժեղ կազմակերպություններ:

Ընդ որում՝ բանտից ազատ արձակումը կարող էր տեղի ունենալ նաև առանց գաղտնի ծառայությունների հետ համագործակցելու մասին բանտարկյալի համաձայնության: Այս դեպքում նա ազատվում էր բարեհունչ պատրվակով, որից հետո նրա նկատմամբ կիրառված գաղտնի արտաքին դիտարկման արդյունքում պարզաբանվում և բացահայտվում էին նրա՝ ոստիկանությանը հետաքրքրող կապերը: Եթե նախորդ դեպքում ազատ արձակվածը գործել է գիտակցաբար, ապա այս պարագայում նա գաղտնի ծառայության կողմից օգտագործվել է անգիտակցաբար:

Օսմանյան կայսրության բանտերից ձերբակալվածների ազատ արձակման հանգամանքներից էր նաև խոշոր չափերի հասնող կաշառակերության փաստը:

Մասնավորապես, վերոնշյալ հեղինակը հիշատակում է մահվան դատապարտվածներ՝ հայ հարուստ բանկիր ոմն Ապիկ Ունճյանին և Դիարբեքիի արքիեպիսկոպոս Եզնիկ Աբաղյանցին: Վերջիններիս հարազատները դիմել են Կոստանդնուպոլսի գլխավոր դատախազին, որը բանտարկյալներին փրկելու համար պահանջել և ստացել էր 60.000 լիբ (կես միլիոն ռուբլի) գումար, որից երեսուն հազարը հատկացվել էր գաղտնի ոստիկանության սուլթանի գրասենյակի պետ Ֆեհիմ փաշային,

¹ Хаджетлаше М. Б., նշված աշխ., էջ 78-79:

դրա քառորդ մասը՝ գլխավոր դատախազին և մոտ քառասուն հազար ռուբլի՝ ոստիկանապետ Զիա Բեյին, որից վերջինս որոշակի գումարներ է հատկացրել նաև իր գործակալներին:

Մահապատժի դատապարտված բանկիրի դատավճիռը փոխարինվել էր արքային, որից հետո նա անհետացել էր՝ հավանաբար մեկնելով Եվրոպա, իսկ արքիեպիսկոպոսի մահվան դատավճիռը՝ ցմահ բանտարկությամբ, և երբ նրան պետք է տեղափոխեին Փոքր Ասիա, մեկնումից առաջ նա նույնպես անհետացավ¹:

Այսպիսով, օսմանյան բանտերից ձերբակալվածների ազատ արձակման պայմաններից էին վերջիններին համագործակցությունը գաղտնի ծառայությունների հետ կամ կաշառակերությունը, որի մեծ բաժինը հատկացվում էր պալատական «Յըլդըզ» կազմակերպությանը:

«Պաշտպան հայրենացի» կազմալուծումից հետո վերջինիս անդամները՝ Խաչատուր Կերեկցյանի գլխավորությամբ, շարունակում էին ազգանվեր պայքարը: 1890 թ. սեպտեմբերին ՀՅԴ Կենտրոնական վարչությունը Էրզրումում ներկայացուցիչ նշանակեց «Պաշտպան հայրենացի» նախկին ղեկավարներից Հովհաննես Աստուրյանին²: Դրանով պետք էր պայմաններ ստեղծվեր ՀՅԴ-ի շուրջ «Պաշտպան հայրենացի» հին գործիչների համախմբման համար: Սակայն, հակառակ Կենտրոնի որդեգրած՝ Էրզրումի գործիչների վրա հենվելու մարտավարությանը, Կովկասից ժամանած և տեղական պայմաններին անձանոթ ՀՅԴ «առաջին առաքյալների» ներկայացուցիչ՝ Տիգրան Օքոնյանի հախուռն ու անհաշվենկատ ձեռնարկները լուրջ հակասությունների պատճառ դարձան նրա և «Պաշտպան հայրենացի» նախկին առաջնորդ Խ.Կերեկցյանի միջև: Տարաձայնությունների իրական պատճառը Տ.Օքոնյանի և նրա շուրջ համախմբված երիտասարդների անհամբեր, տեղական պայմանները հաշվի չառնող, իսկ հաճախ էլ ուղղակի՝ արկածախնդրական գործելակերպն էր³: Բողոքելով այս գործելակերպի դեմ, Խ.Կերեկցյանը նամակներ էր ուղարկում Կենտրոնին. «Ռուսահայ եղբայրներ,-գրում էր Խ.Կերեկցյանը,- այսպիսի թեթևասլիկ անձնավորություններ մի ուղարկեք... յետ կանչեցեք ձեր մարդիկը, մեզ թողեցեք մենք

¹ Хаджетлаше М. Б., նշված աշխ., էջ 80, 81:

² Խուդինյան Գ., ՀՅ Դաշնակցության քննական պատմություն (ակունքներից մինչև 1895 թվականի վերջերքը), Եր., 2006, էջ 313:

³ Նույն տեղում, էջ 315:

մեր ուժերով և մեր գիտցած կերպով գործենք»¹: Տ.Օքոնյանը Թիֆլիսում փորձեց ստանալ Կենտրոնի համաձայնությունը՝ ահաբեկելու համար Խ.Կերեկցյանին, սակայն վրդովված Կենտրոնը արգելում է նրան շարունակել իր «ազգափրկչական» փորձերը, շեշտելով, որ մահվան վճիռ կայացնելու իրավունքը պատկանում է միայն Կենտրոնին²: Սակայն, անտեսելով այս ամենը, Տ.Օքոնյանի նախաձեռնությամբ իրականացվում է Կերեկցյանի սպանությունը: Դրա իրագործումը վիճակահանությամբ ընկնում է Կերեկցյանի պահած-փայփայած, որք հոգեզավակին՝ Արշավիր Հովասափյանին (նույն ինքը՝ Արամ Արամյան, Թաթուլ)³: Վերջինս ձերբակալվեց 1896 թ. հունսի 2-ին: «Կախաղանից առաջ» վերնագրով բանտում գրած նամակում Արամյանը նշում է, որ իրեն առաջինը ներկայացրեցին նահանգապետին, «որի մօտ իմիջի այլոց նկատեցի և մեր տխրայիշատակ Ագրայելին՝ դավաճան Տիգրան Գեորգեան, Խնուսցի, այժմ ոստիկան:...Եթե Ագրայելը չլիներ, նրանք ինձ չէին ճանաչի. երևակայեցեք ամենից շատ ինձ տեսնող ոստիկան Ալին ինձ ընդունեց Ղարա-Մելիքի հետ եկած ջահել ռուսաստանցիներից մեկի տեղ»⁴: Հարցաքննության ժամանակ Արամյանը խոստովանում է, որ ինքը Արամն է՝ Կերեկցյանի սպանողը, որ այդ ահաբեկումը կազմակերպել էր ռուսաստանցի Տիգրան Օքոնյանը⁵:

Կերեկցյանի սպանությունը մեծ հարված հասցրեց հայ ազատամարտին: Այս երևույթի կապակցությամբ Կենտրոնը ստիպված էր «Դրոշակի» առաջին համարում «Դաշնակցութեան կանոնադրութիւնից» վերնագրով հատուկ բացատրություն տպագրել, որում նշվում էր. «Մահու պատիժը հայերի վերաբերմամբ ընդունվում է միմեայն անպայման ապացուցված դաւաճանութեան դէպքերում: Վարչական Կենտրոն»⁶:

Հայ ազատամարտին հարվածներ էին հասցնում ոչ միայն (ոչ այնքան) օքոյանների արարքներն, այլև հայազգի մատնիչներն ու լրտեսները: Վերջիններիս ահաբեկման ու բնաջնջման գործողությունները իրականացրեց Կ.Պոլսի ՀՅԴ Կենտրոնական կոմիտեն. 1895 թ. հուլիսին սպանվեց նախկին եկեղեցու սպասավոր, ապա ոստիկան Հաջի Տիգրանը: «Հեղափոխականներ որսալու կամ պատահմամբ

¹ Կարեկցյան Տ., Խաչատուր Գևորգ Կարեկցյանի կենսագրությունը, ԳԱԹ., Բ.Նավասարդյանի ֆոնդ, վավ. 9-3, թ. 55:

² Խուլիկյան Գ., նշված աշխ., էջ 316:

³ Նույն տեղում:

⁴ «Դրոշակ», 1898-1901, թիվ 9, էջ 132:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ «Դրոշակ», 1892, թիվ 3:

գտնված հետքեր բանալու և գաղտնի հետապնդելու գործերը... կը յանձնվէր Տիգրանին: ... Նա կը ծպտվէր, ինչպէս ոչ ոք փորձած էր իրմէ առաջ. Կեղծ ծամերով, կեղծ մօրուքով, մուրածկանի հագուստով, կառապանի տարագով, այն ամէն կերպով, որով կրնար մուտք ունենալ ժողովրդի այլ և այլ խավերուն մեջ: Թուրք ոստիկանությունը մինչև հիմա ունեցած չէր հաճի Տիգրանին նման հետախույզ մը»¹: 1895 թ. հունիսին սպանվեց «մատնիչ վիրաբույժ Թիւթինճիւլը, որը թուրք ոստիկանութեան ձեռքը հզօր ու անարգ գործիք մը եղած է»², նույն թվականի օգոստոսին «դաշնակցական երկու ահաբեկիչներ զարկեցին թատրոնից դուրս եկած ժամանակ նախկին յեղափոխական, նախկին վարդապետ, դավաճան և հանրածանօթ Մամբրէին»³: Ոստիկանությանը «Մամբրէ շատ բան բացատրեց, շատ անուններ տուով, բայց ըրավ ավելի մեծ բան մը. Խոստացավ ցանկ մը պատրաստել իր կասկածելի համարած անձերուն... Մամբրէ այնուհետև գործեր է իբր գաղտնի ոստիկանութեան անկախ պաշտօնեայ, անմիջաբար Նազըմ պէյի հետ հարաբերություն հաստատելով: Մամբրէ Մուրատին անունով ֆրանսիական փոստան ստացված նամակները տարավ յանձնեց ոստիկանութեան»⁴:

Օսմանյան Կայսրության ոստիկանության նախարար Նազըմ բէյը իր հուշերում սարսափով է հիշատակում սպանությունների շարանը. «Այդ օրերուն էր դարձեալ, որ Կալաթայի մեջ զարնվեցավ ուրիշ Հայ մը, որուն անունն էր Սեդրաք: Այս մարդը կը պաշտօնավարէր ոստիկանական նախարարութեան տեղեկատվութեան դիվանին մեջ, ուր մեծ ծառայություններ մատուցած էր...: Դարձեալ այդ օրերուն էր, որ Պոլսոյ ոստիկանական շարքերէն Խալիլ էֆենտի սպանվեցավ հայ ֆետայի մը գնդակով: Ահա այսպէս հայ յեղափոխական Դաշնակ կոմիտէն սկսած էր ասպարեզ կարդալ կառավարության, սպաննելով ոստիկանները և այն Հայերը, որոնք հավատարիմ կը մնային կառավարութեան»⁵: Խնդիրը խորապէս հասկանալու և համապատասխան միջոցներ կիրառելու նպատակով ոստիկանության նախարարը որոշում է հայ լրտեսներից մեկին, «որ դեռ ճանաչված չէր կոմիտէիներուն կողմէ, յարաբերութեան մեջ դնել հայ յեղափոխական կոմիտէին հետ:... կոմիտէի ամենէն կատրած անդամներէն մեկն էր Հակոբը, որ իր գործունեութեամբ և եռանդով առաջին կարգի վրա կը երեկէր:

¹ Նիիթեր Չ.Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան, Ա.հատոր, Պէյրուք, 1984, էջ 152:

² Նույն տեղում, էջ 154:

³ Նույն տեղում, էջ 155:

⁴ Նույն տեղում, էջ 156:

⁵ Նազըմ փաշայի հուշերը..., «Յառաջ», Փարիզ, 1931, թիվ 1748:

Լրտեսը դրկեցի Հակոբի մոտ: Բարեկամացավ նրա հետ և մտավ կոմիտեին մեջ: Եվ օրը օրին ինձի լուր կուտար կոմիտեին որոշումներուն և ծրագրերուն մասին: Տեղեկության մը համաձայն... Հակոբի ղեկավարութեամբ խումբ մը, մոտավորապես հազար հոգի, պիտի հարձակէր իսլամ թաղերուն վրա: Հակոբը ձերբակալվեց»¹: Ընդգծելով Օսմանյան կայսրության ոստիկանության գործելակերպը, նշենք, որ Հակոբի հարցաքննության ժամանակ Նազրմ փաշան մեծ տեղ էր հատկացնում այլ աղբյուրներից ստացված տեղեկությունների հավաստիությանը, ստուգելով նաև լրտեսների հուսալիությունը: Նման գործելակերպի կիրառմամբ էր նաև պայմանավորված հայ հեղափոխականների ձախողումները:

Արևմտյան Հայաստանում ստեղծված այլ ազատագրական կազմակերպություններից առավել գորեղներից էր Թոփրազկալեի կենտրոնը: Կազմակերպության հիմնադիրն էր մեծ լուսավորիչ Մկրտիչ Սարյանը, որը 1880 թվականից սկսած Արևմտյան Հայաստանի խոշոր գյուղերում ու քաղաքներում հիմնեց հայկական 24 կանոնավոր դպրոցներ: Մ. Սարյանը նրանց ոչ միայն ապահովեց Կոստանդնուպոլսից, Զմյուռնիայից, Թիֆլիսից, Գերմանիայից հրավիրված ուսուցիչներով, այլև ֆինանսավորեց հայաշխարհից հանգանակած գումարներով:

1884-1890 թթ. Հակոբ Սարկավազը (Ղևոնդյան), ծպտված շեյխի տարագով, բնակավայրից բնակավայր էր անցնում և քարոզում հայ-քրդական դաշինք, զենքի ներմուծման կազմակերպում: Նա հայերի և քրդերի անունից հանրագիր կազմեց հասցեագրված սուլթանին՝ զավառներում պետական պաշտոնների նշանակել նաև հայերի, տասանորդը գանձել միայն դրամով և թույլ տալ, որ յուրաքանչյուր գյուղական համայնք ինքը զբաղվի հարկերի հավաքմամբ՝ առանց հարկահավաքների միջամտության, գյուղերում ստեղծել իջևանատներ, արգելել պաշտոնյաններին օթևանել գյուղացիների տներում և սնվել նրանց հաշվին:

Հակոբ Սարկավազը և այլ նվիրյալներ իրականացնում էին կենտրոնի որոշումը առ այն՝ որպեսզի իր մասնճյուղերի գործունեությունը քողարկվի, աննկատ մնա կառավարության և սուլթանական գաղտնի ծառայությունների աչքից, հեղափոխականների ակտիվ ներկայացուցիչներից պաշտոնների նշանակել տալ թուրքերի մոտ: Դրանով իսկ գործող անձիք հեղինակություն, դիրք ձեռք կբերեին զերծ

¹Նազրմ փաշայի հուշերը..., «Յառաջ», Փարիզ, 1931, թիվ 1629:

մնալով կասկածանքներից ¹:

Արևմտահայության պայքարի ձևավորման և զարգացման գործընթացում Թոփրազկալեի հեղափոխական կազմակերպության դերն ու նշանակությունն այն էր, որ վերջինս, ի տարբերություն այլ նմանատիպ կազմակերպությունների, առաջիններից էր, որ իր առանձնահատուկ գործելաոճի համաձայն ընտրել էր նման քողարկման ձև: Այն հնարավորություն էր ընձեռում հայ հեղափոխականներին ոչ միայն խուսափել Օսմանյան կայսրության գաղտնի ծառայությունների տեսադաշտում հայտնվելու վտանգից, այլև թշնամու թիկունքում ծավալել հետախուզական գործունեություն:

Մենք չունենք տվյալներ, թե կազմակերպության առանձին ներկայացուցիչներից ովքեր էին նշանակվել պաշտոնի, այդ պաշտոնները ինչ մակարդակի են եղել, շրջանի (մութեսարիֆլիդի) թե վիլայեթի իշխանությունների մակարդակի, և արդյո՞ք փորձել են նրանք օգտվել հետախուզական աշխատանքների համար ստեղծված նպաստավոր պայմաններից՝ տեղեկություններ հայթայթել արևմտահայության դեմ ուղղված սուլթանական իշխանությունների նկրտումների և ծրագրերի վերաբերյալ: Մակայն նրանց կողմից նախընտրած պայքարի այս ձև՝ հակառակորդի շարքերը ներթափանցելու մարտավարությունը, կարող էր վկայել լուրջ առաջադիմության մասին, որը համարժեք էր հատուկ ծառայությունների գործելակերպին:

Մինևույն ժամանակ, չի կարելի բացառել այն հանգամանքը, որ պայքարի նման մարտավարության կիրառումը, ըստ էության, նաև սպառնալիք էր ներկայացնում հենց այդ պայքարի համար, քանի որ պաշտոնի նշանակված անձը՝ նամանավանդ «գուլումի» համակարգի պայմաններում, հաճախ հեշտությամբ էր հայտնվում վերջինիս ազդեցության ներքո: Սուլթանական գաղտնի ոստիկանության պետը, որը անձանց հավաքագրման, ստուգման կամ նրանց չեզոքացման գործում մեծ փորձ ուներ, իր հուշերում համոզմունք է արտահայտել, որ «...սովորական ժամանակ և սովորական գործերում մարդը կարողանում է թաքցնել իր թերություններն ու արատները, բայց քաղաքական բնույթի գործերում, երբ դրանք վերաբերվում են անարգ մետաղին, անգամ ամենախելացի դիվանագետների կամային հատկանիշները հօդս են ցնդում: Դրա գլխավոր պատճառը ոսկին էր: Այդ մետաղը գրեթե անում է ամեն ինչ»²:

¹ Տե՛ս Ղազարյան Հ., նշված աշխ., էջ 562:

² Хаджетлаше М. Б., նշված աշխ., էջ 210:

Օսմանյան կայսրության գաղտնի ծառայությունները հայ քաղաքական գործիչների ծրագրերի և գործողությունների վերաբերյալ ճշգրիտ ու կանխարգելիչ տեղեկություններ էին ձեռք բերում ոչ միայն վերջիններիս շրջանում ներդրված գաղտնի գործակալների օգնությամբ: Նրանց ղեկավարների տներում խուզարկությունների ժամանակ առգրավված փաստաթղթերն ու նամակները նույնպես հանդիսանում էին տեղեկույթի աղբյուր¹:

Ինչպես շատ այլ կազմակերպություններ, այնպես էլ Թոփրագկալեի ազատագրական կազմակերպությունը ևս կազմալուծվեց մատնության պատճառով, ինչը վկայում էր այն մասին, որ պայքարի ճիշտ մարտավարություն իրականացնելուց զատ անհրաժեշտ էր ձևավորել դրա վերահսկման մեխանիզմների (հակահետախուզության) կիրառումը:

Կայսրության գաղտնի ծառայությունների կողմից տոտալ վերահսկման մեխանիզմների կիրառման պայմաններում կարևոր էր հայ առանձին գործիչների գործունեությունը իրենց քողարկումը ապահովող առասպելապատման մշակման ուղղությամբ: Նշենք, որ հետախուզության ոլորտում անձի (հետախույզի) լեզվացման գործընթացը համարվում է բարդագույններից: Այս առումով՝ նորահայտ նյութերը² վկայում են հայ հեղափոխական գործչի՝ Միքայել Տեր-Հովհաննիսյանի, առանձնահատուկ ունակությունների ու հմտությունների մասին: Մասնավորապես՝ Օսմանյան Թուրքիա ներթափանցելու նպատակով վերջինս գնում է մի ֆոնոգրաֆ և մի քանի անգամ այն օգտագործելուց հետո պարզ դարձավ, որ գործիչը «փորձված ֆոնոգրաֆչի» է: Այնուհետև Միքայել Տեր-Հովհաննիսյանը պատմում է, որ «մեքենան» ունենալուց հետո պետք էր ծպտվել: Երկրում մարդիկ կայն, որոնք իրեն տեսել էին Կիպրոսում, Եգիպտոսում և այլն. պետք էր այնպես փոխվել, որ ամենամոտ մարդն անգամ նրան չճանաչի: Վերջինս հագնվեց շատ հասարակ ձևով՝ երկար մազերը կտրել տվեց, մի քանի քարեր անցրեց և այնպես փոխվեց, որ նրան ճանաչել անկարելի էր: Գործիքը հիանալի միջոց էր Օսմանյան Թուրքիա մտնելու համար, ուր նման մի գործիք դեռ մտած չէր: Այնուհետև Մ. Տեր-Հովհաննիսյանը նշում է, որ նա արդեն Կիլիկիայի առաջին նավահանգստում լեզալ անձնավորություն է, որոշ զբաղումի տեր, ճանաչված

¹ Տե՛ս Նազրմ փաշայի հուշերը..., «Յառաջ», Փարիզ, 1931, թիվ 1638:

² Միքայել Տեր-Հովհաննիսյանի հուշերը, էջ 103-128:

նաստիկանության և ամենքի կողմից որպես բուլղարահպատակ Դմիտրի Մարտինով-Պոպով անունով մի ֆոնոգրաֆչի: Սակայն նրա բուլղարերեն չիմանալը զարմանալի չպիտի լիներ, քանի որ ըստ անձնագրի իր ծննդավայրը Բալչիկ գավառաքաղաքն էր, որի շրջանի բուլղարները մինչև հիմա էլ թուրքերեն են խոսում և կոչվում են գագաուզներ: Բացի այդ, նա դեռ պատանի հասակում 1877 թվականի ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ տարագրված է եղել Օդեսայի շրջանը, ինչի պատճառով էլ խոսել է ռուսերեն ու ոչ բուլղարերեն: Սա էր նրա բացատրությունը ամեն մի հետաքրքրվողին, ինչպես նաև նաստիկանությանը, երբ նա ձերբակալվեց¹:

Մ. Տեր-Հովհաննիսյանը ծպտված էի այնպես, որ ծանոթ շատ դեմքեր էին պատահում, որոնց հանդիպել էր թե՛ Կիպրոսում և թե՛ Եգիպտոսում, բայց ոչ ոք չէր կարող նրան ճանաչել»²: Սակայն շուտով լուր է ստացվում, որ տեղի է ունենալու մատնություն. Հալեպի ՀՅԴ կազմակերպության ձեռքն է ընկնում Հնչակյան կուսակցության անդամ ոմն Տիգրանի մի նամակը՝ գրված իր համախոհին, որի մեջ նշվում է, որ «...շուտով զինքը կհամբուրեն Հուդայի համբյուրով»: Հեղինակը նշում է. «Ինձ հայտնի էր Հնչակյան կենտրոնի վերաբերմունքը դեպի Դաշնակցական գործունեությանը հատկապես Կիլիկիայի նկատմամբ: Նրանք, եթե իմանան մեր Երկիր մտնելը, ամեն գնով պիտի խանգարեն: ... դուրը բաց արի, տեսնեմ մի նաստիկան, որ հայտնեց, թե գայմագամն այս րոպեին ինձ է պահանջում: Ինձ համար արդեն պարզ էր, որ մատնություն է տեղի ունեցել ու մատնողը, կասկածից դուրս, Տիգրանն էր»³: Հեղինակը իր հուշերում կարևոր տեղեկություններ է հայտնում նաև ՀՅԴ կուսակցության գործիչների միջև իրականացվող գաղտնի անդամ կապի մասին. Ձերբակալումից հետո «մտահոգությանս առարկան էին երկու փոքրիկ սրվակներ, որոնք դրված էին սեղանիս վրա մեքենայիս յուղի սրվակի հետ: Դրանք ծածկագիր գրելու ու բաց անելու հեղուկներ էին, միակ ապացույցները իմ գաղտնի գործունեության, եթե միայն կարողանան կռահել այդ:

Ես գիտեի, որ այդ հեղուկներն անծանոթ էին թյուրք պաշտոնյաներին, որովհետև մինչև այդ դեռ ոչ մի ծածկագիր նամակ չէր կարդացվել նրանց կողմից: Բայց սրվակները տվյալ դեպքում երկար քննության նյութ կդառնային և ժամանակի ընթացքում կարող

¹ Միքայել Տեր-Հովհաննիսյանի հուշերը, էջ 104:

² Նույն տեղում, էջ 99:

³ Նույն տեղում, էջ 126, 127:

Էին վերլուծման միջոցով բացատրվել»¹:

1890-ականների առաջին կեսին ՀՅԴ-ն իր կազմակերպական կառույցների ձևավորման նպատակով ներթափանցում էր Օսմանյան կայսրություն, որտեղ և հայտնվում էր ոստիկանության տեսադաշտում: Մասնավորապես՝ նորեկ ուսուցիչների Տրապիզոն ժամանելուց անմիջապես հետո, նրանց վրա խիստ հսկողություն սահմանվեց²: Առանձնապես ուժեղ էին կասկածները Հովսեփ Արղությանի նկատմամբ, քանի որ վերջինս չունեի համապատասխան առասպելապատում և քողարկված չէր: Իշխանական ծագում ունեցող երիտասարդը պետք է ուսուցչություն աներ ամսեկան 70 ֆրանկի համար: «Նրա անունը, երիտասարդ լինելը, չնչին աշխատավարձը և հանելուկային վարքը առաջին օրերից իր վրա հրավիրեցին տեղական ոստիկանության ուշադրությունը, որը սկսել էր հետևել նրա յուրաքանչյուր քայլին»³: Այս նախանշանները բավարար էին, որպեսզի ոստիկանությունը նրան ձերբակալեր: Ի տարբերություն այլ «ուսուցիչների», Տրապիզոնի պայմաններին կարողացել էր հաջող կերպով հարմարվել միայն Հովհաննես Յուսուֆյանը. «...եկած օրէն իսկ, խոշորկէկ ֆէս մը անցուց գլխուն եւ գիտցաւ յարմարուիլ տեղացիներու նիստ ու կացին ու հնարաւոր չափով աննկատելի մնալ»⁴: Վերջիս, գործելով գրեթէ միայնակ, կարճ ժամանակում կարողացավ ստեղծել կազմակերպական այն կառույցները, որոնք հիմք հանդիսացան հետագայում ՀՅԴ Արևմտյան բյուրո ձևավորելու համար: 1893 թ. Հ.Յուսուֆյանը ևս հայտնվեց ոստիկանության տեսադաշտում: Սկիզբ առան լրտեսների շարունակական հետապնդումները. «...արդոսի աչքերով մէկը չէ, երկու չէ, այլ 4 հոգի շարունակաբար կը հսկեն վրաս և իւրաքանչիւր քայլս լրտեսել կուզեն, տեսակցած մարդերս ճանչնալ, նամակ և ուրիշ բաներ բռնել...»⁵:

Հայ ազատագրական շարժման բազմաթիվ ձախողումների արդյունքում՝ հատկապես Սասունի ապստամբության պարտությունից հետո, դաշնակցության ղեկավարության համար զինվորական հրամանատարական ազգային կադրերի պատրաստումը դարձավ օրախնդիր⁶: Բուլղարիան միակ վայրն էր, որտեղ հնարավոր

¹ Միքայել Տեր-Հովհաննիսյանի հուշերը, էջ 129:

² Խուլիկյան Գ., նշված աշխ., էջ 321:

³ Նույն տեղում, էջ 322:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում, էջ 326:

⁶ Միմոնյան Հր., Ազատագրական պայքարի ուղիներում, գիրք երկրորդ, Եր., 2003, էջ 493:

էր աշխատանքներ տանել այս ուղղությամբ: Զինվորական դպրոց բացելու նպատակով Հ.Յ. դաշնակցության Սոֆիայի կոմիտեն դիմում է կառավարական մարմիններին՝ թույլտվություն ստանալու խնդրանքով: 1905 թ. Ժնևից Բուլղարիա ժամանած Անդրանիկը անմիջապես ձեռնամուխ է լինում տեղի բարձրաստիճան պաշտոնյաների հետ համաձայնության գալ խնդրի լուծման կապակցությամբ: Մակեդոնական ազատագրական շարժման առաջնորդների հետ, նույն հարցի շուրջ, ակտիվ բանակցություններ է վարում նաև Ռոստոմը: Վերջապես հնարավոր եղավ ձեռք բերել բուլղարական կառավարության բանավոր արտոնությունը՝ դպրոցը բացել զինվորական նախարարության տնօրինության ներքո: Դպրոցը նախատեսվում էր 50 ուսանողի համար, որոնց ուսուցումը կազմակերպվելու էր Բուլղարիայի Սպայից Վարժարանի հատուկ ծրագրով: Դասընթացները տևելու էին 10 ամիս: Մինչև 1907 թ. հունիս ամիսը անցկացվելու էին տեսական պարապմունքներ, այնուհետև լեռներում սկսվելու էին գործնական պարապմունքներ:

Բուլղարական կառավարությունն իր երկրում օտար հաստատության ստեղծման համաձայնություն տվեց այն պայմանով, որ ձեռնարկը խիստ գաղտնի պահվի թուրքական և այլ երկրների հետախուզական ծառայություններից: Ավելին, այն գաղտնի պիտի մնար նաև բուլղար հասարակությունից և մամուլից: Հայ ուսանողների քողարկումը պետք է ապահովվեր վերջիններիս բուլղարական բանակի համազգեստ կրելով: Այսպիսով՝ Դուբնիցայի շրջանում, Ռելա լեռան վրա, համանուն պատմական վանքի կալվածքներից մեկում 1906 թ. նոյեմբերին բացվեց Հայ զինվորական դպրոցը: Դպրոցի տնօրենի և գլխավոր մարզչի պաշտոնը ստանձնեց սպա Ռաշիդը, միակ դասախոսը՝ բուլղարական բանակի կապիտան Պողոս Պողոսյանն էր, դասընթացների անցկացմանը ներգրավվեց նաև Սոֆիայի Կնյաժևոյի զինվորական դպրոցն ավարտած ենթասպա Գարեգին Նժդեհը: Դասավանդվող առարկաներից էին հետախուզությունը, ռազմական հետախուզությունը, մարտավարությունը, գրիմը և այլն: Դպրոցի գործունեությունը մտել էր արդյունավետ հուն՝ ունկնդիրների թիվը 24-ից շուտով հասավ 80-ի: Մակայն 1906 թ. վերջերին Հ.Յ.Դ. Բալկանի կոմիտեն համոզվեց, որ դպրոցի տեղը սխալ է ընտրված, ինչի մասին նախապես զգուշացրել էին մակեդոնացի հեղափոխական գործիչները¹: Նախ, Դուբնիցայի շրջանը գտնվում էր հայերի մեծ

¹ Միմոնյան Հր., նշված աշխ., էջ 500:

բարեկամ Բորիս Սարաֆովի հակառակորդ Սանդանսկու գլխավորած կազմակերպության ազդեցության տակ, երկրորդ, որ առավել վտանգավոր էր, Ռեյա վանքը գտնվում էր թուրքական սահմանից ոչ հեռու: Չնայած դպրոցի և ունկնդիրների քողարկման համար կիրառված միջոցների, թուրքական հետախուզությունը պարզեց նրա գոյությունը: Դրա մասին է վկայում բուլղարական կառավարությանը ներկայացրած Սոֆիայի թուրք դիվանագիտական ներկայացուցչի ծանուցագիրը դպրոցը փակելու պահանջով¹:

Դպրոցի գոյությունը դուրս չէր մնացել նաև ռուսական հետախուզության տեսադաշտից: Թեոդոսյուլսում ռուսական փոխհյուպատոս Պետրովը 1907 թ. հունվարի 29-ին, իր վերադասին՝ Սոֆիայում ռուսական դեսպանորդին հաղորդելով մանրամասներ դպրոցի գործունեության մասին, շեշտում էր, որ Բուլղարիայում Թուրքիայի դեմ հայերի ծավալած աշխատանքն ըստ էության ուղղված է նաև ռուսական շահերի դեմ²: Ի վերջո բուլղար կառավարությունը տեղի տվեց թուրքական և ռուսական քաղաքական ճնշումներին: 1907 թ. մարտի 24-ի բուլղարական հրամանատարության հեռագրով պահանջվում էր փակել դպրոցը և հեռանալ: Սակայն կառավարությունը ոչ թե փակեց դպրոցը, այլ կարգադրեց այն տեղափոխել թուրքական սահմանից հեռու գտնվող Ռոդոմետի շրջանի Փելովա վանքը, որտեղ մոտ երկու ամիս մի կերպ շարունակելով իր գործունեությունը, փակվեց քաղաքական աննպաստ պայմանների հարկադրանքի տակ:

Այսպիսով՝ հայ հեղափոխական կազմակերպությունների գործունեության ձախողումները պայմանավորված էին.

- ներկուսակցական և միջկուսակցական սուր հակասություններով, որոնք առանձին դեպքերում վերաճելով թշնամանքի, պարարտ հող էին ստեղծում լրտեսների ու մատնիչների համար,
- որպես կանոն, հայ գործիչների ոչ բավարար քողարկմամբ,
- թուրքական հետախուզության և ոստիկանության գրագետ գործունեությամբ:

¹ Միմոնյան Հր., նշված աշխ., էջ 500:

² Նույն տեղում, էջ 501:

2.2. Հայ ազգային կուսակցությունների վերաբերյալ տեղեկություններ հավաքելու և իրացնելու ուղղությամբ օսմանյան դիվանագիտական ներկայացուցչությունների գործունեությունը

19-րդ դարի երկրորդ կեսն արևմտահայերի հուզումների ու զինված ելույթների ժամանակաշրջանն էր, որոնց արդյունքում հայ իրականության մեջ կազմավորվեցին առաջին ազգային կուսակցությունները: Արմենական, Հնչակյան, Հայ Յեղափոխական Դաշնակցություն կուսակցությունների հանդես գալը նոր որակ ու թափ պետք է հաղորդեր հայ ազգային-ազատագրական շարժմանը:

Ազգային այդ կուսակցությունները, թեև տարբեր գաղափարախոսություններ էին որդեգրել և պայքարի տարբեր ձևեր ու մեթոդներ էին առաջ քաշում, սակայն նրանց միավորում էր ազգային գերագույն նպատակը՝ տեսնել Հայաստանը միավորված և ինքնավար: Որքան հստակեցվում էր այդ գաղափարը, նույնքան սառնությամբ ու հակակրանքով էին այն ընդունում եվրոպական երկրների արքունիքներում, քանի որ «նոր Մակեդոնիա» ձեռնտու չէր որևէ պետությանը: Այդ խնդրում Օսմանյան կայսրության և միմիայնց հետ հակասությունների մեջ գտնվող եվրոպական երկրների շահերը գնալով մերձենում էին՝ ստեղծելով առավել բարենպաստ պայմաններ օսմանյան դիվանագիտական ներկայացուցչությունների գործունեության համար՝ ուղղված հայ ազգային կուսակցությունների և այլ ընդդիմադիր ուժերի դեմ:

1885 թ. դեկտեմբերին բրիտանահայերը ստեղծեցին Եվրոպայի հայերի հայրենասիրական ընկերություն՝ Գ. Հակոբյանի ղեկավարությամբ¹: 1891 թ. բրիտանահայկական կոմիտեն գլխավորեց Մինաս Չերազը: Կոմիտեի «Հայաստան» պաշտոնաթերթը տպագրվում էր Ֆրանսերեն և անգլերեն լեզուներով:

Եվրոպայում հայերի գործունեությունը սուլթանին անհանգստացնում էր: Նա օսմանյան կառավարության դեսպաններին մղում էր ամեն տեղ որոնելու հեղափոխականներին: Վաշինգտոնի դեսպանությունից տեղեկություն էր պահանջում հայկական հեղափոխական կազմակերպությունների մասին և միջոցներ էր ձեռք առնում արգելք հանդիսանալու համար Լոնդոնում կայանալիք ցույցերին²:

¹ Մերոբեան Մ., Ամերիկահայ տարեցույց, Բոստոն, 1915, էջ 125:

² Ahmed Bedevi Kuran, Inkilap Tarjhimiz ve Jon Turker, Istanbul, 1945. s. 235.

Սուլթանի պահանջով 1888 թ. դեկտեմբերին Խորեն պատրիարքը շրջաբերականով դիմեց Լոնդոնի, Մարսելի հայ համայնքների հոգևոր առաջնորդներին՝ պահանջելով՝ հեռու մնալ «գայթակղիչ» հրապարակումներից, դադարեցնել նման հրատարակությունները, հաջողության չհասնելու դեպքում դրանք փակել տվյալ երկրի իշխանությունների միջոցով: Նույն նպատակով Եվրոպա ուղարկվեց Եղիշե վարդապետ Դուրյանը: Բայց բոլոր այդ ձեռնարկումները հաջողություն չունեցան¹:

1896 թ., երբ հայ ազգային-ազատագրական պայքարը գտնվում էր իր զարգացման փուլում, Արևմտյան Հայաստանում զինված պայքարը դադարեցնելու նպատակով Աբդուլ Համիդը քայլեր էր ձեռնարկել սուլթանական դիվանագիտական ներկայացուցիչների միջոցով բանակցություններ վարել հայ ազգային կուսակցությունների հետ²:

1896 թ. հոկտեմբերի 28-ին ՀՅԴ կուսակցության հետ բանակցություններ վարելու համար, Ժնև էր ժամանել Օսմանյան կայսրության արտաքին գործերի նախարարի խորհրդական Արթին փաշա Դադյանի որդին՝ Տիրան բեյ Դադյանը, որը սուլթանական դիվանագիտական ասպարեզում զբաղեցնում էր Բրյուսելում դեսպանատան երկրորդ քարտուղարի պաշտոնը:

«Դրոշակ»-ի խմբագրությունը միջնորդների միջոցով նրան պատասխանել էր, որ հայ հեղափոխական շարժումը հայ ժողովրդի պայքարն է սուլթանական բռնությունների դեմ և այն դադարեցնելու միակ ճանապարհն էր՝ բավարարել հայ ժողովրդի պահանջները: Դրա համար դատարկ խոստումներով Ժնև ժամանելու անհրաժեշտություն չկար³:

Տիրան բեյի մեկնումից երեք ամիս անց՝ 1897 թ. փետրվարի 4-ին, Ժնև էր ժամանել սուլթանի մյուս ներկայացուցիչ՝ Վադինակ Աջեմյանը, որը դաշնակցականների կողմից նույնպես ստացավ բացասական պատասխան: Վերջինիս հաջորդեց Տրդատ բեյի, այնուհետև Գևորգ Բլբուլյանի այցը Ժնև:

¹ Պողոսյան Ս., Հայոց ցեղասպանության պատմություն, Եր., 2008, էջ 383:

² Հատկանշական է, որ այս գործընթացին զուգահեռ սուլթանը գաղտնի ծառայությունների գործակալների օգնությամբ փորձեր էր կատարում ներագրել երիտթուրքերի ղեկավարների վրա, որպեսզի նրանք հրաժարվեն ընդդիմադիր քաղաքական գործունեությունից: Մասնավորապես, 1897թ. սուլթանի էմիսար Ահմեդ Ջելալեդինին հաջողվեց համոզել երիտթուրքերի մի շարք հայտնի գործիչներին վերադառնալ հայրենիք, որտեղ և նրանք ստանձնեցին տարբեր պաշտոններ: (Տես՝ Kuran A.B., Inkilap Tarhimiz ve Ittihad ve Terakki, Istanbul, 1948, էջ 94-103):

³ Դրոշակ, 1899, թիվ 4:

«Դրոշակ»-ի խմբագրությունը տեղեկացված լինելով Գ. Բլբուլյան անձի մասին, բնութագրել էր նրան որպես Կոստանդնուպոլսի ջարդերի կազմակերպիչ՝ Էնվեր բեյի մտերիմ ընկերոջը, որը 1896 թ. «հայ ժողովրդի վերքերը բուժելու համար դեղ հայթայթելու» պատրվակով լրտեսում էր հայ հեղափոխականներին, իր չար գործերի համար՝ ստանալով Էնվեր բեյից պարգևատրումներ¹:

Դաշնակցությունը կտրականապես հրաժարվել էր որևէ հարաբերությունների մեջ մտնել Բլբուլյանի հետ, իսկ Արթին փաշայի ուղարկած պատվիրակությունների հետ խզեց կապերը երեք տարվա անարդյունավետ բանակցություններից հետո:

Իրենց հերթին արմենականները և հնչակյանները մերժել էին կապեր հաստատել սուլթանական պատվիրակությունների հետ²:

Սակայն, Փարիզում Վերակազմյալ հնչակյանների հետ ակտիվ բանակցությունների մեջ էր Փարիզում Օսմանյան կայսրության դեսպան՝ Սյունիբ բեյը, որը Արդուլ Համիդի լրտեսներից մեկն էր³:

Երկարատև բանակցություններն որևէ արդյունք չարձանագրեցին, դրանք Օսմանյան կայսրության կողմից ժամանակ շահելու նպատակ էին հետապնդում, սակայն հատկանշականն այն էր, որ սուլթանի վերը նշված ներկայացուցիչները հետախուզական ոլորտի մասնագիտացված անձիք էին:

1890-ական թվականների կեսերին Ֆրանսիայի կառավարությունը պաշտպանելով սուլթանին, թույլ էր տվել Օսմանյան կայսրության հետախուզությանը Փարիզում կազմավորել գործակալական ցանց և լեզալ դիրքերից գործունեություն ծավալել հայ հեղափոխականների և երիտթուրքերի դեմ⁴: Կայսրության հայտնի լրտես՝ Փարիզում դեսպան Սյունիբ բեյին հաջողվել էր հսկողության տակ առնել երիտասարդ թուրքերի հավաքույթները, ժողովները և որոշակի ուղղություն տալ նրանց գործողություններին⁵: Նույն հաջողությանը նա չհասավ հայ հեղափոխականների դեմ իրականացված գործունեության ընթացքում: Դրա պատճառներից էր այն, որ այդ շրջանում ի տարբերություն երիտթուրքական շարժմանը, որը բուն իր հայրենիքում՝

¹ Դրոշակ, 1898, թիվ 6:

² Տե՛ս Կոչար Մ., Армяно-турецкие общественно-политические отношения и Армянский вопрос, Ереван, 1988, с. 62-63.

³ Նույն տեղում, էջ 54:

⁴ Նոր կեանք, 1901, թիվ 16:

⁵ Կիրակոսյան Ջ., Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ, Եր., 1982, էջ 125:

Օսմանյան կայսրությունում, ջախջախված էր, հայ ազատագրական պայքարը, գտնվելով որոշակի մակարդակի վրա, թույլ էր տվել հայ հեղափոխականներին սուլթանական պատվիրակությունների հետ խոսել վերջնագրերի լեզվով և անգիջում պայքար մղել օսմանյան բռնապետության դեմ: Ի տարբերություն հայերի, երիտթուրքերի համար «Փարիզը դարձել էր ուխտատեղի. Մի տեսակ թուրքական Արշակավան. Ով պաշտոն էր ուզում կամ պաշտոնի բարձրացում, և չէր կարողանում իր առաջադրած նպատակին հասնել, վազում, գալիս էր Փարիզ և իրեն «երիտասարդ» հայտարարում: ... «Երիտասարդ թրքությունը» մի տեսակ միջոց էր դարձել սուլթան Համիդի կառավարությունից պաշտոններ, դրամ, առավելություններ կորզելու և անձնական վրեժխնդրություններ առաջ մղելու: Սրանց մեջ կային և՛ լրտեսներ, և՛ գաղափարագուրկ ոչնչություններ»¹:

Մյունխի բեյի գործառույթներից էր նաև ի նպաստ Օսմանյան կայսրության Եվրոպայում հասարակական կարծիքի ձևավորումը, ինչը իրականացվում էր առանձին լրագրողներին, թերթերի խմբագրություններին կաշառելու միջոցով: Այս հարցում սուլթանը ևս միջոցներ չէր խնայում: 1895 թ. պետական խորհրդի նիստերից մեկում, երբ նա պահանջում էր սկսել հայերի կոտորածները, նիստի մասնակիցներից մեկի ակնարկին, թե ինչպիսի՞ հնարավոր բացասական արձագանք կարող է ունենալ տերությունների մամուլում, Աբդուլ Համիդը պատասխանել էր. «Եվրոպան ... ամբողջ 19-րդ դարում ատամները թափած պառավի նման անընդհատ փնթփնթում է ու հետ քաշվում: Ինչ վերաբերում է եվրոպական մամուլին, ապա անհանգստանալու առիթ չկա, մի բուռ ոսկով կարելի է ամենամեծ բերանը փակել»²:

Հարկ է նշել, որ տարբեր ժամանակներ Բրյուսելում, Բեռնում և Փարիզում դեսպանի պաշտոն վարած Սալիհ Մյունխը «Յըլդըզ» հետախուզական կազմակերպության անդամ էր³: Փարիզում աշխատելու տարիներին նա, Լոնդոնում ստեղծած լրտեսական ցանցի միջոցով, շատ կարևոր տեղեկություններ էր ձեռք բերել Մեծ Բրիտանիայի վարած քաղաքականության, մասնավորապես հայկական վիլայեթներում բարեփոխումների պահանջների մասին⁴:

¹ Մապահ-Գուլյան, Հայկական խռովություններ: Թուրքի զարթումն, «Նոր դար» թիվ 164, 1895, էջ 137:

² «Երկրի ձայն», 1907, հ. 2-րդ, էջ 11:

³ Տե՛ս Bora İyiat, նշված աշխ., էջ 39:

⁴ Bora İyiat, նշվ. աշխ., էջ 39-40:

Ֆրանսիական և այլ եվրոպական ծախու թերթերը, ինչպես նաև երիտթուրքերի նորաթուխ լրագրերը, արդարացնում էին հայոց ջարդերը, սպառնալիքներ հնչեցնում հայերի հասցեին¹: Նշենք որ, ծախու լրագրողների համար հատկացվում էր տարեկան 250 հազար թուրքական լիրա կաշառք: Նույն միջոցով՝ բողոքականների մի ընկերություն սուլթանին պարզևատրել էր Մարդասերի վկայականով²:

Լրատվական այս պայքարում հայ գործիչներն աշխատանքներ իրականացրեցին Եվրոպայի հեղինակություն վայելող հայտնի քաղաքական գործիչներին հայանպաստ գործունեությանը ներգրավելու ուղղությամբ: Մասնավորապես, հնչակյանների բացատրական աշխատանքի արդյունքում Ժան Ժորեսը 1896 թ. նոյեմբերի 3-ին Ֆրանսիայի Ազգային ժողովում արտասանեց իր հռչակավոր ճառը հայ ժողովրդի տառապանքների, տերությունների քաղաքականության մասին³: Սակայն նրա առաջարկած բանաձևը մերժվել էր 451 ձայնով, ընդդեմ 54-ի⁴:

Հայ գործիչների բացատրական աշխատանքների արդյունքում հայանպաստ քարոզչությամբ հանդես եկան Ֆրանսիայի քաղաքական գործիչներ՝ Վիկտոր Բերարը, Ալբերտ Վանդալը, Սորբոնի համալսարանի նորագույն պատմության հեղինակավոր պրոֆեսոր Էռնեստ Լավիսը և այլոք: Դենիս Կոշենը Ս.Դ. Հնչակայան կուսակցության առաջնորդ Սապահ Գուլյանի հետ ունեցած հանդիպումից հետո պատրաստել էր մի գրություն, որով Ֆրանսիայի թուրքամետ ԱԳ նախարարը Հանուտոյին ապացուցում էր, որ Արևմտյան Հայաստանի վիճակի բարելավման մասին նրա տեղեկություններն ու սվյալները սխալ էին⁵:

ԱՄՆ-ի հասարակական հայանպաստ կարծիքի ձևավորման խնդրում ակնհայտ էր Ամերիկայի հայկական համայնքի դերը:

Աբդուլ Համիդը հետախուզական մարմիններից պարբերաբար տեղեկատվություն էր պահանջում ընդդիմադիր ուժերի գործունեության վերաբերյալ: Նա Օսմանյան կառավարության դիվանագիտական ներկայացուցիչներին մղում էր ամեն տեղ որոնելու թե՛ հայ, և թե՛ թուրք հեղափոխականներին: Նա հարցնում էր Եգիպտոսի արտակարգ կոմիսար Ահմեդ Մուխթար փաշային, թե ովքե՞ր էին Իրանում

¹ Եզճեան Գուրգեն, Աբդուլ Համիդ Բ, Կարմիր սուլթանը, Բեյրութ, 1980, էջ 415:

² Սպիրով Դ. Ա., Հայերի սարսափելի կոտորածները (1894-1896), Երևան, 1997, էջ 48:

³ «Նոր դար», 1896, թիվ 189:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵ «Նոր դար», 1897, թիվ 7:

սահմանադրություն հռչակելու առիթով շնորհավորական հեռագրեր ուղարկողները: Վաշինգտոնի դեսպանությունից տեղեկություն էր պահանջում հայկական հեղափոխական կազմակերպությունների մասին և միջոցներ էր ձեռք առնում արգելք հանդիսանալու համար Լոնդոնում կայանալիք ցույցերին¹:

Օսմանյան հետախուզության կողմից արտասահմանում ներդրված ազդեցության գործակալներից աչքի էր ընկնում Լոնդոնում պարսից դեսպան, հայազգի Մելքոն խանը, որը հայկական հարցի դիվանագիտական արձաժումների մեջ փորձում էր ունենալ իր թրքանպաստ դերակատարությունը: Մասնավորապես՝ սուլթանական հետախուզության հանձնարարությամբ նա գնացել էր ֆրանսիական հայտնի հրապարակախոս, քաղաքական գործիչ Անրի Ռոշֆորի մոտ, խնդրելով ընդունել սուլթանի բանագնաց Ջեմալեդդին փաշային, որի նպատակն էր կաշառել հայ հեղափոխականներին, ապակողմնորոշել եվրոպական հասարակական կարծիքը: Մելքոն խանին այդ խնդրանքով դիմել էր հայտնի մեծահարուստ Արթին Դադյանը: Ջեմալեդդինը Ռոշֆորին ցույց էր տվել արդեն կաշառված եվրոպական գործիչների ցուցակը: Այստեղ էր նաև Գերմանիայի Վիլհելմ կայսրի անունը, որն ստացել էր 6 միլիոն ֆրանկ²: Մելքոն խանը որոշակի հեղինակություն ուներ դիվանագիտական ասպարեզում, համարվում էր Պարսկաստանի «Միդհատը», մշտապես շփումների մեջ էր գտնվում պարսից և թուրք ուսանողների հետ³:

Օսմանյան հետախուզության ուշադրության կենտրոնում գտնվող եվրոպական պետություններում ապաստանած երիտթուրքերը նույնպես օգտվեցին Մելքոն խանի ծառայություններից: Նա «Ռեյու դե Պարի» թերթում հանդես եկավ մի հոդվածով, որտեղ նշում էր, որ եվրոպացիները չգիտեին Արևելքը և չպետք է միջամտեին Օսմանյան կայսրության և Պարսկաստանի ներքին գործերին, նրանց երիտասարդներին թողնելով իրենց տան կառավարումը: Նա գրում էր օսմանյան Թուրքիան ամբողջապես բարենորոգելու անհրաժեշտության մասին, դեմ խոսելով Հայաստանի բարենորոգումներին ու ինքնավարությանը: Նա հակառակ էր առանձին ազգերի ազատագրական շարժումներին և խոսում էր Օսմանյան կայսրության համապետական հոգսերի մասին: Մելքոն խանը Օսմանյան կայսրության ամբողջությունը պահպանելու

¹ Տե՛ս Kuran, Ahmed Bedevi, Jnkilâp Tarihimiz ve Jön Türkler, Istanbul, 1945, s.165.

² Կիրակոսյան Ջ., նշված աշխ., էջ 146:

³ Սապահ-Գյուլյան, Պատասխանատուները, Պրովիդենս, 1916, էջ 143:

կողմնակից էր: Ըստ Ս. Գյուլյանի նրա հողվածը ազդեցություն թողեց, նոր համակիրներ նվիրելով երիտթուրքերին: Նրա օրինակին հետևելով, հայ դրամատերերը նյութապես օգնեցին «Միություն և առաջադիմություն» կազմակերպությանը: Զմյուռնացի հայտնի վաճառական Ս.Սպարթյանը 2000 ոսկի էր տվել երիտթուրքական կազմակերպության Փարիզի կենտրոնի ղեկավար Ահմեդ Ռիզային, որի շնորհիվ «Մեշվերեթ» թերթի ծավալը մեծացավ և նրա ֆրանսերեն և թուրքերեն հրատարակությունները բուրբուրվին նոր, ճոխ տեսք ստացան¹:

«Նորաստեղծ Իթթիհադը բուրբ միջոցներով ձգտում էր խափանել արևմտահայության պայքարը, քանի որ այս հարցում հին ու նոր թուրքերի շահերը նույն էին»²:

Քիչ չէին նաև այն հայ հեղինակները, որոնք թուրքական թերթերի էջերում շարադրում էին իրենց տեսակետը հայոց հարցի շուրջը, ասելով, որ սիրում էին թուրքերին և շնորհակալ են իրենց դրության համար, որ գանգատ չունեն և միայն ցանկանում են վերահաստատված տեսնել սահմանադրությունը Թուրքիայում: Այս հայ հեղինակները գրում էին, որ կողմնակից են երկրի ամբողջականության պահպանմանը, դատապարտում էին ամեն տեսակի անջատողական դրսևորումը մասնավոր բարեկարգությունների անհրաժեշտությունը: Դրանցից հատկապես աչքի էր ընկել պոլսեցի կաթոլիկ Ալանյանը, որը հանդես էր գալիս երիտթուրքերի ջերմեռանդ պաշտպանությամբ:

«Մեշվերեթն» ուներ նաև հայ ազգի թղթակիցներ: Նրանցից մեկը «Օսման» ծածկանունով հողվածներ էր գրում միայն հայերի համար բարենորոգումներ անցկացնելու եվրոպական դիվանագիտության հարցադրման դեմ: Երիտթուրքերը 1895 թ, մայիսի 11-ի ծրագիրը համարում էին անջատողականության սաղմ: Իսկ հայերը այդ ծրագիրը ընկալում էին որպես «հայ պատմական գոյության մի փոքրիկ նախապայման, տարրական երաշխիք»: Ըստ էության արևմտահայության ազատագրման պայքարի հարցում «Մեշվերեթը» և սուլթան Համիդի տիտղոսավոր ներկայացուցիչների դիրքորոշումները նույն էին³:

Սուլթանական հետախուզական մարմինների կողմից ձեռնարկված

¹ Սապահ-Գյուլյան, նշված աշխ., էջ 112-113:

² Կիրակոսյան Ջ., նշված աշխ., էջ 146:

³ Սապահ-Գյուլյան, նշված աշխ., էջ 142-143:

միջոցառումների հետևանքով 19-րդ դարավերջին Միության և առաջադիմության կոմիտեի գործունեությունը արտասահմանում նույնպես նշանակալի չափով սահմանափակվել էր¹: Փարիզում, որը երիտթուրքերի կենտրոնավայրն էր, երիտթուրքական վտարանդիությունը կենտրոնանում էր Ահմեդ Ռիզայի ու դոկտոր Նազրմի շուրջ: Երիտթուրքերի շարքերը պառակտված էին, ինչի պատճառով վերջիններս համախոհներ էին փնտրում ոչ թուրք ազգությունների կազմակերպությունների մոտ: Երիտթուրքերի կազմակերպությունների 20-րդ դարասկզբին բավական տարածում գտան եվրոպական երկրներում: Նրանք լույս էին ընծայում բազմաթիվ թերթեր՝ «Հյուրիեթ»-ը Լոնդոնում, «Ինջիլի Չավուշը» և «Մեշվերեթը» Փարիզում, «Օսմանլը» և «Հակիկաթ»-ը, «Միզանը», «Ինթիբահը», «Ինթիկամը»՝ Ժնևում, «Սանջակը», «Ֆերատը»՝ Եգիպտոսում և այլն:

Փորձելով սուլթանական կառավարության դեմ պայքարի ընդհանուր եզրեր գտնել՝ երիտթուրքերը ակտիվ շփումների մեջ էին գտնվում բալկանյան և հայկական հեղափոխական կազմակերպությունների հետ:

Այս իրավիճակը սուլթանական հետախուզության համար բարենպաստ պայմաններ էր ստեղծել երիտթուրքերի միջոցով գործակալական ներթափանցում իրականացնել հայ հեղափոխականների շրջանները՝ անհրաժեշտ տեղեկատվության ձեռք բերման և դրանց իրացման նպատակով:

Հայ գործիչների, ինչպես նաև երիտթուրքերի դեմ հետախուզական աշխատանքների կատարման գործառույթներն իրականացվող գլխավոր անձանցից էր երիտթուրքական շարժման աջ թևի ղեկավար, «Միզան» թերթի խմբագիր Մուրադ բեյը: Այսպես, Փարիզի «Ֆիզարո» թերթի խմբագրի հետ նախկինում ունեցած իր հանդիպումների ժամանակ Մուրադ բեյը հայ ազգի վերաբերյալ նշել էր, որ «հայը պարզապես թուրքին ծառայել է զատ ուրիշ առավելություն մը չէր կրնար ունենալ»²:

Իսկ 1886 թ. ապրիլին այս գործիչը ոչ միայն համատեղ պայքարի կոչ էր անում, այլև «նիզակակցության մեջ հրամանատարությունը մեզի հանձնելու առաջարկություն կներկայացներ», -գրում էր Ա.Արփիարյանը: «Կովին մեջ հրամայողը դուք եղեք և մենք հնազանդինք ձեզի», -հայտարարում էր Մուրադ բեյը Ա. Արփիարյանին ու մյուսներին:

¹ Миллер А. Ф., Оттоманская империя (Султанская Турция), ВПК при ЦК ВКП, М., 1946, с. 27.

² «Նոր կեանք», 1900, թիվ 21, էջ 324:

Սա առաջին դեպքն էր, որ հակասությանական պայքարում երիտասարդ թուրքը «հայոց ուղղակի դիմում կրներ»¹:

Թե՛ Լոնդոնում, թե՛ Փարիզում 1886 թ. օգոստոսին նոր հանդիպումներ են տեղի ունենում հայ հեղափոխականների և երիտթուրքերի միջև: Ա. Արփիարյանը հիշատակում էր, թե այս հանդիպումների ժամանակ «Միզան» թերթի խմբագիր Մուրադը ինչպիսի արհամարհանքով էր արտահայտվել իր համակուսակիցների հասցեին. «Անոնք թուրք են, ինչ՞ կհասկնան քաղաքական խնդիրներէ և վարչական գործերէ. Ես անոնց պէս չեմ, վասնզի դադստանցի եմ»: «Թուրք» անունը նա արտասանել էր «արհամարական ուժգին շեշտով»²: Ա.Արփիարյանի հիշատակումները վկայում են, որ Մուրադ բեյի ակնհայտ «կերպարանափոխման» հանգամանքն այն նախանշաններից էր, որպէսզի հայ գործիչները նրան վերաբերեին զգուշավորությամբ:

Օսմանյան կայսրության գաղտնի ոստիկանության պետն իր գրառումներում հանգամանորեն նկարագրում է իր կողմից իրականացված առանձին հատուկ գործողությունները՝ բացահայտելով հետախուզական գործունեության մեթոդներն ու հնարքները, ինչը հնարավորություն է տալիս մեզ որոշ պատմական փաստեր համադրելով գալ կոնկրետ եզրահանգումների: Այսպէս՝ Օսմանյան կայսրության դեմ ուղղված օտարերկրյա պետությունների հետախուզական աշխատանքները խափանելու առաջադրանքով իր գաղտնի գործակալներով Վիեննա էր ժամանել կայսրության ոստիկանության պետը: Վերջինս ազգությամբ հրեա գործակալ Իոսիֆից տեղեկություններ է ստանում գործիչների կազմի, ծրագրերի, ինչպէս նաև նրանց կողմից Օսմանյան կայսրություն զենք-զինամթերք տեղափոխելու մտադրությունների մասին: Խնդիր էր դրված, որպէսզի զենք-զինամթերք տեղափոխող անձինք ձերբակալվեն անմիջապէս սահմանը հատելիս: Նրանց կողմից գործողությունները իրականացնելու ժամկետը և կոնկրետ երթուղին պարզաբանելու նպատակով ոստիկանապետը Մոֆիայում իր թուրք գաղտնի գործակալ Մուստաֆային հանձնարարել էր մտերմանալ ազգությամբ մի հույնի հետ, որը հեղափոխականների խմբերի կողմից սահմանը հատելիս հանդես էր գալիս որպէս ուղեկցող-բեռնափոխադրող անձ: Վերջինս մշտապէս բնակվում էր բուլղարական սահմանամերձ գյուղերից մեկում և

¹ «Նոր կեանք», 1900, թիվ 21, էջ 324:

² Նույն տեղում:

հեղափոխականների բեռները պարբերաբար տեղափոխում էր սահմանից այն կողմ: Քանի որ Մուստաֆան գերազանց տիրապետում էր հունարենին, նրա մերձեցումը ուղեկցողի հետ ավելի հեշտացավ: Թուրք գաղտնի գործակալն ամեն օր հյուրասիրություն էր կազմակերպում նրա համար, իսկ իր ժամանումը Վիեննա բացատրում էր առևտրական նպատակներով: Ուղևորի հետ շփումների ընթացքում հմուտ գործակալը փնտվում էր թուրքերին և հայհոյում նրանց: Հույնին դա դուր էր գալիս, քանի որ իր ազգը ասում էր այդ երկիրը և օսմաններին հասկապես:

«Բանիմաց գործակալը գիտեր, թե ինչպես սիրաշահել և համակրանք առաջացնել հույնի մոտ: Վերջինս Մուստաֆային ընկալելով որպես կոմերսանտի և համարելով նրան առաջադեմ հայացքների տեր անձնավորություն, պատմեց նրան հեղափոխականների գաղտնի մտահղացումների մասին»¹: Այսպիսով պարզ դարձավ, որ հեղափոխականներից 23 հոգի մտադիր էին Բուլղարիայից ներթափանցել Մակեդոնիա և հետո տեղաբաշխվել կայսրության այլ վայրերում²: Ձեռք բերված այս արժեքավոր տեղեկատվությունը սուլթանական գաղտնի ծառայություններին թույլ տվեց վնասագերծել 23 հեղափոխականներ, առգրավել նրանց կողմից ներմուծվող զենք-զինամթերքը և հեղափոխական բնույթի գրականությունը:

Այս դրվագում ուշագրավ է Մուստաֆայի մերձեցման գործընթացը հույն ուղևորի հետ՝ անհրաժեշտ տեղեկույթ կորզելու նպատակով:

Հետախուզական աշխատանքի նույն մեթոդաբանությունն ու մարտավարությունը ակնառու կերպով դրսևորվել էր վերը նշված Մուրադ բեյի վարքագծում իր շփումների ընթացքում հայ հեղափոխականների հետ:

Չնայած երիտթուրքական մամուլի պնդումներին և 1908 թ. հեղաշրջումից հետո եղած բացահայտմանը, մենք չունենք կոնկրետ փաստագրական տվյալներ Օսմանյան հետախուզության կողմից Մուրադ բեյի որպես գործակալի հավաքագրման գործընթացի վերաբերյալ: Սակայն, հաշվի առնելով նշված ծառայությունների գործելակերպի առանձնահատկությունները, կարող ենք պնդել, որ Միզանջի Մուրադի հավաքագրմամբ Օսմանյան հետախուզության կողմից իրականացված այս օպերացիան ուղղված էր մի քանի խնդիրների լուծմանը.

¹ Хаджетлаше М., նշված աշխ., էջ 165:

² Նույն տեղում, էջ 172:

- ապահովում էր Մուրադ բեյի իրական պատկանելիության համոզիչ առասպելապատումը,

- վերջինիս համար ստեղծում էր լայն հնարավորություններ ընդդիմադիր ուժերի շրջանակներում լրտեսական գործունեություն ծավալելու համար:

Մուրադ բեյի քննադատությունը գլխավորապես ուղղված էր սուլթանի անձի դեմ: 1894-1895 թթ. հայերի կոտորածի ժամանակ նա հավանություն էր տալիս Աբդուլ Համիդ 2-ի քաղաքականությանը¹:

«Միզան» թերթը հարկ էր համարել բողոքել այն պնդումների դեմ, թե երիտթուրքերի կուսակցությունը թշնամի էր Օսմանյան արքայական տոհմին: «Դա բոլորովին ճիշտ չէ,-ասում էր «Միզան» թերթը,-երիտասարդ թուրքերի կուսակցությունը ցանկանում է միայն, որ Թուրքիայում օրինավոր վարչություն լինի և կռիվ է մղում նրանց դեմ, ովքեր չեն հետևում օրենքներին»²: Մուրադ բեյը ոչ թուրք ժողովուրդների ազատագրական շարժումները համարում էր դիվանագիտական բանասարկությունների արգասիք, դեմ էր արտահայտվում կայսրությունից հայերի անջատման ձգտմանը, այն համարում էր «վիրավորական» մահմեդականների հպարտության համար³:

Պատասխանելով «Իքդամ» թերթի խմբագրի հարցերին, Մուրադն իր Եվրոպա մեկնելը պատճառաբանել էր հայրենասիրությամբ այն իմաստով, որ հայկական հարցի առնչությամբ օսմանցիների և իսլամության հասցեին Եվրոպայում տարածում գտած ոտնձգություններին հակահարված տար:

Եվրոպայում իր առաքելությունը կատարելուց հետո, Կ.Պոլիս վերադառնալով, Մուրադ բեյը «Յըլդըզին» հանձնեց այն անձանց ցուցակը, որոնք նրա հետ քաղաքական նամակագրություն էին ունեցել ու տեղեկություններ հաղորդել: Եգիպտոսում, Ֆրանսիայում և Շվեյցարիայում եղած ժամանակ իր ստացած բոլոր նամակները և երիտասարդ թուրքերի կառույցներից մեկի ղեկավար եղած ժամանակ դրան վերաբերող փաստաթղթերն ու գրականությունը Մուրադ բեյն իր հետ համագործակցող սիրիացի Ալեքսանդր Էֆենդու միջոցով Փարիզից Կ.Պոլիս բերել սվեց և հանձնեց սուլթանին⁴:

Մուրադ բեյի նմաններից էին Փարիզում 1891 թ. հրատարակվող «Լյա թուրքիե»

¹ Шпилькова В.И., Младотурецкая революция, 1908-1909, М., 1917, с. 37.

² «Նոր դար», 1897, թիվ 111:

³ Петросян Ю., Младотурецкое движение, М., 1971, с. 181-182.

⁴ «Նոր դար», 1897, թիվ 149:

թերթի երիտթուրք հրատարակիչները, Լոնդոնում 1892 թ. հրատարակված «Լյաթուրքիե» լրագրի ղեկավարները և այլոք¹, ինչը վկայում է Օսմանյան կայսրության հետախուզության գործակալական ազդեցիկ ցանցի մասին: Դրա վտանգավորության աստիճանը բարձր էր հայ գործիչների համար: Օսմանյան հետախուզությունը իթթիհադականների միջոցով՝ չարաշահելով մասնավորապես ՀՅԴ գործիչների վստահությունը, լավատեղյակ էր այդ կուսակցության ծրագրերի, նպատակների, մասնաճյուղերի գործունեության մասին, ինչպես նաև զենքի պահեստների վայրերին: Նման ընթացքը կաշկանդեց հայ ինքնապաշտպանության թևերը²: Այն կործանարար էր արևմտահայության համար, և խոսուն փաստ է, որ երիտթուրքերի իշխանության գալուց հետո նրանք հրաժարվեցին բացահայտել Աբդուլ Համիդ 2-րդի գործակալական ցանցը, հրապարակել գործակալների անունները և գրված մատնությունները: 1913 թ. Էնվեր փաշան հրամայեց Ռազմական նախարարության բակում այրել «Յըլդըզ հետախուզական կառույցի» լրտեսների զեկույցները, պատճառաբանելով, որ նրանց հրատարակությունը հասարակությունում քառսի մթնոլորտ կստեղծի, քանի որ շատ նախկին իշխանավորների և գործող անձանց անուններ ի հայտ կգան:

2.3. Չանգվածային կոտորածները Արևմտյան Հայաստանում և Փոքր Ասիայի հայաբնակ վայրերում «Յըլդըզ»-Համիդիե-4-րդ բանակ եռանկյունու համատեքստում (1894-1896 թթ).

1890-ական թթ. սկզբին սուլթանական կառավարությունը ոչ միայն դեմ էր բարենորոգումներ իրակացնելու ծրագրերին, այլև գործնական քայլեր էր ձեռնարկում արևմտահայությանը բնաջնջելու կամ ուժաթափ անելու ուղղությամբ: Ինչպես նշված էր Կ. Պոլսում Ռուսաստանի դեսպանության զեկույցներից մեկում. «Թուրքական իշխանությունները իսլախեղ կասկածամտությամբ և խիստ միջոցների անթաքույց գործադրմամբ հայ բնակչության հանդեպ հարուցում են ատելություն և թշնամություն...

¹ «Նոր դար», 1897, թիվ 149:

² Չարեվանդ, Ինչ կըծրագրեին թուրքերը, Միացյալ անկախ Թուրքիա, Բոստոն, 1926, էջ 140:

Դրանից կարող են հեշտությամբ ծագել շատ վտանգավոր բարդություններ»¹: Նույն տեղեկությունները հաստատվում են «Հնչակ» թերթի հրապարակումներից մեկում, ուր նախագուշացվում էր. «Պահեստի գորքերը զենքի տակ են կանչված հայերին կոտորելու համար: Կառավարության հրամանով տաճիկ մուլաները մուսուլմաններին մոլեռանդության են մղում քրիստոնյաների դեմ և նրանց վրեժխնդրության կոչում միանալու բարբարոս կառավարությանը հայերի արյան վերջին կաթիլը խմելու համար»²:

Հայ ազգային կուսակցությունների կազմավորմամբ սուլթանական կառավարության համար մղձավանջ դարձավ երկրի արևելքում հայերի, քրդերի, ասորիների հնարավոր միավորման և սուլթանի դեմ համատեղ ապստամբություն բարձրացնելու գաղափարը:

Գաղտնի ոստիկանության և հետախուզական կառույցի կողմից մեծ վեզիրին և սուլթանին ներկայացված զեկույցներից պարզվում է, որ հայ ազգային կուսակցություններից օսմանյան գաղտնի ոստիկանությունն ու արտերկրում գործող հետախուզական ցանցն առաջնային ուշադրություն էր դարձնում Ս.Գ Հնչակյան և Վերակազմյալ Հնչակյան կուսակցություններին³: Պատճառը ոչ միայն նրանում էր, որ Հնչակն առաջին հայ ազգային կուսակցությունն էր, որ որդեգրել էր պայքարի ահաբեկչության մեթոդը, ավելի վաղ էր ստեղծվել քան ՀՅԴ-ն և կազմակերպել ցույցեր և ապստամբություններ Արևմտյան Հայաստանում, այլ կարևոր հանգամանքը կայանում էր նրանում, որ այդ կուսակցությունը կապեր ուներ եվրոպական նաև անարխիստական կազմակերպությունների հետ⁴:

Այդ շրջանում եվրոպական տիրակալների համար սարսափի հիմնական աղբյուր հանդիսանում էին անարխիստական կազմակերպությունների ահաբեկչական ակտերը, որոնք ուղղված էին առաջին հերթին պետական գործիչների դեմ: Աբդուլ Համիդ 2-րդը, որի անձը նույնպես այդ անարխիստական կազմակերպությունների թիրախների ցանկում էր, առանձնահատուկ անհանգստացած էր նրանց գործունեությամբ և հրահանգել էր հետևել բոլոր այն կազմակերպություններին, որոնք կապեր ունեն

¹ АВІР, Политархив, д. 3431, с. 30-31.

² «Հնչակ», 1890, թիվ 4:

³ Ermeni Komiteleri (1891-1895), Ankara, 2001, s. VII-IX.

⁴ Նույն տեղում, էջ 10-11:

անարխիստների հետ: Այսպես, 1894 թ. Աբդուլ Համիդի համար հատուկ պատրաստված «անարխիստական գաղափարախոսությամբ գործող կուսակցությունները» տեղեկանքում նշվում էր, որ Անատոլիայի բնակչության, այդ թվում նաև հայության շրջանում անարխիստական գաղափարները քիչ են տարածված և միակ կուսակցությունը, որը «իր ծրագրում որդեգրել է անարխիստական գաղափարախոսության տարրեր հանդիսանում է Հնչակ կուսակցությունը»¹: «Մյուս կուսակցությունում², - նշված է տեղեկանքում, - որը հետապնդում է Արևմտյան Հայաստանի վիլայեթների ապստամբության ճանապարհով անկախացման նպատակը ոչ գործելաոճում ոչ էլ գաղափարական ծրագրում անարխիստական գաղափարախոսություն չի գրանցվել»³:

Գաղտնի ոստիկանության կողմից հետաքննվող մեկ այլ ուշագրավ դրվագ կապված է «Հայկական Պատրիարքարանի եկեղեցու եպիսկոպոս Սուքիաս Էֆենդիի սպանության հետ», որտեղ հայ ահաբեկիչները անվանվում էին «անարխիստներ»⁴: Զեկույցում նշվում է նաև, որ «Հնչակյան կոմիտեի հայ անարխիստներ Հակոբ Տեր-Հակոբյանի, նրա ընկերներ՝ փոստատանն աշխատող Արմենակի, Ստեփանի և Պանգիկյան Իսաչիկի կողմից տերտեր Մամփրե Էֆենդիի սպանության մասին»⁵:

Ըստ օսմանյան հետախուզության տվյալների, անարխիստական շարժման հետ կապ ունենալու հանգամանքը իր դերն ունեցավ, որ գաղտնի ոստիկանությունն ու «Յըլդըզը» հայ ազգային ազատագրական շարժման առաջին շրջանում (մինչև 1896 թ.) հայ ազգային կուսակցություններից առավել վտանգավոր էր համարում Հնչակյան կուսակցության գործունեությունը և փորձում բոլոր միջոցներով վերացնել այդ կուսակցության գործիչներին:

1890-1894 թթ ինքնապաշտպանական կռիվների կազմակերպիչը ոչ այնքան ազգային կուսակցություններն էին, որքան ժողովուրդը, որին ոտքի էր հանել գոյատևման հրամայականը: Ժողովրդի այդ ինքնահամախմբման գործընթացում էին ձևավորվում շարժման ղեկավարներն ու առաջնորդները: Իսկ առ ճակատման նախաձեռնողը ոչ թե հայերն էին, այլ կառավարությունը, որը կրքերի բորբոքմամբ

¹ Ermeni Komiteleri (1891-1895), էջ 11:

² Խոսքը ՀՅԴ-ի մասին է – Հ.Հ.

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, էջ 26-27:

⁵ Նույն տեղում, էջ 27-28:

իսլամի դրոշի տակ փորձում էր միավորել թուրքահպատակ բոլոր մահմեդականներին:

Մահմեդական ամբոխի տարբեր խավերի խաղացած դերի մասին Ռոստոմը նշում է, որ կոտորածներին «...ամենաքիչ մասնակցություն ունեցավ տաճիկ գյուղացի երկրագործ դասը: Հարձակումները գլխավորապես լեռնաբնակ անասնապահ կամ կիսաերկրագործ ազգաբնակչությունն էր՝ քրդերը, լազերը և Ռուսաստանից գաղթած չերքեզները, իսկ երկրագործ դասը շատ շատ հետևել է նրանց՝ միայն թալանից բաժին ձեռք գցելու համար...»¹:

1890 թ. նոյեմբերին, թուրքական թերթերում կառավարական հաղորդում հրապարակվեց հատուկ թեթև հեծելազորային գնդեր ստեղծելու մասին, որն ի պատիվ սուլթան Աբդուլ Համիդի կոչվեց «Համիդիե»: Դրա կազմակերպման գործը հանձնվել էր Արևմտյան Հայաստանում տեղակայված 4-րդ բանակի մարշալ Ջեֆի փաշային²:

Ռուսական դիտորդներից՝ գեներալ Պ.Ի. Ավերյանովը գտնում էր, որ «վերջին ժամանակներս գործ ունենալով հայկական հարցի հետ, նրան հակադրելու նպատակով թուրքական կառավարությունը որոշել է օգտագործել իրենց հետ դավանակից սուննի քրդերին, որոնք քաղաքական առումով հանդիսանում են իրենց համար առավել բարեհույս բնակչություն: Միայն քրդերի շրջանում է որ, Փոքր Ասիայի արևելքում թուրքերը կարող են իրենց համար գտնել հենարան»³:

Արևմտահայության դեմ ուղղված օսմանյան կառավարության ռազմավարական ուղեգծի վերաբերյալ ևս մեկ նկատառում հանդիսանում է այն, որ 1892 թ. Կոստանդնուպոլսում և վեցերորդ բանակային կորպուսի կենտրոն Բաղդադում կազմավորվեցին «ցեղերի համար դպրոցներ», որոնք թեև կառավարության կողմից հասարակությանը մատուցվում էին իբրև քրդերի շրջանում լուսավորություն տարածելու ուղղությամբ ձեռնարկված միջոցառում, սակայն իրականում այդ դպրոցների նպատակն էր համիդիե ռազմական կառույցը ապահովել գրագետ սպաներով: Այդ դպրոցները կոչված էին նաև քրդերին և արաբներին Օսմանյան կայսրության նկատմամբ հավատարիմ հպատակության զգացումներ ներարկել: Քրդաբնակ շրջաններում զինվորական դպրոցներ բացելու նպատակով Աբդուլ Համիդը

¹ Ռոստոմ, Մահմեդական ամբոխի դերը, Ժողովածուների հավաքածու, Եր., 1989, էջ 53:

² Минорский В.Ф., Курды. Заметки и впечатления, Петроград, 1915, с. 11.

³ Аверьянов П.И., Курды в войнах России с Персией и Турцией в течение 19-го столетия. Современное политическое положение турецких, персидских и русских курдов. Исторический очерк, Тифлис, 1900, с.250.

միայն իր անձանական միջոցներից հատկացրել էր 8 միլիոն լիրա¹:

Պաշտոնական մամուլը հայտնում էր, թե իբր կառավարության նպատակն է «քոչվոր քրդերին մտցնել քաղաքակրթության ընդերքի մեջ և կարգապահ դարձնել նրանց հորդաները»², սակայն իրականում ռազմական այդ կազմակերպության օգնությամբ սուլթանը մտադիր էր ջախջախել հայ ժողովրդի ազգային – ազատագրական շարժումը և վերջ դնել Հայկական հարցին: Ըստ ֆրանսիացի գիտնական Ֆ.Մակլեի՝ համիդիե գնդերի ստեղծման նպատակներից էր նաև կողք-կողքի ապրող երկու ժողովրդների՝ հայերի և քրդերի մերձեցման բնականոն գործընթացի խափանումը: Դա մեկ ազգին մյուսի դեմ հանելու օսմանյան ավանդական քաղաքականության շարունակությունն էր կամ նրա բաղկացուցիչ մասը: «Այդ ճանապարհով սուլթանը ձգտում էր, մի կողմից փոխադարձ պայքարի մեջ հյուծել իր հպատակների հեղափոխական եռանդը, իսկ մյուս կողմից, կանխել ազգությունների միավորման հնարավորությունը համատեղ ելույթի համար ընդդեմ բոլորին ճնշող բռնատիրական վարչակարգի: Այլ կերպ ասած, քրդերը կարող էին ոչ միայն հայկական վտանգը խեղդել, այլև խեղդվել՝ բոլորովին անվնաս դառնալու աստիճան»³:

Համիդիե գնդերի ստեղծումով քրդական ավատական վերնախավը և աշիրեթային ցեղերի զգալի մասը իրեն կապելով համիդյան վարչակարգի հետ, պատրաստի գործիք դարձավ սուլթանական իշխանության ձեռքում կոտորածների միջոցով լուծելու Հայկական հարցը:

1893 թ. գարնանը քրդերն ու թուրքերը հարձակում գործեցին Սասունի վրա: Օսմանյան ոստիկանության հայազգի գործակալ Դավոյի միջոցով Մեմալում ձերբակալվեց քաղաքական գործիչ Մ. Տամատյանը: Դավոն թուրքերին հայտնել էր Տամատյանի գտնվելու տեղը⁴, որի ձերբակալությանը հետևեց թուրքական ռազմական ուժերի գործողությունների աշխուժացումը:

1892-1893 թթ. կռիվներում սասունցիները կարողացան պաշտպանվել: Այսպես էր նաև 1894 թ. քանի դեռ կռվի մեջ չէր մտել թուրքական բանակը: Զեքի փաշան, օգտագործելով ռազմական մարտավարության հնարքներից, սպիտակ դրոշ էր

¹ Минорский В. Ф., նշված աշխ. էջ 11:

² Макколь М., Ответственность Англии перед Арменией. В книге: Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895г., М., 1896, с.163, Բայբուրդյան Վ., նշված աշխ., էջ 151:

³ Բայբուրդյան Վ., նշված աշխ., էջ 153:

⁴ Պողոսյան Ս., Հայոց ցեղասպանության պատմություն, Երևան, 2008, էջ 468:

բարձրացրել, պատվիրակներ էր ուղարկել Անդոկ և սուլթանի անունից ներողություն էր խնդրել՝ խոստանալով հատուցել հայերին հասցրած վնասը: Նկատի ունենալով, որ այլևս ոչ՝ սննդամթերք էր մնացել, և ոչ՝ ել ռազմամթերք, եղան բանակցությունների գնալու առաջարկություններ: 1894 թ. օգոստոսի 15-ին փաշան հինգ հարյուր հեծյալներով անձամբ է գնում Անդոկի ստորոտը և պահանջում, որ սասունցիները մարդիկ ուղարկեն բանակցությունների: Հայերի մի մասն ընդունեց այդ առաջարկությունը: 148 հրացանակիրներից կազմված մի խումբ Սեմալի Տեր-Հովհաննեսի գլխավորությամբ իջնում է բանակցությունների: «Հազիվ սասունցիների պատգամավորությունը հասել էր շտաբին մոտիկ, Ձեքի փաշան իր զորքերով պաշարման մեջ է առնում նրանց: Կարգադրում է պատգամավորության ղեկավարներին կանչել իր մոտ: Սեմալցի Տեր-Հովհաննեսը և Կաժոյան Շառուն, Տեր Պետրոս Ղազարյանը... ներկայանում են Ձեքի փաշային, որը անմիջապես ձերբակալում է նրանց, իսկ պատգամավորության զինված մասը գնդակոծման է ենթարկվում:

Կալանքի առնվածներին գազանային դաժանությամբ չարչարում են, սրերով վիրավորում, ստիպում տեղեկություններ տալ սասունցիների ուժերի և դասավորության մասին, սակայն ոչինչ չիմանալով, սպանում են»¹: Այս խմբից Ձեքին իմանում է, որ լեռներում սասունցիներից բացի ուրիշ կովոդներ չկան, իսկ հայերի պաշարները սպառված են:

Հայկական վիլայեթներում իրականացվող գործողությունները քննարկվում էին նաև «Յըլդըզ»-ում տեղի ունեցած նիստերի ժամանակ: Դրա ազդեցիկ դեմքերից էին սուլթանի առաջին և երկրորդ քարտուղարներ՝ Թահսին և Իզգեթ փաշաները, մեծ վեզիրներ Քյամիլը և Սայիդը, մարշալ Շաքիրը, որոնք էլ մշակել էին 1894-96 թթ. հակահայկական գործողությունների ռազմավարությունն ու մարտավարությունը: Ինչպես նշում է սուլթանի անձնական քարտուղար Թահսին փաշան. «Մամսունում հայկական դեպքի բռնկվելու ժամանակ սուլթան Համիդը խուճապի էր մատնվել»²: Ըստ Թահսին փաշայի սուլթանը կասկած չունեց, որ «զինվորական և ժանդարմական ուժերով» կարող է ճնշել հայերին, սակայն նրան անհանգստացնում էր եվրոպական

¹ Պետոյան Վ., Սասունն անցյալում և Սասունի ազատագրական շարժումները, Երևան, 2005, էջ 125:

² Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları. Sultan Abdülhamid, İstanbul, 1999, s. 44.

տիրությունների արձագանքը¹: Սուլթանի հրամանով Սասուն հարցաքննման հանձնաժողով ուղարկվեց, որը կազմված էր իր մտերիմ մարդկանցից՝ Շնֆիկ և Ջելալ փաշաններից, Մենիդ էֆենդիից ու Օմեր բեյից²:

Կոտորածները ուղղորդում էին Կ.Պոլսից տեղերը գործուղված պաշտոնյաները և «Յըլդըզից» ստացված հրահանգները: Վանի վալի Նազըմին «Յըլդըզից» ուղղված հեռագրում ասվում էր. «Կոտորել հայերին, չխնայել տղամարդկանց, հրկիզել նրանց ունեցվածքը, հնարավորին չափ խնայել միայն կանանց»³: Ինչպես նշում էր պատրիարք Մ. Օրմանյանը. «Ջարդերը խաժամուժ ամբոխի կատաղության կամ վրեժխնդրության հետևանք չէին երբեք, այլ պարզապես բարձրեն արձակված հրամանների գործադրություն էին»⁴:

Դեռ 1890 թ. հուլիսին «նախարարական արտասովոր խորհուրդներ կատարվեցան «Յըլդըզ»-ում ընդ նախագահությամբ Վեհ. Սուլթանին: Սայիտ փաշա նախկին Մեծ Վեզիրն, Հայոց ոխերիմ թշնամին, ինչպես նաև բազումք յաւագանւոյն, բաց ի՝ Հակոբ փաշայ է և Արթին փաշայ է, ընդ ներկայ էին: Երկար խորհրդակցութեանց առարկայ եղան Հայկական խնդիրք: Վերջապես նախարարք յայս միաբանեցան որ զինուորական օրէնք հաստատուի ի Հայաստան, և անողոքաբար հրացանի բռնուին... ամեն կասկածելի կամ վրան զենք կրող Հայ: Սուլթանը զիր հաւանութիւնը տուաւ այս օրոշման: Ղազի Օսման փաշայ, իբր կայսերական քումիսէր, ի Հայաստան պիտի դրկուի, երկիրը խաղաղեցնելու պաշտօնով»⁵:

Կոտորածների կազմակերպիչ ուժը առավելապես բանակն էր և ոստիկանությունը: Սովորաբար խուժանն առանց զորքի մասնակցության խուսափում էր հայերի վրա հարձակվելուց: Բաբերդի հայաբնակ շրջաններ դրսից բերվել էին մեծ թվով լազեր, բայց մինչև Երզնկայից զորքի ժամանումը՝ կոտորածը չսկսվեց: Տրապիզոնում քանի դեռ հարձակվում էր միայն ամբոխը, հայ չզոհվեց: Կոտորածը սկսվեց, երբ խուժանին զինեցին և հարձակմանը մասնակից դարձրեցին բանակին: «... առանց կառավարության դրդման, առանց նրա քաջալերության, առանց նրա վարժված զորքերի ջերմ աջակցության, մահմեդական ամբոխը չէր համարձակվի շարժվել իր

¹ Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları. Sultan Abdülhamid, İstanbul, 1999, s. 45.

² Նույն տեղում:

³ Արաբս, 1897, գ. Բ, էջ 103:

⁴ Օրմանեան Մ., Խոհ և խոսք, Երուսաղեմ, 1929, էջ 176:

⁵ «Հայաստան», 1890, թիվ 22:

տեղից, և եթե շարժվեր էլ, շատ տեղ անհամեմատ մեծ կորուստ կունենար և դա լավ դաս կլիներ ապագայի համար»¹:

Թուրքական գաղտնի ծառայությունների գործելակերպի բաղադրիչ մասերից էր հետախուզական միջոցառման անցկացման համար ճիշտ պատրվակի ընտրությունը, միջադեպերի հրահրումը և սադրանքը:

Կոնկրետ դեպքում և կոնկրետ իրավիճակով պայմանավորված կոտորածների իրացման համար ընտրվում էր «համոզիչ» պատրվակ:

Մասնավորապես, Կ.Պոլսում կոտորածների համար պատրվակ ծառայեց մի խումբ դաշնակցականների կողմից 1896 թ. օգոստոսի 26-ին Օսմանյան բանկի գրավումը: Օսմանյան գաղտնի ծառայությունները նախապես տեղեկություններ ունեին բանկի գրավման դիտավորության մասին, սակայն միտումնավոր չկանխարգելեցին դրա իրականացումը: Կ.Պոլսում ԱՄՆ-ի դեսպանատան աշխատակից Ռոբերտսոնը կարծիք էր արտահայտել, որ օսմանյան իշխանությունները բանկի գրավումը չկանխեցին, որպեսզի աշխարհի աչքում արդարացնեն հայերի գալիք սպանողը: «Թուրքական իշխանությունները, նախապես իմանալով Օսմանյան բանկի վրա հայերի կողմից հարձակման նախապատրաստության մասին, ոչ միայն ոչինչ չարեցին դրա իրականացումը կանխելու, այլև ոստիկանության ճարպիկ գործողությունների միջոցով բորբոքեցին հայերի հայրենասիրական խանդավառությունը և ապա օգտվեցին առիթից՝ զանգվածային կոտորած կազմակերպելու համար»²: Ռուսական սպա Պեշկովի դիտարկմամբ օսմանյան ոստիկանությունը ոչ միայն կազմակերպեց ջարդերը, այլև մասնակցեց դրանց: Կ. Պոլսի Ռուսաստանի դեսպանության հաղորդագրությունում նույնպես նշվում է, որ «Կոտորածներն իրականացրել են կառավարության կողմից նախապես կազմավորած հրոսակախմբերը՝ ոստիկանական պաշտոնյաների գլխավորությամբ»³:

Տրապիզոնում կոտորածները իրականացնելու համար ընտրվել էր 1896 թ. հոկտեմբերի 2-ին Բահրիի վրա ու Համդիի նկատմամբ կատարված ահաբեկչական անհաջող փորձը՝ տարածելով լուրեր, թե կրակողները հայեր էին: Բահրիի սպանությունից անմիջապես հետո Տրապիզոնի իշխանությունները սկսեցին վիլայեթի

¹ Ռոստոմ, նշված աշխ., էջ 52:

² Ղազարյան Հ., Հայ ժողովրդի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, Եր., 2004, հ. 2-րդ, էջ 73:

³ АВІР, Политархив, д. 3449, л. 6.

հայության զանգվածային ջարդերի նախապատրաստությունը և այդ նպատակով ձևավորվեց լրտեսական ցանց¹:

Կարինում կոտորածը սկսելու համար որպես պատրվակ ծառայեց շեյխ Հայդարի մահը, որի մեղքը նույնպես բարդեցին հայերի վրա: Պաշտոնական վարկածն արտահայտված է Շաքիրի հոկտեմբերի 1895 թ. 18-ի հեռագրում. «Մի քանի երիտասարդ հայեր ներխուժեցին նահանգապետի տուն և կրակեցին ժանդարմների պետի վրա, բայց վրիպեցին: Սպանվեց մի ենթասպա: Խուզարկությունը սկսված է»²:

Սուլթանական գաղտնի ծառայությունների գործելակերպի բաղադրիչներից էր միջադեպերի հրահրումը, այդ ուժերի «անգործունեության» միջոցով իրավիճակի սրումը, այսինքն՝ սադրանքը, ինչը բարենպաստ պայմաններ էր ստեղծում բիրտ ուժի կիրառման, միջազգային կարծիքի ձևավորման համար, այն ծառայեցնելով հայաջինջ քաղաքականությանը:

Այս գործելակերպը հաստատող որպես պատմական փաստ կարող ենք նշել 1895 թ. Բաբը Ալիի ցույցը: Ինչպես Օսմանյան բանկի գրավման, այնպես էլ այս ցույցի դեպքում իշխանությունները, նախապես տեղեկացված լինելով դրա կազմակերպման մասին³, ոչ թե կանխեցին այն, այլ վարվեցին իրենց ձեռնտու մարտավարությամբ. «Սուլթանը գորք չէր կանչել հայերի ցույցը ցրելու համար. նա կարող էր ցույցն ընդհանրապես թույլ չտալ, սակայն գիտակցաբար այդ չարեց, որպեսզի թուրք զինված ամբոխը հաշվեհարդարի ենթարկեր հայերին: Զինեցին սոֆթաներին, զինվորներին հազրեցին ուսանողական արտահագուստ և տարան հայերի դեմ»⁴:

Սպանությունները հիմնականում տեղի ունեցան ոչ թե ցույցի օրը, այլ դրանից հետո: Եթե առաջին օրը սպանվեց 700, ապա հաջորդ օրերին՝ մոտ 2000 հայ⁵:

Ցեղասպան քաղաքականության իրագործման համար կարևոր հանգամանք էր ի նպաստ Օսմանյան կայսրությանը միջազգային կարծիքի ձևավորման խնդիրները: Հայաջինջ գործողությունների «լեգալացման» ուղղությամբ աշխատանքների իրականացման գործում ի թիվս այլ ուժերի, առաջին հերթին օսմանյան դիվանագիտական ներկայացուցչությունների ներգրավված էր նաև սուլթանական

¹ Պողոսյան Ս., նշված աշխ., էջ 591:

² Նույն տեղում, էջ 595:

³ Նազըմ փաշայի հուշերը. Հայոց դահիճը կը պատմե, «Յառաջ», Փարիզ, 1931, թիվ 1628:

⁴ Туляев В., Младотурки и Армянский вопрос, 1908-1912, Ер., 2004, с. 91.

⁵ Պողոսյան Ս., նշված աշխ., էջ 588:

գաղտնի ծառայությունները: Դրանք անցկացվում էին թե՛ արտասահմանում, մասնավորապես՝ եվրոպական երկրներում, և Ռուսաստանում, թե՛ կայսրության ներսում:

Ոստիկանությունը ձգտում էր որպես գործակալների հավաքագրել մամուլի ղեկավարներին, խմբագիրներին, որպեսզի նրանց միջոցով թերթերն ու ամսագրերը վերածվեն սուլթանական վարչակարգի հենարանի: Ինչպես նշում է հայ պարբերականը. «Համիդի իշխանության տարիներին անթիվ և անհամար խմբագիրներ սիրաշահվում էին տաճկական մեդալներով ու շքանշաններով»¹:

Օսմանյան հետախուզության և ոստիկանության գործակալները ջանքեր էին գործադրում եվրոպական մամուլում կոտորածների մասին օբյեկտիվ հրապարակումները հերքելու կամ դրանց հանդեպ կասկածներ հարուցելու համար: Օրինակ, հարձակումներ էին գործում Լոնդոնի «The Daily Telegraph» թերթի թղթակից Դիլոնի դեմ²:

Սուլթանը Բ. Դռանը հանձնարարել էր դրամ և ոսկի չինայել եվրոպացի դեսպաններին և լրագրողներին կաշառելու համար: Նշենք որ, Օսմանյան կայսրության գաղտնի ծառայությունների գործունեության ոլորտը համակարգում և ղեկավարում էր սուլթանի երկրորդ քարտուղար Իզզեթ փաշան, որն էլ կազմել էր այն թերթերի ու հանդեսների ցուցակը, որոնց խմբագրերն ու լրագրողները որպես գործակալ հավաքագրվել էին օսմանյան հետախուզական մարմինների կողմից: Այդ ցուցակը 1908 թ. հայտնաբերել էր երիտթուրքական կոմիտեն: Ցանկում՝ կաշառված թերթերից նշվում էին «Prechlater Lloyd»-ը, «Neue freie Presse»-ն, «Vossische Leitung»-ը և այլ պարբերականներ³:

Ռուսական թուրքամետ թերթերից էին «Московские ведомости»-ն և «Новое время»-ն, որոնք հայերի կոտորածների մասին գրում էին, որ «Հայերի հանդեպ թուրքական հետապնդումների մասին բոլոր ճիշերը հորինվածք են»⁴:

Օսմանյան գաղտնի ծառայությունների կողմից մշտապես աշխատանքներ էին տարվում դեսպանների շրջանում: Մասնավորապես, հայ կաթոլիկների պատրիարք

¹ «Մուրճ», 1907, թիվ 1:

² Էմիլ Դիլոն, Իրավիճակը Թուրքահայաստանում, Եր., 1987, էջ 11:

³ Տե՛ս «Ջանգալ», 10.08.1908:

⁴ Տե՛ս Положение армян в Турции, նշված աշխ., էջ 430-434:

Ազատյանի միջոցով հաջողվել էր կաշառել ԱՄՆ-ի դեսպանին: Պատահական չէր ԱՄՆ-ի պետական դեպարտամենտի 1895 թ. հունվարի 3-ին հրապարակած հայերի կոտորածի մասին զգուշավոր հայտարարությունը: Մասունում տասնյակ հազարավոր հայերի կոտորածը ներկայացվում էր, թե սպանվածների թիվը չի անցնում 5 հազար հոգուց: Հայտարարությունն ուղղված էր ոչ թե այդ կոտորածների դատապարտմանը, այլ Օսմանյան կայսրությունում այդ ժամանակ գտնվող ամերիկյան 250 քաղաքացիների պաշտպանությունը: «Թուրքիայում վերջապես հինգ հազար հայերի կոտորածի կապակցությամբ ըստ երևույթին Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներին հարկ չկա միջամտելու Արևելյան հարցին: Բայց նույն չափ պարզ է, որ այդ երկրում ամերիկյան բավական շատ քաղաքացիների, որոնք մշտապես ենթարկվում են վտանգի, վիրավորանքների ու կրում են վնասներ, պետք է պաշտպանել»¹:

Միջազգային հանրության համար՝ Օսմանյան կայսրությունում հայաջինջ գործողությունները «լեգալացման» ուղղությամբ աշխատանքներում ուստիկանությունը հանրագրեր էր պատրաստում ու հայերին հարկադրում ստորագրել դրանք: Հայ տղամարդիկ գերադասում էին ուստիկաններին չհանդիպել՝ երբ նրանք գյուղ էին գալիս, տղամարդիկ հեռանում էին: Մասունում հանրագրերը հարկադրված ստորագրում էին միայն ծերերը ու հիվանդները: Ուստիկանությանը ոչ մի կերպ չէր հաջողվել որևէ տավրորիկցու Մուշ տանել ցուցմունք տալու համար: «Մի քանի խաշնարած մարդկանց ոչխարների գոմերում բռնելով՝ այս կամ այն գյուղապետի անվան տակ, ուստիկանների ուղեկցությամբ Մուշ են ուղարկում՝ հարկադրելով ասել այն, ինչ հեռու էր ճշմարտությունից և շահեկան օսմանյան կառավարությանը»: Մշո մութեսարիֆը սասունցիներին սպառնում էր. «Եթե այս անգամ էլ մերժեք, գիտցած եղեք, որ կյանքներդ ձերը չէ, և հավերժ կորած եք: Նշան և պատիվներ կստանաք, եթե մեր խոսքերին ունկնդրեք»²:

Բիթլիսում ևս պահանջվել էր շնորհակալական հանրագիր ստորագրել, սպառնալով, թե այլապես «քաղաքում կենդանի հայ չի մնա»: Հայերը ստորագրեցին: «600 տարի երջանիկ ապրում ենք մեր իսլամ հայրենակիցների հետ: Ուրիշները շահադիտական նպատակով մեզ դրդեցին հարձակվել թուրքերի վրա: Ողջ հանցանքը

¹ Տես՝ Գալոյան Գ., Հայաստանը մեծ տերությունների աշխարհակալական առճակատներում, Երևան, 2004, էջ 468, ինչպես նաև՝ Պողոսյան Ս., նշված աշխ., էջ 583:

² «Հնչակ», 1895, թիվ 4:

մերն է: Ամոթահար ենք: Ինչ պատիժ տրվի, արժանի ենք»¹:

Բալուի կոտորածից մեկ օր առաջ հայերը հարկադրաբար ստորագրեցին հանրագիր-շնորհակալագիր, որ գորքի օգնությամբ վերականգնվել է կարգուկանոնը: Մարաշի հայերի կողմից ստորագրված հանրագրով՝ իրենք էին ուզում կոտորել մուսուլմաններին, իսկ անկարգությունների համար պատասխանատվությունը ընկնում է իրենց վրա:

«Օրիենթ միսիոնի» հիմնադիր, գերմանացի հասարակական գործիչ Յ. Լեփսիուսն առանձնակի է անդրադառնում «հայկական սադրանքների» վերաբերյալ թուրքական կեղծիքներին: Նա բերում է փաստեր, թե ինչպիսի բռնի միջոցներով էին իշխանությունները հայերից կորզում իրենց համար շահեկան ցուցմունքներ, ստորագրություններ հավաքում շնորհակալական նամակների համար: Նա անդրադառնում է հետևյալ օրինակին: Երբ թուրք պաշտոնատարը հայ երևելիներից մեկին ստիպում է ստորագրել շնորհակալական հանրագիր, վերջինս հարցնում է. «Բայց ինչ՞ի համար մենք պետք է շնորհակալություն հայտնենք», պատասխանը հետևյալն է լինում. «Դա ձեզ չի վերաբերում, վարվեք մյուսների պես»: «Դիվանագիտական փաստաթղթերից երևում է,- գրում է Լեփսիուսը,- որ ամեն անգամ, երբ լուրեր էին ստացվում ջարդերի մասին, թուրքական կառավարությունն անմիջապես հայերին մեղադրում էր դրանք հրահրելու մեջ»²: Ջարդարարները քաջատեղյակ էին, որ կոտորածները տեղի էին ունենում ոչ թե տեղական պաշտոնատարների, այլ «Յըլդըզի» հրահանգով և հայերին ոչնչացնելու համար իրենք պատասխանատվություն չեն կրելու:

Ուշագրավ է սուլթանի առաջին քարտուղար Թահսինի կողմից վալիներին ուղղված շրջաբերականը. «Իմացել ենք, որ հյուպատոսներին հրամայված է ճշտել Անատոլիայում եղած հայերի թիվը, ուսումնասիրել մուսուլման դարձածների, մուսուլմանների տներում պահվող կանանց, հայերի ընտանիքների և դատապարտվածների վիճակը: Այժմ բոլորին է հայտնի, որ հայերն իրենք են եղել խռովությունների կազմակերպիչներն ու հրահրողները: ... Առանց այս ամենը հաշվի առնելու՝ անընդհատ քնություններ են կատարում՝ հայերին իբրև զոհ ցույց տալու համար: Դա արվում է հատուկ՝ կայսրական կառավարությունը թուլացնելու

¹ «Հնչակ», 1895, թիվ 24:

² Lepsius J., Die Grose Politik der Europäischen Kabinette 1871-1914., Berlin, 1922, s.57.

դիտավորությամբ: Հյուպատոսներն այս ուղղությամբ են գործում: Այդ թշնամական փորձերը խանգարելու համար ձեզնից պահանջվում է անհրաժեշտ միջոցներ ձեռնարկել հայերին նշված ոգով նախապատրաստելու և կայսրությանը ձեր նվիրվածությունը փաստելու ուղղությամբ...»¹:

Վերոշաղկյալի լույսի ներքո ուշագրավ է, որ Պաղեստինում գտնվելու ժամանակ Գերմանիայի կայզեր Վիլհելմ 2-րդ օսմանյան ոստիկանապետ Նազրմին հարցրել էր. «Ո՞վ է վերջին ջարդերի պատասխանատուն»: Նազրմը պատասխանել էր՝ «Նորին վեհափառությունը»²:

1894 թ. Վանի նորանշանակ վային գնում է «Յըլդըզ»՝ սուլթանից ցուցումներ ստանալու: Եպարքոս Ջևադը նրան ասում է. «Փաշա, նորին վեհափառությունը ձեզ հանձնարարում է ծայրաստիճան խստությամբ վերաբերել հայերին»: «Բայց դա հայերին ապստամբության կմղի», - պատասխանում է փաշան: «Եթե կապստամբեն՝ լավ: Դուք ել կջարդեք»³:

Այսպիսով՝ 1894-1896 թթ. կոտորածները նախապես պլանավորած էին իշխանությունների կողմից, դրանց իրագործման համար Օսմանյան կայսրությունում կիրառվեցին հատուկ ծառայություններին բնորոշ նոր տեխնոլոգիաներ, որոնք ընդհանուր էին կայսրության բոլոր նահանգների համար: Ավելին՝ նոր գործելաձևը ժառանգեց, զարգացրեց և գործադրեց «Հատուկ կազմակերպություն»-ը Մեծ Եղեռնի իրականացման ժամանակ:

Նոր գործելաձևն էր.

- կայսրության գաղտնի ծառայությունների սադրիչ գործողություններով պայմանավորված հրահրվում էին իրենց ձեռնտու միջադեպեր, որոնք մի կողմից արդարացնում էին բիրտ ուժի կիրառումը, մյուս կողմից օգտագործում էին քարոզչական նպատակներով: Այս համատեքստում գաղտնի ծառայությունները գործում էին հետևյալ կարգախոսով. «Ճնշեք հայերին, թող ըմբոստանան, որ ջարդենք»,

- կոտորածները զուգորդվում էին հայերի ահաբեկված հոգեվիճակով: Այն իրագործվում էր առանձին վայրերում հրկիզումների, պայթյունների, ձերբակալումների միջոցով, որոնց լուրը տարածվում էր ողջ արևմտահայության շրջանում, վախի

¹ «Դրոշակ», 1897, թիվ 16:

² Պողոսյան Ս., նշված աշխ., հատոր 1, էջ 673:

³ Նույն տեղում:

մթնոլորտ ստեղծելով և գերծ պահելու դիմադրությանը,

- հայերի հանդեպ գրգռվում և սաստկանում էր մահմեդականության աստելությունն ու բռնությունները,

- հայերի նկատմամբ կոնկրետ պաշտոնատար անձանց կողմից իրականացվող երկդիմի քաղաքականությունը՝ հայերին «միամտացնելու» մարտավարությունը (Բալուխ կազայում գործերի հրամանատար Հուսեին բեյը մի կողմից հայերին վստահեցնում էր, որ վտանգ չի սպառնում, մյուս կողմից քրդերին հրահանգում կոտորել նրանց: Այս վարքագիծը ևս ընդհանուր էր բոլոր նահանգների համար),

- հայերի կոտորածները սկսում էր իշխանությունների կողմից զինած խուժանը և ոչ թե բանակը կամ ոստիկանությունը: (Երզնկայի, Ուրֆայի, Սեբաստիայի, Խարբերդի, Արաբկիրի կառավարիչները հայերի անվտանգության հավաստիացումներ էին տալիս, երբ նույն պահին սկսվեց խուժանի հարձակումը),

- հաճախ ջարդարար գործողությունները սկսվում էին ոչ թե տեղացիների, այլ ուրիշ վայրերից բերված մարդկանց միջոցով, որպեսզի նրանց չճանաչեին, հետագա բարդություններից խուսափելու համար: Նույն տրամաբանությունն էր ընկած կոտորածներում բանակի և ոստիկանության օգտագործման հիմքում:

2.4 Մուլթանական գաղտնի ծառայությունների գործունեությունը Օսմանյան կայսրության ընդդիմադիր ուժերի վերահսկման ուղղությամբ (1890-ական-1908 թթ.)

1890-ական թթ. սկզբներից արևմտահայության ազգային-ազատագրական շարժումը թևակոխում է զինված պայքարի փուլ: Եթե 1878 թ. Բեռլինի կոգրեսից հետո զինված պայքարի անհրաժեշտության հարցը քննարկվում էր գաղափարական և տեսական հարթության մեջ, ապա պատմական այս փուլից հետո այն սկսում է կազմել հնչակյանների և դաշնակցականների անմիջական գործունեության բաղադրիչը:

1891 թ. փետրվարի 21-ի Էրզրումի անգլիական հյուպատոս Համփսոնի հաղորդագրության համաձայն՝ ձերբակալությունները շարունակվում են և առանց մեղադրանքներ ներկայացնելու հայերը նետվում են բանտերը¹: Անգլիական գործակալների վկայությամբ Էրզրումում, Բայազետում, Երզնկայում, Ալաշկերտում և

¹ British documents on Ottoman Armenians, (1891-1895), Ankara, 1989, vol.3, p. 5-9.

այլուր ձերբակալվել են բազմաթիվ հայեր, որոնց բանտարկության պատճառները հայտնի չեն¹: Օսմանյան իշխանությունները անկարգությունների նախաձեռնող էին համարում հայերին, որի պատճառով էլ ոստիկանությունը ձերբակալում էր բոլոր նրանց, ովքեր փոքր իսկ կասկած էին հարուցում և ազգային մտածելակերպ էին դրսևորում: Օրինակ՝ Բաբերդում բանտարկել էին մի հայի, որի մոտ գտել էին 1874 թ. վանքերից մեկում տպագրված հայկական երգեր ու 1884 թ. Թիֆլիսում տպագրված «Արձագանք»-ի մեկ համար²:

«Հին թերթերը», երգարանները կամ արժեք չունեցող այլ փաստաթղթերը դիտվում էին որպես խռովության ակնհայտ ապացույցներ³:

Հայ ազատագրական շարժման գործիչները ձգտում էին թուրք աշխատավոր խավին համոզել, որ հայկական շարժումներն ուղղված չեն նրանց դեմ, որ մահմեդականները ևս, ինչպես և քրիստոնյաները, ենթարկվում են սուլթանի վարչակարգի ճնշմանը. «Մենք կարող ենք հասնել մեր նպատակին, եթե բոլորս միավորվենք ընդդեմ ընդհանուր ոսոխի, ունենալով «Արդարություն, Օրենք և Իրավուք» նշանաբանը: Այս է մեր հեղափոխական նպատակը և, դուք, օսմաններդ, հոգ եք տանում ձեր ապագայի մասին, դուք պետք է կանգնեք նույն ճանապարհին»⁴:

Իհարկ է՝ խավարի, օսմանյան իշխանությունների կողմից ստեղծված ահաբեկման և պանիսլամական մոլեռանդության մթնոլորտում մահմեդական զանգվածի վրա նման կոչերն ընդհանուր առմամբ արձագանք չէին գտնում: Իռլանդացի աշխարհագրագետ և ճանապարհորդող Հենրի Լինչը գրում է. «Բոլորի դեմքին կկարդանք սարսափ ու կասկածամտություն, և թուրքերի այդ զգացողությունը փոխանցվում է նրանց կրոնակից հպատակներին: Մթնոլորտն հազեցած է հայկական դավադրության մասին լուրերով: ... Առանց չափազանցման կարելի է ասել, որ Վանա դրախտի բնակիչների համար կյանքը կատարելապես անտանելի է դարձել: Լրտեսները վիստում են, ամենուրեք դավադրության հոտ են առնում և հաղորդում նահանգապետերին, իսկ քանի որ հայկական դավադրությունների բացահայտողն արժանանում էր պարգևների, Բիթլիսի վալին ինքն իր դեմ դավադրություն կազմակերպեց, ապա այդ

¹ British documents..., էջ 76-84:

² Նույն տեղում, էջ 292:

³ Նույն տեղում, էջ 297:

⁴ Նույն տեղում, էջ 299-301:

«ապստամբությունը» ճնշեց և պարզևատրվեց շքանշանով»¹:

Հայերին լրտեսելուն ու նրանց դավադրությունների բացահայտելուն այնքան կարևոր նշանակություն էր տրվում, որ շատ մահմեդականների համար դրանով զբաղվելը դարձավ եկամտի առատ աղբյուր: Երբ մահմեդականը ատելություն էր տաժում որևէ հայի նկատմամբ, օգտագործում էր լրտեսներին ու խուզարկել տալիս նրա տունը: Եթե գտնեին հայրենասիրական բնույթի որևէ տող, տանտիրոջն անմիջապես պատժում էին: Իսկ եթե զենք պահելու կասկած կար, նրան ուղիղ բանտ էին նետում: Մուշ այցելելուց հետո Լինչը գրել էր, որ այդ քաղաքում իրենք ոչ միայն լրտեսվում էին, այլև զրկված էին զբոսնելու հնարավորությունից. «Ինչ ապօրինություններ էին գործել, որ ուզում էին թաքցնել: Մթնոլորտում տիրապետողը սարսափներից ամենասարսափելին էր»²:

Մուլթանական ռեժիմին ծառայեցնելու նպատակով հայերի դեմ ուղղված գործում էր ամբողջական «իրավապահ» համակարգ, որը արևմտահայության ընդդիմությանը դրսևորելու համար լծակ չէր թողել: Մասնավորապես՝ եթե դատարանում քրիստոնյայի ու մահմեդականի հարց էր լսվում, օբյեկտիվ դատավարություն լինել չէր կարող. Մահմեդականը մեղք էր համարում ի վնաս իսլամի վկայություն տալ քրիստոնյայի օգտին, իսկ հայը մահմեդականի դեմ ցուցմունք տալ չէր կարող, քանի որ դրան կհետևեին հալածանքները, նրա դեմ կօգտագործվեին մահմեդականների կեղծ վկայությունները: «Դատական գործերի բոլոր քննությունները, բոլոր վկաների ցուցմունքները կեղծ էին: Ստում էին թե ոստիկանները, թե կոմիսարները, թե ժանդարմները, թե քննիչները, ստում էին մութեսարիֆներն ու վալիները, ստում էին նույնիսկ նախարարները»³:

Իշխանությունների նման վերաբերմունքը հայերին մղում էր դեպի հյուպատոսարաններ և դեսպանատներ, ինչն իր հերթին նրանց մի մասին նետում էր լրտեսական ծառայությունների ճանկը⁴: Այսպես՝ Մեծ Բրիտանիայի հետախուզությունն իր գործունեությունն իրականացնում էր Օսմանյան կայսրությունում դիվանագիտական ներկայացուցչությունների ծածկի ներքո՝ հյուպատոսությունների և դեսպանատան

¹ Линч Г., Армения: Путевые очерки и этюды, Тифлис, 1910, с. 551.

² Նույն տեղում, էջ 518:

³ Термен Р., Отчет, ч.2, с.61-62.

⁴ Веселовский Ю., Трагедия Турецкой Армении, М., 1911, с. 25-26.

միջոցով: Բազմաթիվ փաստաթղթեր վկայում են, որ այդ հյուպատոսներն ունեին մեծ թվով հայ իրազեկիչներ, որոնք տեղյակ էին պահում նրանց հայերի շրջանում կատարվող անցուդարձերին: Նրանց ձեռքի տակ էին գտնվում շարժման ակտիվիստների անունները: Ավելին՝ Արևմտյան Հայաստանում գործող ամերիկյան միսիոներներից շատերը ևս անգլիական հետախուզության գործակալներն էին: Հայերը վստահելով իրենց մտադրություններն ու ծրագրերը հայտնում էին նրանց, իսկ վերջիններս այդ տեղեկատվությունը անմիջապես փոխանցում էին անգլիացիներին: Օրինակ՝ «Անցած շաբաթ օրը,- գրել էր դեսպան Քլեյթոնը Թրոթթեինին, 1880 թ. նոյեմբերի 9-ին, ամերիկյան միսիոներ՝ պարոն Բարնումը, ինձ ասաց, որ Վանի հայկական միություններից մեկի անդամն իր օգնական քարոզիչներից մեկին գաղտնաբար ասել է, որ շարժում է ծավալվում զենք ձեռք բերելու և թուրքերի դեմ ապստամբելու համար, որ ռուսական կայսրը դա խրախուսում է և խոստացել է օգնություն ու ցանկություն է հայտնել, որպեսզի շարժումն սկսվի մինջև ձմռան վրա հասնելը: Ամերիկյան միսիոների մոտ աշխատող այդ հայը ասել է, որ հայերը կորցրել են իրենց հույսը, թե Եվրոպայից ու Անգլիայից որևէ բան չեն կարող ստանալ, թե նրանց բոլորի հույսերը կենտրոնացված են Ռուսաստանի ուղղությամբ»¹:

Մեծ Բրիտանիայի հետախուզությունը գաղտնի գործակալներ ուներ Օսմանյան կայսրության հայազգի բարձրաստիճան պաշտոնյաներից: Մասնավորապես՝ 1881 թ. դեկտեմբերի 6-ին Կ.Պոլսում Մեծ Բրիտանիայի դեսպան Դուֆֆերինը հայտնել էր իր ղեկավարությանը, որ ինքը «խիստ գաղտնի ուղերձ է ստացել Օսմանյան կայսրության արտաքին գործերի քարտուղարի տեղակալ Արթին Էֆենդիից՝ նրա գիտեցած տեղեկատվության մասին, որ սուլթանը որոշել է ոչինչ չանել հայկական բարենորոգումների ուղղությամբ»²:

Անկախ անգլո-թուրքական քաղաքական հարաբերություններից, որը հաճախ էր արտահայտվում իրավիճակային՝ երկդիմի դրսևորումներով, Մեծ Բրիտանիայի և Օսմանյան կայսրության գաղտնի ծառայությունները մշտապես համագործակցել են միմիջանց հետ, ինչը նախատեսում է նաև ծպտյալ աղբյուրներից ձեռք բերած

¹ British documents..., էջ 150-154:

² Նույն տեղում, էջ 261:

տեղեկատվության փոխանակումը¹:

Այսպիսով՝ կարող ենք փաստել, որ օսմանյան գաղտնի ծառայությունների համար հայ ազատագրական շարժման վերաբերյալ տեղեկատվական լուրջ աղբյուր էր հանդիսացել նաև բրիտանական հետախուզությունը: Այս հանգամանքը ևս իր դերը խաղած հայ հեղափոխականների գործունեության ձախողման ուղղությամբ սուլթանական գաղտնի ծառայությունների կողմից տարվող աշխատանքներում:

Հայ քաղաքական գործիչներն ակտիվ շփումների մեջ էին գտնվում երիտթուրքերի հետ: Ընդ որում՝ վերջիններիս նախաձեռնությամբ փորձեր էին արվում համատեղ ուժերով պայքար մղել սուլթանական վարչակարգի դեմ:

1902 թ. Փարիզում կայացած երիտթուրքերի համագումարը որոշել էր ստեղծել խառն հանձնաժողով, որը պետք է մշակեր երիտթուրքերի և հայկական կազմակերպությունների համագործակցության եղանակները: Կայսրության ապակենտրոնացման, հայերի ինքնավարության մասին երիտթուրքական շարժման մի այլ թևի ղեկավար, արքայազն Սապահեդդինի խոստումները հուսադրիչ էին և հայոց կուսակցությունների ղեկավարները թուրքական ընդդիմադիր ուժերի հետ մերձենալու, համագործակցելու հնարավորություններից չէին խորշում: Ընդունված որոշումն առայժմ գործնական դեր չխաղաց: Սակայն հետագայում «Դրոշակ»-ը սկսեց գրել հայ և թուրք «երկու ազգությունների» հաշտության և անդորրության անհրաժեշտության մասին, որ նրանք ընդհանուր ջանքերով կընթանան դեպի բարձրագույն քաղաքակրթություն²: Այնուամենայնիվ, այդ շփումներում բացի ղեկավարստիվ հայտարարություններից երիտթուրքերը Հ.Յ. Դաշնակցությանը, մանավանդ ինքնավարության հարցում, զիջումների չէին գնում:

Հնչակյանները երիտթուրքերի պահանջները նույնացնում էին սուլթանական վարչակարգի քաղաքականության հետ: Արփիարյանի խոսքերով, երիտթուրքերը հնչակյաններին առաջարկել էին իրենց հետ միանալ և պահանջել էին ընդունել Միդհատի սահմանադրությունը, «...ընդ որում, մենք պետք է հայ ժողովրդի անունից հրաժարվեինք Հայաստանի ինքնավարությունից»³:

1893 թ. սուլթանը լրջորեն մտահոգված էր երիտթուրքերի և հայերի միջև

¹ Хаджетлаше М., նշված աշխ., էջ 119-128:

² «Դրոշակ», 1898, թիվ 5:

³ «Նոր կեանք», 1901, թիվ 9:

հնարավոր կապերի, համագործակցության խնդրով: Սակայն, երբ այս բանը հաստատող փաստեր չստացավ, առժամանակ իրեն ապահով զգաց, սահմանադրությունը վերահաստատելու գործում հայոց անտարբերության մեջ համոզվեց¹:

Մինչդեռ երիտթուրքերը պատրաստում և տարածում էին բնակչության շրջանում հեղափոխական բնույթի թռուցիկներ և գրականություն, օգտագործելով նաև արևմտահայության հալածանքների գործոնը կայսրության իշխանությունների կողմից: 1900 թվականի ապրիլին Կ.Պոլսի զինվորական բժշկական ուսումնարանում 90 երիտասարդ ձերբակալվեց, որոնք բոլորն էլ դատապարտվեցին բանտարկության ու արքարի: «Ամենքն ալ առաջակարգ ընտանիքներու պատկանող, բարեկիրթ ու ուսյալ երիտասարդներ էին, զորս լրտեսները մատնած էին»²: «Երիտթուրքերը Յըլդըզ ուտք դրած են ու առաջին փորձ մը ըրեր են սուլթանը մեռցնելու համար»³:

Նույն ժամանակահատվածում սուլթանական գաղտնի ոստիկանությունը հրաման էր ստացել խուզարկություններ իրականացնել «Յըլդըզ»-ի բարձրաստիճան պաշտոնյա «Խ» փաշայի տանը և ձերբակալել նրա որդուն: Ոստիկանապետն իր 4 գործակալների ուղեկցությամբ, երբ մուտք գործեցին «Խ» փաշայի բնակարան, նկատեցին, որ երկու երիտասարդ զբաղված էին Եգիպտոսում հրատարակված գրքույկների դասավորմամբ: Դրանցից մեկը տան տիրոջ որդին էր: «Նրանք՝ հանկարծակի գալով, դեռ չէին հասցրել կողմնորոշվել, թե ինչումն է բանը, երբ ձեռքերն ու ոտքերը կապված հայտնվեցին գետնին»: Հատկանշական է, որ «Խ»- ի որդու վերաբերյալ տեղեկատվության արտահոսքի հիմք էր հանդիսացել հենց իսկ «Խ»-ի մտերմիկ զրույցը որոշ պալատականների հետ, երբ նա կատակով նշել էր, թե իր որդին առաջադեմ հայացքների տեր անձնավորություն է և հնարավոր է որ հանդիսանում է երիտթուրքերի գաղտնի գործակալ⁴:

Գաղտնի ոստիկանության կողմից առգրաված գրքույկը կրում էր «Խորհուրդներ բժշկական դպրոց ընդունվողների համար» վերնագիրը: Ոստիկանությունը զարմացած էր, որ նման վերնագրի բովանդակությունը կարող էր պարունակել ահաբեկչական

¹ «Նոր կեանք», 1898, թիվ 13:

² «Նոր կեանք», 1900, թիվ 9:

³ «Նոր կեանք», 1900, թիվ 10:

⁴ Хаджетлаше М., նշված աշխ., Էջ 28-29:

բնույթի ոսնձգությունների կոչեր: «...և այս ամենը այն մոայլ ժամանակներում, երբ օսմանյան Թուրքիայում առանց թույլտվության շնչելն անգամ արգելված էր»¹:

Գրքույկում նկարագրված էին կուսակալ Բահրի փաշայի կողմից Վանում կազմակերպված հայերի ջարդերը և ոստիկանապետի համար հետաքրքիրը այն էր, որ այս գրքույքում ամեն ինչ ճիշտ էր գրված: Միայն, թե Բահրին սուլթանից ստացել էր ոչ թե 5 հազար լիրա, այլ անհամեմատ ավելի շատ:

Վանի հայերի նկատմամբ Բահրիի կողմից կատարած դաժանությունների մասին նշվում էր ոստիկանության գործակալական հաղորդագրության մեջ՝ այդ դաժանությունները սարսափ էին առաջացրել անգամ նշված գործակալի մոտ: Վանում տեղի ունեցած իրադարձություններին չանդրադառնալու համար ոստիկանապետն իր վերադասի կարքադրությամբ Կ. Պոլիս ժամանած գերմանական հայտնի թերթի լրագրողին փոխանցել էր 3 հազար լիրա գումար, նույնքան գումար էլ փոխանցել էր այդ թերթի խմբագրին: «Մամուլը լռել էր, և հյուպատոսները մեկ ամսից ավել էր, ինչ իրենց դեսպաններին չէին անհանգստացնում»²:

Սուլթանական իշխանությունները միջոցներ էին ձեռնարկել հայաջինջ գործողությունները համակարգելու և շարունակական դարձնելու համար: Մասնավորապես՝ ստեղծվել էր մի հանձնաժողով, որը պետք է զբաղվեր «հայերին ամենատարբեր միջոցներով քայքայելու և փոքրամասնություն դարձնելու խնդրով»³: Դրա գործունեության արդյունքում Վանի բանտերը լեփ-լեցուն էին հայերով: Ամեն օր զիջերը բանտախուց էին մտնում դատավորը, միլիազիմը և երեք զափթիե՝ հայ հեղափոխականներից «խոստովանություններ» կորզելու համար: Բանտարկյալի ձեռքերն ու ոտքերը դնում էին փայտյա կաղապարի մեջ և աստիճանաբար կքում, որից «դժբախտը ծկլտում էր», ասպա ուշաթափ էր լինում ու սկսում էր զառանցել: Ուշքի գալուց հետո շարունակում էին խոշտանգել, հալածում էին փայտով, օգտագործում շիկացած երկաթ, գլխիվայր կախում էին ու այդպես թողնում գնում⁴:

«Մենք պաշարման մեջ ենք... նույնիսկ թաղից թաղ ոչ ոք նամակ գրել չի կարող, որովհետև գաղտնի ոստիկանության անխիղճ պաշտոնատար անձինք, ժանդարմներն

¹ Хаджетлаше М., նշված աշխ., էջ 28-29:

² Նույն տեղում, էջ 36:

³ «Դրոշակ», 1893, թիվ 5:

⁴ «Դրոշակ», 1893, թիվ 5:

ու ոստիկանները աչքերը չորս արած հետևում են մեր ամեն քայլին, շարժմանը, խոսակցությանը և զենք փնտրելու պատրվակով հայերին խուզարկում են...»¹:

Հայերի վրա կառավարության հսկողությունն ու խստությունները կրկնապատկվել էին: Բոլոր գյուղերում լրտեսներ ու ոստիկաններ էին պահում: Պաշարման վիճակն ավելի իրական ու խիստ էր դարձել, արգելված էր քաղաք էլք ու մուտք ունենալ, արգելված էր նաև արտագնա աշխատանքը: Պոլսից տեղական իշխանություններին հրահանգ էր ուղարկվել՝ «լրտեսների աշխատավարձի գումարներն ավելացնել գանձվող հարկերի վրա... քանի որ լրտեսները հայերի համար են և հարկ է, որ նրանց աշխատավարձը հայերը վճարեն»²:

Սասունում ձևավորված հայդուկային շարժումը Օսմանյան կայսրության համար լուրջ սպառնալիք էր ներկայացնում: Կայսրության գաղտնի ծառայությունների գործակալների և իրազեկիչների բացահայտման ու պատժելու նպատակով հայ ֆիդայիներն հաճախ էին դիմում ահաբեկչական բնույթի գործողությունների: Հայտնի է, որ Դուրան-Բարձրավանդակի տարածքում գործում էին բազմաթիվ գործակալներ, որոնք, հետևելով ֆիդայիների տեղաշարժերին, գաղտնի ծառայություններին անմիջապես հայտնում էին նրանց գտնվելու վայրի մասին: Գործակալների ու մատնիչների առկայությունը մեծ լարվածություն էր ստեղծում նաև հայ բնակչության շրջանում: Վախենալով մատնություններից և, հետևաբար, իշխանությունների կողմից կիրառվող պատժիչ գործողություններից, ժողովուրդը խուսափում էր ֆիդայիների հետ հարաբերվելուց: Գևորգ Չավուշը գրում էր. «Թե Դաշտի և թե Սասնոյ ժողովուրդը վերին աստիճան հուսահատ էր, հանգստություն չունեինք երբեք, մատնիչները շատացել էին, անկարելի բան՝ երկու օր շարունակ մի տան մեջ մնալ: Ժողովուրդն ալ չէր ընդունում մեզ»³:

Գործակալների մատնությամբ սպանվել էր հայդուկապետ Աղբյուր Սերոբը: «Ապրիլ ամսուն Գևորգը քանի մը ընկերներով կերթա ուղղակի թունավորող Գեղաշենի Ավոյի տունը և սպառնալիքով խոստովանություն կը կորգե անկե: Կը բացահայտվի դավաճանների ամբողջ ցանցը: Ատկե վերջն է, որ Գևորգ անխնայորեն կը կոտորե բոլոր անոնք, որոնք որևէ ձևով մասնակցեր են դավաճանական գործի: Կը քանդե

¹ Термен Р., Отчет, ч.2, с. 85-89.

² «Հնչակ», 1891, թիվ 2:

³ «Դրոշակ», 1914, թիվ 9-12, էջ 15:

ամբողջությամբ Ավոյի տունը և բնաջինջ կրնէ իր ընտանիքի հետ միասին»¹:

Իսկապէս, չափազանց մեծ էր օսմանյան կայսրության գաղտնի ծառայությունների հենքն հանդիսացող ծպտյալ գործակալների դերն ու նշանակությունը հակահայկական գործողություններ իրականացնելիս: Դրանց միջոցով էին ձեռք բերվում թե անհրաժեշտ տեղեկատվությունը, թե սադրիչ գործողությունների կազմակերպումն ու իրացումը և թե հասարակական կարծիքի ձևավորումը՝ ստեղծելով բարենպաստ պայմաններ արևմտահայության նկատմամբ պատժիչ գործողություններ իրականացնելու համար:

1894 թ. ապրիլին Մեծ Բրիտանիայի դեսպանի Լոնդոն հղած հեռագրից տեղեկանում ենք, որ Յուզղաթում 50 հայ է ձերբակալվել, որոնք դատապարտվել են մահվան՝ հեղափոխական բնույթի թռուցիկներ տարածելու համար: Թռուցիկներում կոչ էր արվում ընդհանուր պայքար կազմակերպել երկրում տիրող սոցիալական և քաղաքական անարդարությունների, անօրինականությունների, կաշառակերության և բռնությունների դեմ: Տրապիզոնում Մեծ Բրիտանիայի հյուպատոսն այս ամենի մասին 1894 թ. մարտի 31-ին հաղորդել է դեսպանին, որ իր ունեցած տեղեկությունների համաձայն՝ այդ թռուցիկները, որոնց տակ դրվում էր «Կենտրոնական կոմիտեի պրեզիդենտ» ստորագրությունը, գրում էին թուրքական գործակալները, նպատակ ունենալով դրանք օգտագործել հայերի դեմ բռնություններն արդարացնելու համար: Որպես օրինակ հիշատակվում էր հետևյալ փաստը. «Երկու հայ, համաձայն պայմանավորվածության, գնացել են մի թուրքի տուն: Այնտեղ նրանք հանդիպել են մի այլ թուրքի: Վերջինս թռուցիկներ է գրել և հանձնել ներկա գտնվող հայերին, որոնք դրանք փակցրել են պատերին»: Մեկ այլ հաղորդագրության մեջ նույն դեսպանը նշում է, որ «Ամասիայի թուրքական տներում թռուցիկներ են բաշխվել, որ դրանք արել են թուրքերը: Թռուցիկը նման չէ մյուս թռուցիկներին, բայց ավելի վիրավորական է սուլթանի համար»²:

Այստեղ հարցը նրանում չէ, որ թռուցիկները տարածել են երկու հայ՝ վերջիններս միանշանակ համագործակցել են սուլթանական գաղտնի ծառայությունների հետ: Գլխավոր խնդիրն այն էր, որ օգտագործելով նշված դրվագը որպես պատրվակ, էլ ավելի

¹ Ռուբեն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, հ. 3, էջ 215:

² Տե՛ս՝ British documents..., vol. 3, էջ 346:

սաստկացան հայերի նկատմամբ ճնշումները:

Այն արտահայտվել էր գաղտնի ծառայությունների կողմից թուրք-հայկական ընդհարումների հրահրման ձևով, և որպես կանոն, մեղքը բարդվեց հայերի վրա: Մասնավորապես, այդ ընդհարումների ժամանակ սպանվում և վիրավորվում էին մեծ մասամբ հայեր, ողջ մնացածները նետվում էին բանտ:

Բրիտանական գործակալների հաղորդագրություններում նշվում էր, որ տեղի ունեցած թուրք-հայկական ընդհարումների ժամանակ սպանվել են 12 և վիրավորվել 250 հայ: Կառավարության կարգադրությամբ ձերբակալվել էին մի շարք հայեր, մինչդեռ ոչ մի քայլ չէր ձեռնարկվել ընդդեմ մահմեդական խաժամուժի, որոնք մտել էին կովի մեջ¹:

Այս համալիր միջոցառման պլանավորման և իրացման ժամանակ թուրքական հետախուզությունը, ապահովելով միջոցառման ամբողջականությունը, ձեռնարկել էր քայլեր հասարակական կարծիքի ձևավորման ուղղությամբ: Թուրքական մամուլը սկսեց հողվածներ տպագրել հայկական «գաղտնի կոմիտեների» գործունեության վերաբերյալ, որոնք «գրգռում էին հայերին ապստամբելու կառավարության դեմ անկախ հայկական պետություն ստեղծելու համար», - գրում էր «Levant Herald» թերթն հոկտեմբերի 21-ի համարում՝ հենվելով թուրքական մամուլի վրա²:

¹ Նույն տեղում, էջ 693, 694:

² Նույն տեղում, էջ 718:

«ՀԱՏՈՒԿ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ» ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅՈՑ
ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

3.1 «Հատուկ կազմակերպության» դերն ու նշանակությունը Հայոց մեծ եղեռնի իրականացման գործում

Առաջին հակահայկական ցեղասպանական բնույթի ծրագիրը մշակվեց 19-րդ դարի 90-ականների կեսերին՝ Աբդուլ Համիդի կառավարման օրոք: Նրա իրականացումը հանգեցրեց Օսմանյան կայսրության հայ ազգաբնակչության զանգվածային կոտորածների, որոնց զոհ գնացին շուրջ 300 հազար մարդ:

1908 թ. երիտթուրքերը, գալով իշխանության և շարունակելով Աբդուլ Համիդի ցեղասպան քաղաքականությունը, ընտրեցին արևմտահայությանն իսպառ բնաջնջելու ճանապարհը: Նրանց հանցավոր մտահղացման առաջին դրսևորումը դեռևս 1909 թ. ապրիլին, մասնավորապես, Կիլիկիայում և Ադանայում իրագործված հայերի կոտորածն էր: Երիտթուրքական կառավարման օրոք հայերի բնաջնջման հարցը ծրագրի վերածվեց Բալկանյան պատերազմից անմիջապես հետո: Ծրագիրը քննարկվել էր երիտթուրքերի գաղտնի ժողովների ընթացքում, որոնք կայացել էին 1914 թ. մայիսին, հունիսին և օգոստոսին¹, և որպես փաստաթուղթ այն հետազոտողների կարծիքով թվագրվում է մոտավորապես 1914 թ. դեկտեմբեր 1915 թ. հունվար ամիսներով (փաստաթղթի վրա ամիս, ամսաթիվ, տարեթիվ չկա): Բնաջնջման ծրագիրը ստորագրել էին Իթթիհատի հինգ գործիչներ՝ Թալեաթ, Բ. Շաքիր, Նազրմ, Ջանփոլադ, գնդապետ Սեյֆի²:

Առաջին համաշխարհային պատերազմը պատեհ առիթ դարձավ, որպեսզի արևմտահայությունը ենթարկվի ամենադաժան հալածանքների և ֆիզիկական ոչնչացման: Մեծ եղեռնին անցնելու առաջին ազդանշանը 1914 թ. հունվարին սկսված հայ պաշտոնյաների պաշտոնանկությունն էր, որին հաջորդեց հայերի զինաթափումը:

¹ Գուստ Վ., Հայերի ցեղասպանությունը աշխարհի հնագույն քրիստոնյա ժողովրդի ողբերգությունը, Եր., 2002, էջ 235:

² Սաֆրաստյան Ռ., Օսմանյան կայսրություն. Ցեղասպանության ծրագրի. ծագումնաբանությունը (1876-1920 թթ.), Եր., 2009թ. էջ 171:

Հայոց ցեղասպանության երիտթուրքական ծրագրի իրականացման կարևոր մեխանիզմներից էր «Թեշքիլաթ-ը մահուսա»-ն (Հատուկ կազմակերպությունը), որը պաշտոնապես գործում էր Ռեզիմի նախարարության կազմում, բայց այդ կազմակերպության Արևելյան վիլայեթների բաժանմունքը, որն անմիջականորեն իրականացնում էր հայ բնակչության տեղահանությունն ու ոչնչացումը, ենթարկվում էր Իթթիհատի Կենտրոնական կոմիտեին և ղեկավարվում այդ կոմիտեի անդամ դոկտոր Բեհաեդդին Շաքիրի կողմից:

Պատմագրության մեջ «Թեշքիլաթ-ը մահուսա»-ի ստեղծման ժամանակի վերաբերյալ չկա միանշանակ կարծիք: Թուրք և արտասահմանցի տարբեր հետազոտողներ տարաբնույթ կարծիքներ են հայտնում այս հարցի կապակցությամբ¹:

«Միություն և առաջադիմություն» Կենտրոնական կոմիտեի «Ֆիդայիների կազմակերպությունը» այն հենքն էր, որի վրա կազմավորվեց «Թեշքիլաթ-ը մահուսան»: «Ֆիդայիների կազմակերպությունը» կազմավորվեց անմիջապես Իթթիհատի կենտրոնի ստեղծմանը զուգահեռ՝ 1906 թ. Սալոնիկում և գործում էր բացառապես Իթթիհատի Կենտրոնի հրամաններով: Այն սկզբում ձևավորվեց որպես բանակային դիվերսիոն կառույց և գործեց Բալկանյան պատերազմներում: Այդ կազմակերպությունը համարվեց մարդկանցով, ովքեր «պատրաստ էին իրենց կյանքը զոհաբերել հանուն Հասարակության սուրբ նպատակների»: Այնտեղ գործում էին խստագույն կարգապահական կանոններ: Կազմակերպության անդամները պարտավոր էին անհապաղ կատարել տրված հանձնարարությունները, հակառակ դեպքում, 24 ժամվա ընթացքում նրանք կենթարկվեին պատժի: Իր գոյության ընթացքում թուրք ֆիդայիները իրականացրել են մի շարք հանցագործություններ և քաղաքական բնույթի սպանություններ: Օրինակ՝ 1909 թ. ապրիլից մինչև 1911 թ. հուլիսը Կենտրոնի որոշումով թուրք ֆիդայիները իրագործել էին երեք ընդդիմադիր խմբագիրների սպանությունները՝ Հասան Ֆեհմի, Ահմեդ Սամիմի և Ջեքիի²: Հիմնվելով որոշ փաստերի վրա՝ կարելի է նշել, որ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության անդամ, 1909 թ. Ադանայի դեպքերի հետաքննության հանձնաժողովի նախագահ, Հակոբ Պապիկյանի վաղաժամ մահը ևս

¹ Տե՛ս Ավաքյան Ա., Գեոցիդ արмян: механизмы принятия и исполнения решений, Ереван, 2013, с. 93-96.

² Նույն տեղում, էջ 97:

անմիջականորեն կապված էր թուրք ֆիդայիների հետ¹:

Կայսրությունում Իթթիհատի բռնապետության հաստատմամբ Կենտրոնի առջև ծառայած խնդիրների լուծման համար ծագել էր ֆիդայիների քանակի ու լիազորությունների ընդլայնման անհրաժեշտություն: Կարիք կար նաև, որ այդ կառույցը գործեր կայսրության սահմաններից դուրս կամ այն հատվածներում (Լիբիա, Բալկանյան թերակղզու որոշ շրջաններ), որոնք անջատվել էին կայսրությունից: Հաշվի առնելով, որ 1913 թ. երիտթուրքական կուսակցության կողմից մշակվել էր քրիստոնյա տարրի ոչնչացման մանրակրկիտ ծրագիրը, հարկավոր էր այնպիսի կազմակերպություն, որն ի վիճակի կլիներ ստանձնել այդ ծրագրի իրագործումը:

Այսպիսով, «ֆիդայիների կազմակերպությունը», վերափոխվելով կամ վերանվանվելով «Հատուկ կազմակերպություն», ունեցավ երկու թև՝ ռազմական և քաղաքացիական: Ռազմական թևը գտնվում էր Էնվերի ենթակայության ներքո և ներքաշված էր Եգիպտոսում, Կովկասում և արաբական անապատներում տարատեսակ արկածախնդիր գործերում, իսկ քաղաքացիական թևը ղեկավարում էր հայերի, հույների և ասորիների տեղահանումը և բնաջնջումը²:

Ռազմական թևը ստեղծվել է Թուրքիայի ռազմական նախարարության հրամանով, որի ղեկավարն է եղել Սուլեյման Ասքերի բեյը: Հետագայում երիտթուրքերի դատավարության ժամանակ մեղադրյալ Արիֆ բեյի (Անկարայի նախկին պատգամավոր, «հատուկ կազմակերպության» անդամ) հարցաքննությամբ պարզվել է, որ Բալկանյան պատերազմի վերջերին Սուլեյման Ասքերի բեյը ծառայում էր Արևմտյան Թուրքիայում և երբ ընդհանուր զորահավաք հայտարարվեց ռազմական նախարարության միջոցով վերը նշված Արիֆը, Ազիզ բեյը (Թուրքիայի հասարակական անվտանգության տնօրեն), «Միություն և Առաջադիմություն» կուսակցության անդամներ՝ դոկտոր Նազիմ բեյը և Սուլեյման Ասքերը կազմավորեցին «Թեշքիլաթ-ը մահսուսա»-ն³:

Կազմակերպության խնդիրներից է նաև կովկասյան մահմեդական ժողովուրդների մեջ Ռուսաստանի դեմ խռովություն սերմանելու նպատակով հավաքագրել Կովկասի տարածքին ծանոթ, տեղի ժողովուրդների լեզուներին

¹ Авакян А., նշված աշխ., էջ 97:

² Նույն տեղում, էջ 100:

³ Փափազյան Ա.Հ., Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի, Եր., 1989, էջ 63-65:

տիրապետող մարդկանց և խմբերով, գաղտնի ուղարկել սահմանից այն կողմ: Հատկանշական է, որ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության անդամ, Թեշքիլաթի Տրապիզոնի մասնաճյուղի ներկայացուցիչ Ռիզա Բեյի ցուցմունքով, երբ Առաջին համաշխարհային պատերազմը սկսվեց, հետախուզական բնույթի խնդիրները լուծելու համար վերջինիս տրամադրության տակ կար 3000 վրացի¹ :

«Թեշքիլաթ-ը մահուսան» դարձավ հայաջինջ քաղաքականության ծնած ամենահզոր գործիքը:

1914 թ. հուլիսի 21-ին գորակոչից անմիջապես հետո երիտթուրքերի կենտրոնական կոմիտեն կազմակերպեց «Թեշքիլաթ-ը մահուսան»-ի հրոսակախմբերը, որի կազմում ընդգրկվեցին ներքին գործերի և արդարադատության նախարարությունների հրահանգով ազատ արձակված դատապարտյալ ոճրագործները, որոնք չէին ընդունվել ռազմական նախարարությունից կախում ունեցող Թեշքիլաթի մեջ: Բանտերից ոճրագործներին ազատ արձակելու ժամանակ կուսակցությունը հանրային կարծիքը մոլորեցնելու համար լուրեր տարածեց, թե բանտերից արձակված ոճրագործները պիտի օգտագործվեն պատերազմի ճակատում, մինչդեռ իրականությունն այն էր, որ նրանք ուղարկվեցին նախապես որոշված ջարդավայրեր՝ հայերի քարավանները կոտորելու և կոդոպտելու համար²:

Թեշքիլաթի քաղաքացիական թևը գտնվում էր ԿԿ անմիջական ղեկավարության ներքո և Բեհաեդդին Շաքիրի գլխավորությամբ իրագործում էր նախապես ծրագրված հայաջինջ քաղաքականությունը:

Հայերի տեղահանության և ոչնչացման կազմակերպման համար նախատեսված կառույցը բաղկացած էր չորս խմբից՝

- չեթեների ջոկատներից, որոնք բանտերից ազատված հանցագործներն էին: Թուրքիայի բանակի հրամանատարության անունից 1915թ. «Հատուկ կազմակերպությանն» ուղղված փաստաթղթի 2-րդ և 3-րդ կետերը վկայում են, որ «...հատուկ ծառայության շարքերը համալրելու նպատակով ազատ են արձակվել 2267 բանտարկյալներ ու դատապարտվածներ, հատուկ նպատակի գործադրման համար կազմակերպվող 531 հոգանոց ջոկատը անհրաժեշտ է համալրել և ուղարկել նշված

¹ Փափազյան Ա.Հ., նշված աշխ., էջ 64:

² Գրիկեր, Եռզղատի հայաստանության վավերագրական պատմություն, Նյու-Յորք, 1980, էջ 263:

վայրեր»¹.

- Ժանդարմներից և գավառական ոստիկանությունից (85 հազար հոգի): Ռազմական դատարանները նրանց բնութագրեցին որպես «ժանդարմների, ովքեր ենթարկվել էին Հատուկ կազմակերպության ուժերին... և որոնք հայերի նկատմամբ հարձակումներ և զագրելի գործեր են իրականացրել».

- քրդական ցեղերից: Երիտթուրքերը ոչ միայն արձակեցին քրդերի ձեռքերը, այլ նրանց կազմակերպեցին, զինեցին ու գրոհի ուղարկեցին հայ անզեն բնակչության վրա: Արևմտյան Հայաստանի վիլայեթներում հարկեր հավաքելու և դասալիքներին հետապնդելու պատրվակով գյուղերի վրա հարձակումներ տեղի ունեցան, կատարվում էր թալան ու սպանություններ: Այս գործողություններում գլխավոր դերը վերապահված էր քրդական համիդիե գնդերին, որոնք երիտթուրքական կառավարության օրոք վերանվանվեցին որպես «թեթև հեծելազորային ջոկատներ»².

- Բալկաններից և Կովկասից եկած փախստականներից, որոնք բանտերից ազատ արձակված հանցագործների հետ մարտական պատրաստություն էին ստանում ռազմական նախարարության վերահսկողության ներքո³:

Կազմակերպչական առումով «Հատուկ կազմակերպությունը»-ն ուներ հետևյալ կառուցվածքը. կենտրոնը գտնվում էր Ստամբուլում, ուներ չորս բաժանմունք, որոնք առանձին խնդիրների լուծման առումով ինքնուրույն էին, սակայն ենթարկվում էին կենտրոնին:

«Հատուկ կազմակերպության» գործակալներից էին բժիշկներ, ինժեներներ, լրագրողներ, մոլլաներ, դերվիշներ:

Կազմակերպության քանակական կազմը փոփոխվում էր՝ կախված առաջադրված և լուծվող խնդիրներից: Հայոց Ցեղասպանության ժամանակ՝ 1916 թ., դրա թվաքանակը 30.000 մարդ էր⁴:

1915-16 թթ. Մեծ Եղեռնի ժամանակ «Թեշքիլաթ-ը մահուսա»-ի գործունեության գլխավոր նպատակը «Տեղահանության մասին» օրենքի կիրառումն էր՝ հայերի բնաջնջման եղանակով:

¹ Փափազյան Ա., նշված աշխ., էջ 62:

² Акчам Т., Турецкая национальная «Я» и Армянский вопрос, М., 1995г., с. 90.

³ «Բնօրրան», 1995թ., թիվ 1, էջ 91,92:

⁴ Авакян А., նշված աշխ., էջ 102:

Երիտթուրքերի Կենտկոմը «Հատուկ կազմակերպության» տեղական ստորաբաժանումներին և Իթթիհատի ակումբներին հրահանգել էր. «Նկատի ունենալ, որ հայկական կոմիտեները ռումբեր և ատրճանակներ են պահում (զինամթերքի մի մասը գտնվել է Սիրիայում և Սեբաստիայում), ստեղծել են կամավորական զնդեր՝ մեծ մասամբ կազմված թուրքահայերից, հետապնդում են երկիրն ասպատակելու նպատակ և ծրագրում են թիկունքից հարվածելու թուրքական բանակին: Այդ ամենի մասին նյութեր հայտնաբերվել են նրանց կազմակերպություններում և հրատարակչություններում: ... նախապատրաստական միջոցառումներից հետո անմիջապես փակել նահանգներում գործող դաշնակ, հնչակ և նույնանման կոմիտեների կենտրոնները: Այդ կոմիտեներում հայտնաբերված փաստաթղթերը բռնագրավել՝ թույլ չտալով, որ դրանք ոչնչացվեն: Կոմիտեների բոլոր գործող ղեկավարներին ու անդամներին, որոնք կառավարության համար վտանգավոր և վնասակար են, պետք է անմիջապես ձերբակալել»¹:

«Հատուկ կազմակերպության» առանձնահատուկ իրավունքներով օժտված մի մարմին էր, որը ոչ միայն պետք է կատարեր ցեղասպանների հրամանները, այլև պատժեր այդ հրամանները կատարելուց խուսափող, թերացող կամ խղճահարություն ցուցաբերող պաշտոնյաներին: Կազմակերպությունը օգտվում էր լիակատար արտոնություններից և կարող էր հաշվեհարդարի ենթարկել նույնիսկ բարձր պաշտոնյաներին: Թալեաթը հեռագրով տեղական իշխանություններին հանձնարարեց հայերին պաշտպանող քրիստոնյաներին և նրանց հետ համագործակցող մահմեդականներին հանձնել ռազմական դատարան²:

Այդ հանգամանքով էր պայմանավորված, որ վալիները պարտադիր կերպով պետք է աջակցեին «Հատուկ կազմակերպության» առջև դրված խնդիրների լուծմանը, հակառակ դեպքում վերջիններս կամ նրանց ենթակաները ազատվում էին զբաղեցրած պաշտոններից կամ ոչնչացվում: Երիտթուրքերի դատավարության ժամանակ քաղաքացիական հետաքննության հանձնաժողովի տնօրեն Համիդ բեյի կողմից տրված ցուցմունքի համաձայն՝ Անկարայի վալի Մազհար բեյը հեռացվել է պաշտոնից, իսկ Դիարբեքի վալին ոչնչացրել է իր երկու կայմակամներին այն բանի համար, որ նրանք

¹ Տիգրանյան Տ., Թալեաթի ծածկագիր հեռագրերը անգլիական արխիվներում, «Ալիք», 28.10.1985:

² Авакян А., Геноцид 1915 г., с. 45.

դեմ են եղել հայերի տեղահանությանը, ինչպես նաև արաբների դեմ գործադրվող բռնություններին և սպանություններին¹:

«Հատուկ կազմակերպությունը» առանձնահատուկ ուշադրություն էր դարձնում հավաստի տեղեկատվության ապահովմանը: Ստեղծված գործակալական ցանցի միջոցով կառույցի ղեկավարությունը կարողացել է տիրապետել իրավիճակին, գնահատել այն և գործել համակարգված: Այս առումով վերջիններս գործակալական ցանցի ստեղծման ու համալրման հարցում ցուցաբերել են բավական բարձր հմտություններ և ունակություններ: Մասնավորապես, Տրապիզոնում տեղահանության և կոտորածի վերաբերյալ դատավարության նյութերը թույլ են տալիս պատկերացում կազմել Թեշքիլաթի գործակալական ցանցի կառուցվածքի, ինչպես նաև գաղտնի աշխատանքում ներգրավելու առանձնահատկությունների մասին: Այսպես՝ Տրապիզոնի վալի Ջեմալ Ազմի բեյը «... օգտագործել է Մեհմեդ Ալին՝ նկատի ունենալով, որ նա սերտորեն առնչություն ունի լքյալ գույքի, ռազմական արտակարգ հարկային պաշտոնյաների, ռազմական շինությունների, կապի հանձնաժողովների, զինվորական, հեռախոսային և անձնագրերի ստուգման տեսուչների, ինչպես նաև Կարմիր մահիկի հիվանդանոցի և Կանանց ընկերության հետ»²: Այս հանգամանքը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ Ջեմալ Ազմին Թեշքիլաթի համակարգում գործել է ռեզիդենտի կարգավիճակով, իսկ Մեհմեդ Ալին՝ լայն օպերատիվ հնարավորություններով օժտված գործակալի: Նշված դատավարության նյութերի համաձայն՝ որպես մեղադրյալ հանդես է եկել Տրապիզոնի գաղտնի գործակալության տեսուչ Մուստաֆա էֆենդին, որն էլ, ղեկավարելով ռեզիդենտի և գործակալի աշխատանքները, ուղղակիորեն կազմակերպել է Տրապիզոնի հայերի տեղահանությունն ու կոտորածը:

«Հատուկ կազմակերպությունը» առանձնահատուկ ուշադրություն էր դարձնում, որ իր հակառակորդի շարքերում ունենա հուսալի տեղեկատվության աղբյուր: Պատահական չէր, որ Բ. Շաքիրը, գտնվելով պաշտոնական հարաբերությունների մեջ ՀՅԴ ղեկավարության հետ, վերջիններիս կողմից 1914 թ. սեպտեմբերին էրզրումում կազմակերպված 8-րդ համագումարում գործակալ ուներ և մանրամասն տեղեկություններ էր ստանում այնտեղ կատարվածների մասին, մանավանդ, որ

¹ Փափազյան Ա., նշված աշխ., էջ 47:

² Նույն տեղում, էջ 167, 168:

համագումարի մասնակիցները գործում էին անզուգույ՝ նիստերն ավարտելուց հետո իբր թաքուն հավաքվում էին ռուսական հյուպատոսությունում, որտեղ կայացած քննարկումների մասին նույնպես Բ. Շաքիրը մանրամասն տեղեկություններ էր ստանում¹:

Այսպիսով՝ դեռ Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախաշեմին երիտթուրքերի ցեղասպան ծրագրի, դրա իրագործման համակարգված միջոցների, ձևերի ու մեթոդների առկայության պայմաններում արևմտահայությունն անորոշության մեջ էր. չունեի գործողության, վարքագծի ծրագիր ու կողմնորոշում, ինչը և հեշտացրեց թուրք ջարդարարների ծրագրերի իրականացումը:

Հայկական հեղափոխական կուսակցությունների ռազմիկների մարտավարության մասին անուղղակիորեն ուշագրավ տեղեկություններ է հայտնում Վանի դահիճներից՝ Էնվեր փաշայի բարեկամ, հետագայում բոլշևիկ-քեմալական շփումների կարևոր մասնակիցներից՝ Հալիլ փաշան (Հալիլ Կուտ): Իր հուշերում վերջինս նկարագրում է, թե ինչպես 1919 թ. երիտթուրք մի այլ պարագլուխի՝ Քյուչուք Թալեաթի հետ Ստամբուլից Անատոլիա փախչելիս Բիլեջիք քաղաքից որոշ հեռավորության վրա նրանք ընկնում են զինված հրոսակախմբի ձեռքը, որոնց ներկայանում են որպես թուրքական բանակի զինվորներ, որոնք գնում են Ադաբազար²: Սակայն փախստական զինվորներից կազմված հրոսակախումբի ղեկավար սերժանտը չի հավատում նրանց և պնդում է, որ նրանք ոչ թե զինվորներ են, այլ հայեր, ինչին Թալեաթը պատասխանում է.

- «Ինձ նայի, հային մահմեդականից տարբերող տեղը գիտես, եթե ուզում ես տես և համոզվի:

Սակայն սերժանտը հակադրվում է, ասելով.

- Հայկական կոմիտեների անդամները նույնպես թուրքերի ծուղակը ընկնելու ժամանակ փրկվելու համար թլպատվում են»³:

Այս ուշագրավ դրվագը ցույց է տալիս, որ հայ հեղափոխականներն իրենց պայքարի արդյունավետության համար չէին խորշում նաև նման կարգի մարտավարական հնարքների դիմելու՝ փորձելով մոլորեցնել նրանց հետապնդող

¹ Teskilati Harpte Teskilati Mahsusa. «Vakit», 15-17, 11, 1933.

² Sê' u Halil Pasha, Ittihat ve Terakki`den Gumhuriyete Bitmiyen Savas, Istanbul, 1997, s. 290.

³ Նույն տեղում:

Ժանդարմներին¹:

Արևմտահայության ազգային-ազատագրական պայքարի թույլ կողմերից էր այն կառույցի բացակայությունը, որը պետք է զբաղվեր անհրաժեշտ տեղեկատվության ձեռք բերմամբ, ստուգմամբ, մշակմամբ և իրացմամբ: Թուրքիայի հատուկ ծառայությունների կողմից իրականացված քայքայիչ գործունեությանը հակազդելու մեխանիզմների բացակայության պայմաններում հայ ազատագրական շարժման ղեկավարները չէին տիրապետում հավաստի տեղեկությունների և արագ փոփոխվող իրավիճակին:

Հատուկ կազմակերպության պարագայում կարևոր նշանակություն ուներ նաև այն փաստը, որ բացի իր միջոցներով և գործակալական ցանցի շնորհիվ հայ ազգային կուսակցությունների մասին ձեռք բերված տեղեկությունների, նա օգտվում էր նաև ներքին գործերի նախարարության տեղեկություններից և հավաքված նյութերից:

Օսմանյան արխիվի Ներքին գործերի նախարարության քաղաքական բաժնի (DH SYS) ֆոնդի 65-րդ թղթապանակը², որը վերնագրված է «Դաշնակցություն և Սոցիալ-դեմոկրատ Հնչակյան կուսակցությունների մասին» թույլ է տալիս պատկերացում կազմել գաղտնի ոստիկանության աշխատանքի և հայ ազգային կուսակցություններին հետևելու մեթոդների մասին:

Նախ՝ կուսակցությունների և պետական կառույցների միջև ամբողջ նամակագրությունը պարտադիր անցնում և վերահսկվում էր Ներքին գործերի նախարարության կողմից: Առանց Ներքին գործերի նախարարության կարծիքի և թույլտվության վիլայեթներում կուսակցությունների մասնաճյուղերի հետ կապված որևէ հարց, նույնիսկ աննշան կազմակերպչական բնույթի, չէր լուծվում: Այսպես 1909 թ. Իզմիթի կուսակալությունից Ներքին գործերի նախարարություն գրված հարցման մեջ ասվում էր, որ «Ստամբուլում Դաշնակցության և Ս.Դ. Հնչակյան կուսակցության կենտրոնական կոմիտեները պաշտոնապես ճանաչվել են, սակայն գավառներում այդ կուսակցությունների մասնաճյուղերի գրանցման վերաբերյալ դեռևս

¹ Նմանատիպ դրվագների կարելի է հանդիպել նաև հայ գրականության էջերում: Մասնավորապես, Րաֆֆու կերտած հայազգի կերպարներից մեկը, հայտնվելով մահմեդականներով բնակեցված թաղամասում, հիտորեն օգտագործում է կերպարանափոխության և հավատափոխության հնարքը, համոզիչ կերպով ներկայանալով մահմեդական, կարողանում է ցրտից ու անձրևից պատսպարվել մահմեդականի տանը. «Նրա թե արտասանության և թե բառերի դարձվածքների մեջ չէր կարելի նկատել, որ նա հայ էր. նա խոսում էր ավելի լավ, քան թե մի թուրք»: Րաֆֆի, Խաչագողի հիշատակարանը, Եր., 1981, էջ 66:

² BOA, DH. SYS, dosya 65, vesika 2, s. 5.

որևէ հրահանգ չի տրվել» և անհասկանալի է թե վիլայեթների իշխանությունները ինչպես պետք է գործեն այդ հարցում¹: Այնուհետև հրահանգ էր խնդրվում²:

Այս փաստաթուղթն ուշագրավ է այն առումով, որ ցույց է տալիս, որ նույնիսկ օրենքի ընդունումից հետո երիտթուրքական կառավարությունը չէր շտապում օրինականացնել գավառներում գործող կուսակցական մասնաճյուղերը, նրանց գործունեությունը վտանգավոր համարելով:

Ներքին գործերի նախարարության թղթապանակում աչքի է ընկնում նաև տարբեր կուսակցական գործիչների նկատմամբ հավաքված մանրակրկիտ տեղեկությունները, նույնիսկ նրանց անձնական կյանքի վերաբերյալ հետախուզական բնույթի նյութեր, որոնք կարելի էր օգտագործել այդ գործիչներին վարկաբեկելու և հավաքագրելու համար: Այսպես, օրինակ, Մամուրեթ-ուլ-Ազիզ վիլայեթի վալի Մեհմեդ Ալին 1909 թ. ապրիլի 13-ի գրած նամակում նշում է, որ «վիլայեթի Դաշնակցության կոմիտեի նախագահ դոկտոր Ասատուրը մեղադրվում է և ձեռքակալվել է գերմանական որբանոցում գտնվող մի երիտասարդ հայ աղջկա բռնաբարության համար»³: Այնուհետև նա տեղեկացնում է, որ խնդրի կապակցությամբ հայերը բաժանվել են երկու մասի՝ մեկ մասը չի հավատում դոկտոր Ասատուրի մեղավոր լինելու մեջ, մյուսը՝ հակառակը: Նամակից երևում է, որ թուրքական իշխանությունները հատուկ հրահրում և օգտագործում էին այս խնդիրը հայերի մեջ պառակտման ուժեղացման և կուսակցության թուլացման նպատակով⁴:

Առանձին ուշադրություն էր դարձվում կուսակցությունների հայտարարություններին և թողարկված թռուցիկներին, որոնք հատուկ ուսումնասիրվում էին «օսմանյան հայրենիքին վնաս հասցնելու կամ հեղափոխական սրամադրություններ արթնացնելու» տեսակետից⁵: Որպես պաշտոնական հիմնավորում ծառայում էր այդ թռուցիկների և կոչերի կուսակցությունների մասին օրենքի չորրորդ հոդվածին համապատասխանեցման ստուգումը⁶:

Այսպիսով, Հատուկ կազմակերպությունը ֆիդայական գործելառճի հետ մեկտեղ

¹ BOA, DH. SYS, dosya 65, vesika 2, s. 6.

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 18.

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում, էջ 24.

⁶ BOA, DH. SYS, dosya 65, vesika 2, էջ 22.

իր մեջ յուրացրել էր նաև թուրքական գաղտնի ոստիկանության մեթոդներն ու հայ ազգային կուսակցություններին հետևելու հարցում օգտագործում էր ոստիկանության հարուստ փաստագրական բազան:

3.2 Հայ հետախույզների գործունեությունը Առաջին աշխարհամարտի ռուս-թուրքական Կովկասյան ռազմաճակատում

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ռուս-թուրքական (Կովկասյան) ռազմաճակատում գործում էր Կովկասյան IV բանակային կորպուսի հետախուզական բաժանմունքը: Գեներալ Ն.Մորելը, նկարագրելով Երզնկայում տիրող իրավիճակը, նշում է, որ ռազմական հետախուզության գլխավոր նատակներից էր պարզաբանել թուրքական կանոնավոր բանակի և քրդական զինված միավորումների ուժերն ու դրանց ղեկավարների մտահղացումները՝ ժամանակին հակադրման միջոցներ ձեռնարկելու համար¹: Թուրքական կանոնավոր բանակի նկատմամբ տարվող հետախուզական աշխատանքներն իրականացվում էին շրջիկ գործակալների միջոցով, որոնք Երզնկայից պարբերաբար ուղարկվում էին Սեբաստիա և Կամախի ուղղությամբ²: Բացի շրջիկ գործակալներից, հետախուզական աշխատանքներն իրականացվում էին նաև գործակալ-ռեզիդենտների օգնությամբ, որոնց մշտական բնակության վայրը հետախուզվող շրջանն էր: Այսպես, 1916–1917 թթ. Երզնկայում և Բաբերդում հետախուզական գործունեություն էր ծավալել Սեբաստացի Մուրադը (Մուրադ Խրիմյան): Նա շրջիկ գործակալներին հավաքագրում էր իրեն ծանոթ այն հայերից կամ հույներից, որոնք ազատ տիրապետում էին թուրքերենին կամ քրդերենին, լավ ծանոթ էին տեղանքին և հետախուզվող վայրի բնակչության շրջանում ունեին կապեր: Մուրադը նաև գործակալ-ռեզիդենտ էր հավաքագրում այն քրդերից, որոնք մշտապես բնակվում էին տվյալ շրջանում և բարեկամաբար էին տրամադրված հայերի նկատմամբ³: Գեներալ Ն. Մ. Մորելի բնութագրմամբ, «Շնորհիվ Մուրադի եռանդին, երկրամասի և տեղի բնակչության բնավորության հիմնավոր իմանալուն և գործակալների հաջող ընտրությանը, Երզնկայում հետախուզական աշխատանքները կատարվում էին

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 201, թ. 30:

² Նույն տեղում, թ. 31:

³ ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 201, թ. 31:

բավականին հաջող: Ջոկատի շտաբը ժամանակին տեղեկացված էր թուրքերի և քրդերի կողմից նախապատրաստվող հարձակումների, նրանց ուժերի կենտրոնացման, տեղաշարժման և ուժերի մասին»¹:

Երզնկայում հետախուզական աշխատանքները կազմակերպում էր սպա Չախալյանն, որը նախկինում ծառայել էր Կովկասյան բանակային կորպուսին կից շտաբի հակահետախուզական բաժանմունքում: Շրջանի մահմեդական բնակչության արտաքին դիտարկումն իրականացվում էր երկու մշտական գործակալ- ռեզիդենտի և մի քանի շրջիկ գործակալների միջոցով: Այդ գործակալները հավաքագրվել էին Չախալյանի կողմից իրեն ծանոթ այն մահմեդականներից, որոնք բարեկամաբար էին տրամադրված հայերի նկատմամբ: Շնորհիվ Չախալյանի փորձին, եռանդին, բարեխղճությանը, տարածաշրջանի իմացությանը, մուսուլմանական բնակչության դիտարկումն իրականացվում էր հաջող՝ ջոկատները ժամանակին տեղեկացված էին շրջանի զինված մուսուլմանական բնակչության թվաքանակի, թուրքական կանոնավոր բանակի և Դերսիմի քրդերի հետ նրանց հարաբերությունների, ինչպես նաև նախապատրաստվող ապստամբության ժամանակի, վայրի և ծավալների մասին: Դա հնարավորություն էր տալիս ամենայն մանրամասնությամբ տեղեկանալ գրավված շրջանների թուրք բնակչության տրամադրությունների, նրանց սպառազինության, թուրքական բանակի հետ ունեցած շփումների, նախապատրաստվող ապստամբությունների ժամանակի և դրանցում ընդգրկված ուժերի թվաքանակի մասին²:

Մեկ այլ հայազգի սպա՝ Տեր-Վարդանյանը գործակալական մեծ ցանց ուներ: Նա իր հետախուզական գործունեությունը քողարկում էր առևտրով, ինչի շնորհիվ կարողանում էր ազատորեն շրջել Սարիղամիշ–Կարսի շրջանում: Տեր-Վարդանյանը, օգտագործելով իր անձնական կապերը, անձամբ էր կորզում հետախուզական բնույթի տեղեկություններ, իսկ անհրաժեշտության դեպքում նաև գործակալների հավաքագրումներ էր իրականացնում: Վերջիններս ուղարկվում էին ոչ միայն Սարիղամիշ–Կարսի, այլև ավելի հեռու շրջանները³:

Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Կովկասյան բանակի կազմում գործում

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 201, թ. 17:

² Նույն տեղում, թ. 32-33:

³ ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 204I, թ. 53:

Էին հայ կամավորական ջոկատներ, որոնց կազմում կային հետախույզների առանձին ստորաբաժանումներ: Վերջիններիս հետախուզական աշխատանքից էր կախված խմբերի հրամանատարների հետագա որոշումները: Հայկական կամավորական հետախուզական ստորաբաժանումներն աչքի են ընկնում 1914 թ. դեկտեմբեր – 1915 թ. հունվար ամիսներին Սարիղամիշի օպերացիայի ժամանակ: Հատկապես աչքի են ընկնում Անդրանիկի I և Քեռու IV խմբերի հետախույզները: I խմբի հետախույզները 1914 թ. նոյեմբեր–դեկտեմբեր ամիսներին կարողանում են կարևոր տեղեկություններ հայթայթել թուրք-քրդական ուժերի տեղակայման և սպառազինության մասին: Նրանց տեղեկությունների շնորհիվ հնարավոր է լինում հայտնաբերել շրջանցիկ ուղիներ և մի քանի բնակավայրեր գրավել նվազագույն կորուստներով: Սարիղամիշյան ճակատամարտի սկզբնական փուլում Քեռու հետախույզներն առաջիններից էին, որ զեկուցեցին թուրքական գերակշիռ ուժերի հայտնվելու մասին: Ստացված տեղեկությունը Քեռին շտապում է հայտնել Կովկասյան I բանակային կորպուսի հրամանատար, գեներալ Գ. Է. Բերխմանին: Նա, սակայն, անուշադրության է մատնում այդ կարևոր տեղեկությունը, գտնելով, որ ռելիեֆի և բնակլիմայական նման պայմաններում հակառակորդը չի կարող հարձակողական լայնածավալ գործողություն ծավալել¹: Ինչպես հետագայում պարզվեց, Քեռու խմբի ուղղությամբ շարժվում էին թուրքական X բանակային կորպուսի առաջապահ զորամասերը: Այդ կորպուսի մասին ռուսական ռազմական հետախուզությունը որևէ տեղեկություն չունեի²:

1915 թ. Իգդիրում գործում էր հետախուզական «Հայկական շտաբը», որի ամրամներից էր Կովկասյան IV բանակային կորպուսի հետախուզական բաժանմունքի աշխատակից Տիգրան Դևոյանցը: Վերջինս համար տեղեկատվության հիմնական աղբյուր էին հանդիսանում ոչ միայն իր կողմից ստեղծած գործակալական ցանցը, այլև ռազմագերիները, դասալիքները, ինչպես նաև Իգդիրով անցնող գաղթականները, որոնք տալիս էին «շատ արժեքավոր տեղեկություններ թրքական ուժերու մասին»³: Հայթայթած

¹ Սահակյան Ռ. Օ., Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին եվ ընթացքում ռուս-թուրքական ռազմաճակատում հետախուզական ծառայությունների գործունեության պատմությունից (1914-1917 թթ.), Պատմաբանասիրական հանդես, 2011, թիվ 3, էջ 112:

² Նույն տեղում:

³ Դևոյանց Տ.. Հետախույզի մը հուշերը. «Վեմ», 1938, թիվ 2, էջ 51-52: Տե՛ս Վիրաբյան Վ. Հ., Տիգրան Դևոյանցի հետախուզական գործունեության շուրջ. ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2010, -1-2, էջ 320-335:

տեղեկությունները Տ. Դևոյանցը, «Հայկական շտաբի» միջոցով, պարբերաբար գեկուցում էր Կովկասյան IV բանակային կորպուսի հետախուզական բաժանմունքի պետ, կապիտան Վ.Ա. Օզոլին:

Նշված բաժանմունքի հետախուզական աշխատանքների կազմակերպման, կիրառվող ձևերի ու մեթոդների վերաբերյալ Տ. Դևոյանցը նշում է, որ գործակալներից ու այլ աղբյուրներից ստացված տեղեկությունները ստուգելու կամ ճշտելու համար բանակային հրամանատարությունը հետախուզական հեծելախմբեր էր ուղարկում ռազմաճակատի այս կամ այն տեղամասը՝ հրամայելով բերել «լեզու»՝ գերել հակառակորդի առաջապահ դիրքերից որևէ զինվորի կամ սպայի: Այդ կերպ կարողանում էին համադրել և ստուգել ստացված բոլոր տեղեկությունները:

Որևէ բնակավայր գրավելիս հետախուզական բաժանմունքի աշխատակիցներն առաջին հերթին ստուգում էին թուրք սպաների բնակության վայրերը՝ աշխատելով հավաքել նրանցից հետո մնացած փաստաթղթերը, հեռագրերի պատճենները և պատճենահանող թղթերը¹:

Հատկանշական է, որ ռուսական Գլխավոր շտաբը հակառակորդի վերաբերյալ հիմնական հետախուզական բնույթի տեղեկությունները ստանում էր Թուրքիայում բնակվող հայերից²:

Բացի ռազմաճակատային հետախուզությունից, հայ հետախույզներին ուղարկում են Թուրքիայի խորքերը, ընդհուպ մինչև Կ. Պոլիս՝ հայթայթելու տեղեկություններ հակառակորդի զինուժի թվաքանակի, տեղաշարժման, պարենի ապահովության և այլնի մասին: Ողջ պատերազմի ընթացքում ռուսական հրամանատարությունը Թուրքիայում ներդրված իր գործակալներից ստանում էր տեղեկություններ: Տ. Դևոյանի գնահատմամբ, մինչև պատերազմը լրտեսների թիվը հասնում էր հազարների: Նրանք «շատ կարևոր դեպքերուն՝ իրենք փախչելով կուգային կը հանձնվեին ռուսական բանակին՝ հետները բերելով շատ կարևոր տեղեկութիւններ»³:

Պատահական չէր, երբ գերմանական հետախուզության ղեկավար գնդապետ Վալտեր Նիկոլային հայերին բնութագրեց հետևյալ կերպ. «Հայերը՝ որպես լրտեսներ

¹ Դևոյանց Տ. Հետախույզի մը հուշերը, «Վեմ», 1938, թիվ 3, էջ 61:

² Масловский Е. В., Мировая война на Кавказском фронте мировой войны в 1914–1917 г. Стратегический очерк. Париж, 1933, с. 86.

³ Սահակյան Ռ. Օ., նշված աշխ. էջ 105:

շատ վճռական և սարսափելի էին: Նրանք այստեղ ևս թուրքերին շատ դժվարություններ էին հարուցում, որը զգալիորեն նպաստում էր հայերի նկատմամբ միջոցառումների ուժեղացմանը¹:

3.3 Թուրքական գաղտնի ծառայությունների գործունեությունը Կովկասում (1918-1921 թթ.)

«Հատուկ կազմակերպությունը» այն կառույցներից էր, որ Օսմանյան կայսրության պարտությունից հետո էլ, չնայած պաշտոնական հայտարարությանը, իրականում չդադարեց իր գործունեությունը, այլ դարձավ թուրքական ազգայնական շարժման ձևավորման կարևոր գործոններից մեկը²:

1918 թ. հոկտեմբերին, երբ Իթթիհադի կառավարությունը հեռացավ իշխանությունից, կուսակցությունը «Թեջեղուր» անունն ընդունեց, ժառանգելով նախորդի կազմակերպչական կառուցվածքը, ֆինանսները, կադրերը: Լուծարքի ենթարկված իթթիհադական կուսակցությունը քողարկվել էր նաև Առաջադիմության ժողովրդական խորհուրդների կուսակցություն անվան ներքո³:

1919-1922 թթ.՝ ազգայնական շարժման տարիներին, «Հատուկ կազմակերպության» հնարավորությունները, մասնավորապես՝ նաև Կովկասում ստեղծված ընդարձակ գործակալական ցանցը, փորձում էր բոլշևիկների հետ հարաբերություններում որպես խաղաքարտ օգտագործել Էնվեր փաշան, որը նաև տաժում էր այդ կազմակերպության հիման վրա համամահմեդական հեղափոխական կոմիտե հիմնելու հույսեր⁴:

Ուշագրավ է, որ Վրաստանում Հայկական դիվանագիտական առաքելությանը կից տեղեկատվական բյուրոյի պետի կողմից 1919 թ. հունիսի 23-ին ստացված գործակալական հաղորդագրության համաձայն՝ «երիտթուրքական կոմիտեները ակտիվացրել են իրենց աշխատանքը Էմիսարների միջոցով բոլշևիզմի քարոզչությունը կազմակերպելու ուղղությամբ... զինում են ժողովրդին, մեծ քանակությամբ զինամթերք

¹ Николай В.. Тайные силы. Интернациональный шпионаж и борьба с ним во время мировой войны и в настоящее время. <http://militera.lib.ru>

² Ավագյան Ա., Հյուսիսկովկասյան քաղաքական վտարանդիությունը Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության համատեքստում 1920-1971 թթ., Եր., 2011, էջ 25-27:

³ «Նոր ալիք» օրաթերթի խմբագրականի կողմից «Քաղաքականություն» վերնագրով հոդված, 1922, թիվ 2:

⁴ St' u ABII PΦ, ф. 04, Секретариат Чичерина, оп. 39, папка 232, д. 52987, л. 28.

են ուղարկում Անդրկովկասի և Թուրքական Հայաստանի ուղղությամբ»¹: «Հատուկ կազմակերպության» համակարգում Կովկասի ուղղությամբ աշխատանքը կենտրոնացված էր «Արևելքի մասնաճյուղի Կովկասի բաժնում», որը ղեկավարում էր լեյտենանտ Ադանը²:

«Կովկասի բաժնից» բացի, «Հատուկ կազմակերպության» թարգմանչական բյուրոյում կար երկու ենթաբաժին, որտեղ կենտրոնանում էր Հարավային և Հյուսիսային Կովկասին վերաբերող հետախուզական ու բաց տեղեկույթը: Այդ երկու ենթաբաժինները կոչվում էին, համապատասխանաբար, «Հարավային Կովկասի թղթապանակ» և «Հյուսիսային Կովկասի թղթապանակ»³:

Հատուկ ծառայություններին բնորոշ գործելաճի համաձայն թուրքական հետախուզության գործակալները որպես քողարկման միջոց լայնորեն էին օգտագործում այս կամ այն բարեգործական կազմակերպությունները, որոնց անունից էլ հանդես էին գալիս իրենց գործունեության ընթացքում: Դա հնարավորություն էր տալիս պատերազմից տուժած մահմեդական բնակչությանը «օգնություն» ցուցաբերելու անվան տակ լինել ռազմաճակատի տարբեր տեղամասերում, վերականգնել մարտական գործողությունների ընթացքում խաթարված կապը, տալ հրահանգներ և հավաքել հետախուզական բնույթի տեղեկություններ: Բացի այդ՝ նմանատիպ առասպելապատմամբ քողարկումը ապահովող եղանակով սպառազինություն էր ներմուծվում Թուրքիա: Մասնավորապես, ՀՀ հետախուզական բաժանմունքի պետ կապիտան Դևոյանցի 1920 թ. ապրիլի 21-ի ամփոփագրում նշվում է. «...Կոստանդնուպոլսից ստացված գործակալական հաղորդագրության համաձայն սևծովյան ափից Կարմիր մահիկի դեղորայքի և այլ իրերի անվան տակ երկրի խորքերն են տեղափոխում զենք, զինամթերք և հաղերձանք»⁴:

1919-1922 թթ. ազգայնական շարժման ռազմավարական ծրագրի նպատակներից էր աշխարհաքաղաքական իրավիճակի փոփոխությունների պայմաններում Կովկասն օգտագործել որպես պատնեշ: Այս խնդրում կարևոր դեր էր վերապահված կովկասյան մահմեդական քաղաքական կառույցներին: Նշված ռազմավարության իրագործման

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, գ. 427, մաս 2, թ. 67-68:

² Տե՛ս Ավագյան Ա., Հյուսիսկովկասյան քաղաքական վտարանդիությունը Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության համատեքստում 1920-1971 թթ., Եր., 2011, էջ 27:

³ Նույն տեղում, էջ 5:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 200, գ. 427, մաս 2, թ. 262-263:

համար գլխավոր հենքերից էր Կովկասում գործող «Հատուկ կազմակերպության» գործակալական ցանցը, ինչպես նաև վերջինիս կողմից ուղղորդվող վտարանդիության քաղաքական կազմակերպությունները և զինված ջոկատները:

Թուրք գործակալների և քաղաքական կազմակերպությունների օգտագործման հարցում Արևմտյան ռազմաճակատի հրամանատար Քյազիմ Կարաբեքիրը ծրագրավորել էր նշված քաղաքական կազմակերպությունների միջոցով խոչնդոտել Կովկասում բոլշևիկների առաջխաղացմանը:

Ինչպես նշում է «Հայրենիք» թերթը. «Այս պահին իթթիհադի ամենաուժեղ գործակալները տարածված են Ադրբեջանում և Կենտրոնական Ասիայում, և հույս ունեն, թե մթության մեջ պետք է մնան աննկատ և զանազան ազգերի ինքնորոշման պատրվակի տակ պիտի ստեղծեն քաղաքական այնպիսի շարժումներ, որ պետք է առաջնորդեն թուրքական ցեղի վերջնական միության»¹: Դրությունն ավելի էր բարդանում, երբ Անատոլիայում քեմալականներն օր օրի իրենց դիրքերն էին ամրապնդում. նրանք լինելով իսկական ոգին ներշնչողը Ադրբեջանի քաղաքականության, այժմ անձամբ ասպարեզ էին գալիս և առաջին շարքերում, իրենց սպաներով, չավուշներով, թնդանոթներով ու ռազմամթերքով՝ ուժ էին տալիս Հայաստանի իսլամ շրջանների ըմբոստացմանը: Ինչպես նշում է Ռ. Տեր-Մինասյանը, որը զբաղեցնում էր Հայաստանի առաջին Հանրապետության Ռազմական նախարարի պաշտոնը, «ռուս բոլշևիկները թուրքերին տեղեկացնում էին հայկական շարժումների մասին, դրամ և զենք էին տալիս թե մուսուլման ըմբոստներին և թե թուրքերին»²:

Պատահական չէր, որ կերպարանափոխված նախկին իթթիհադականներն Ադրբեջանն էին համարում գործողությունների ակտիվ վայր:

1920 թ. մայիսին Կովկասում թուրքական իշխանությունների ձեռնարկած միջոցառումների արդյունքում Նուրի փաշան հրահրեց Ադրբեջանի Գյանջա քաղաքում ընդվզումներ և բնակչության հարձակումը Կարմիր բանակի ստորաբաժանումների վրա³: Քանի որ Նուրի փաշայից կապը ձգվում էր դեպի Ք. Կարաբեքիրի շտաբ, վերջինս 1920 թ. հունիսի 24-ին 11-րդ Կարմիր բանակի հրամանատարությանը գրած իր նամակում ժխտեց թուրքական իշխանությունների որևէ մասնակցությունը Գյանջայի

¹ Ամատունի Հ., Լուրեր, «Հայրենիք», 1919 դեկտեմբեր:

² Տեր-Մինասյան Ռուբեն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, Պեյրուք, 1972, էջ 324:

³ Տե՛ս Ավագյան Ա., նշված աշխ., էջ 81:

դեպքերին՝ ամբողջ պատասխանատվությունը բարդելով Թբիլիսիում ապաստան գտած ադրբեջանական մուսավաթական կառավարության և «թուրք ազգի քաղաքականությունից անտեղյակ մի խումբ օսմանցի սպաների վրա»¹:

Չնայած, որ Գյանջայի դեպքերը լուրջ հետևանքներ չունեցան, սակայն ակնհայտ էր թուրքական գաղտնի կազմակերպությունների սադրիչ գործողությունների փաստը, փորձ կատարելով դրանք բարդել «հայ խառնակիչների» վրա:

«Քեմալականներն ոչ միայն չլուծեցին ազգային հարցը, այլև չկարողացան նույնիսկ ինչ-որ չափով թուլացնել նրա սրությունը: Ավելին, հենց շովինիստական ազգային քաղաքականության մեջ նրանք կանգնեցին կամ բռնի ասիմիլացման, կամ Թուրքիայում փրկված ազգային փոքրամասնությունների գազանային ոչնչացման ուղու վրա»², նշում է խորհրդային պատմաբան Ե. Լուդշուվեյթը:

Արևմտահայության բեկորների հալածանքի, ոչնչացման քաղաքականությունը շարունակվեց և 1921-ին, և 1922-ին ամբողջ Թուրքիայի տարածքի վրա: Երիտթուրքերի գործելակերպն ամբողջապես փոխանցվել էր ազգայնականներին:

«Հայ-թուրք կռիվը անխուսափելի էր»³, - գրեց 20-րդ դարի հայ ազատամարտի նշանավոր գործիչ Շահան Նաթալին: «Մենք պետք էր կռվեինք մեր ակռաներով անգամ, եթե կուզեինք մարդ ապրիլ:... Բանակ չունեինք, ինչպես մեր թշնամին: Թուրքերու գործերը – թողունք այլևս մինչեվ Քեմալականութեան Քեմալի քաղաքականության արյունոտ ճամբան, անոր գործակալներու տենդագին գործունեությունը ափ մը հայությանն օղակող թրքական շղթային բոլոր օղակներուն մեջ»⁴:

Թուրքական գաղտնի ծառայությունների անհաջող գործունեության փաստ է հանդիսանում կյանքի կոչված «Նեմեսիս» ծրագիրը: 1919 թ. սեպտեմբերի 27-ից մինչև հոկտեմբերի 30-ը Երևանում գումարված ՀՅԴ-ի 9-րդ ընդհանուր ժողովը որոշեց, պատժել 1915 թ. Հայոց Մեծ եղեռնի և դրանից հետո ոճրագործությունը շարունակած երիտթուրքերի և ադրբեջանական մուսավաթականների պարագլուխներին ու նրանց կամակատարներին⁵: Այդ նպատակի համար ստեղծվեց մի Պատասխանատու մարմին,

¹ Ավագյան Ա., նշված աշխ., էջ 82:

² Лудшувейт Е.Ф., Послеоктябрьский революционный под'ем в Турции (ноябрь 1917-май 1919), Вестник Московского Университета, ном. 7, июль 1949.

³ Շահան Նաթալի, Թուրքերը և մենք, Եր., 2011, էջ 10:

⁴ Նույն տեղում, էջ 14, 20:

⁵ Հովնանյան Ռ., «Նեմեսիսը» գործողության մեջ, Եր., 2013, էջ 7:

որի ծրագրողն ու կազմակերպիչը Շահան Նաթալին էր, իսկ ղեկավար նշանակվեց ՀՅԴ նշանավոր գործիչ, ԱՄՆ-ում Հայաստանի դեսպան՝ Արմեն Գարոն:

Չայրաստիճան գաղտնիության պայմաններում ծրագրվում է թուրք դահիճներին պատժելու գործողությունները: Օպերացիան կրեց «Նեմեսիս» (հունական վրիժառության աստվածուհի Նեմեսիդայի անունով) ծածկագիրը: 1919-1922 թթ. հայ վրիժառուների ձեռքով սպանվեցին թուրք գլխավոր ոճրագործները (Թալեաթ, Էնվեր, Ջեմալ, Շաքիր, Ազմի, Հալիմ), ինչպես նաև մուսավաթական հանցագործները (Ադրբեջանի ռազմական նախարար Ղասիմբեկով, 1920 թ. Բաքվի և Շուշիի հայերի ջարդերի կազմակերպիչ Սաֆարովը և այլք)¹:

«Մենք վերջացուցինք մեր գործը: Կը սկսեր գերման ոստիկանության գործը»², - գրեց է Շահան Նաթալին: Մամուլը մեղադրում էր ոստիկանությանը, որ Թալեաթին սպանողները շարունակում են իրենց գործողությունները Բեռլինի մեջ, որ չեն կարողանում նրանց բացահայտել ու ձերբակալել: Թուրքերը խուճապի մեջ էին: Ազմի բեյը և ուրիշ ոճրագործներ շտապ լքեցին Բեռլինը: Հուսահատությունից դրոշմած նրանք ժողով էին գումարել և, չվստահելով գերմանական ոստիկանությանը, մի խնդրագիր էին ուղարկել Ք. Աթաթյուրքին, որ թույլ տա իրենց վերադառնալ Թուրքիա, որովհետև աշխարհում ոչ մի տեղ այլևս հայ վրիժառուների ձեռքից փրկություն չունեն, բացի իրենց երկրից:

«Թուրքերը լուծված էին ամեն տեսակ աշխատանքների և ցուցումներ էին տալիս միշտ խթանված պահելու համար ոստիկանական գործունեությունը: Նրանք չբավարարվելով ոստիկանական հետապնդումներով, դիմել էին գաղտնի ոստիկանական գործակալություններին և վարձել էին գաղտնի ոստիկաններ: ... ծրագիր էին մշակել՝ ոչ միայն ամեն գնով ձերբակալել ահաբեկիչներին, այլ եթե անգամ դա անկարելի է, գոնե մի քանի հայերի զրպարտելով իրենց վրեժը լուծեն»³:

Անգամ, եթե հայերին ձերբակալելու համար հիմքեր չկային, նրանք գերմանական ոստիկանության կողմից վերցվում էին հսկողության տակ: Նրանցից մեկն Ավետիքյանն էր, որը դեռ պահպանում էր Հայաստանի Հանրապետության հյուպատոսի տիտղոսը: Թուրքերը համառորեն պնդում էին, որ այդ բարի իզմիրցի միլիոնատերը

¹ Հովսեփյան Ա., Հայրենական Մեծ պատերազմը նաև հայության գոյամարտն էր, Եր., 2012, էջ 109, 111:

² Շահան Նաթալի, Այսպես սպանեցինք, Պեյրութ, 1954, էջ 62:

³ Նույն տեղում, էջ 68, 69:

Ֆինանսավորում էր ահաբեկչական գործունեությունը, պահանջում էին անհապաղ ձերբակալել նրան և խուզարկել հյուպատոսությունը, որտեղ անպայման կգտնվեն հանցանշաններ: Բայց գերմանական ոստիկանությունը թուրքերին պատասխանում էր, որ դեսպանն ու հյուպատոսը, նաև դեսպանությունն ու հյուպատոսությունն ըստ միջազգային օրենքների անձեռնամխելի են: «Թուրքերը կը կատողեն, որ ոստիկանությունը չի ձերբակալեր ու բանտ նետեր ցույց տրվածները: Անոնք «ախ»-ը կը քաշէին Թուրքիայի, ուր հայ ըլլալը վճռված ոճիր էր»¹:

Հետաքննությունների թափը թուլացավ, երբ ոստիկանությունը ձերբակալեց նշանավոր հայ վրիժառու Արշավիր Շիրակյանին նման Բերբերյան ազգանունով մի հայ երիտասարդի, որը Մյունխենից Բեռլին էր գնացել իր բարեկամներին տեսակցելու: Թալեաթի այրին, տեսնելով նրան, բղավել էր, թե իր ամուսնու սպանողներից մեկը սա էր: «Ես չեմ ահաբեկիչը,- ասել էր Բերբերյանը ոստիկանապետին, - բայց եթե դուք դա ինձ եք վերագրում, ապա մեծ պատվի եք արժանացնում»²:

Թուրքական գաղտնի ծառայությունների հետախուզական գործունեությունը հայ վրիժառուների հայտնաբերման և վնասագերծման ուղղությամբ դրսևորվեց նաև Բուլղարիայում Արշավիր Շիրակյանի նկատմամբ կիրառված հատուկ գործողություններով: Մասնավորապես՝ Վառնայի «Բալկան» հյուրանոցի սրճարանում Ա. Շիրակյանին է մոտենում քաղաքացիական հագուստով մի մարդ և ներկայանալով որպես գաղտնի ոստիկան՝ խնդրում է հետևել իրեն, իբր պահակատուն գնալու և որոշ հարցեր պարզաբանելու համար: Մարդը կասկածելի է թվում, և երբ մի քանի հոգի ևս մոտենում ու շրջապատում են իրեն, պարզ է դառնում, որ այդ մարդիկ թուրքեր են և եկել են Արշավիրին առևանգելու: Վերջինս, արագ կողմնորոշվելով, հանում է ատրճանակը, հրամայում է իրեն շրջապատողներին ձեռքերը վեր բարձրացնել, ապա խնդրում է սրճարանի տիրոջը, որպեսզի շտապ կանչեն ոստիկաններին: Սրճարան ժամանած ոստիկանապետը, ստուգելով ձեռքերը վեր պարզած մարդկանց ինքնությունը, պարզում է, որ նրանք բոլորն էլ թուրքական գաղտնի ծառայությունների գործակալներ են, որոնք, բնականաբար, արտոնություն չունենալով օտար երկրում մարդ ստուգելու ու կալանավորելու, մի սուտ քրեական բնույթի պատմություն հորինելով և դրանում

¹ Շահան Նաթալի, նշված աշխ., էջ 70:

² Նույն տեղում, էջ 71:

Արշավիրին մեղադրելով, պահանջում են, որպեսզի նրան հանձնեն Կ. Պոլիս տանելու համար: Արշավիրը ոստիկանապետին հայտնում է, որ ինքը հեղինակն է Հռոմում և Բեռլինում կատարված քաղաքական ահաբեկչությունների, ՀՅԴ անդամ է, որը հայ ժողովրդի ազատության համար պայքարում է թուրքական վարչախմբի դեմ այնպես, ինչպես բուլղարներն ու մակեդոնացիները: Այս բացատրությունը գոհացնում է ոստիկանապետին և նա Արշավիրին վերցնում է իր պաշտպանության տակ: Վառնայի հայկական հյուպատոսարանից նոր անձնագիր ստանալով՝ Արշավիրը 1922 թ. հոկտեմբերին մեկնում է ԱՄՆ մշտական բնակության¹:

Այսպիսով՝ հայ ժողովրդի մղած պայքարի հակազդմանն ուղղված աշխատանքներում թուրքական գաղտնի ծառայությունները իրականացրեցին այնպիսի փորձված հատուկ միջոցառումներ, ինչպիսիք էին սադրիչ գործողությունները, խժոժությունների հրահրումը, ահաբեկչական ակտերով զուգորդվող ջարդերը, անլուր փնտրողական գործունեությունը:

3.4 Թուրքական գաղտնի ծառայությունները 1919-1923 թթ. և հայությունը:

Սկսած «Հատուկ կազմակերպությունից» մինչև 1965 թ. հուլիսի 6-ը առաջին անգամ հետախուզության մասին առանձին օրենքի ընդունումն ու Ազգային հետախուզական ծառայության ստեղծումը թուրքական հետախուզական կառույցները ռազմական բնույթի էին և գտնվում էին Գլխավոր շտաբի կազմում: Այդ իրավիճակը չփոխվեց նաև 1927 թ. հետախուզական կառույցի ստեղծմամբ²:

Ազգային շարժման տարիներին Անկարայի կառավարությանը կից ստեղծվեցին մի շարք հետախուզական և անվտանգության կառույցներ, որոնց բնորոշ էր գոյության կարճատևությունը: «Հատուկ կազմակերպությունից» և դրա հիմքի վրա ստեղծված «Քարաքոլից» հետո 1920 թ. սեպտեմբերի 23-ին ստեղծվեց «Համգա խումբը», որը գործեց մինչև 1921 թ. օգոստոսի 31-ը, իսկ 1921-1923 թթ. դրան փոխարինեց «Ազգային պաշտպանության խումբը»:

1920 թ. փետրվարի 18-ին ստեղծվեց Ռազմական ոստիկանության կազմակերպու-

¹ Հովհանյան Ռ., նշված աշխ., էջ 62, 63:

² Ավագյան Ա., Հյուսիսկովկասյան քաղաքական վտարանդիությունը Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության համատեքստում, Եր., 2011, էջ 134:

թյունը, իսկ 1921 թ. ապրիլի 1-ին՝ Հետախուզության վարչությունը: Այս երկու կազմակերպությունների ստեղծմամբ դրվեցին արտաքին և ներքին հետախուզության ծառայությունների հիմքերը:

1922-1926 թթ. ակտիվ հետախուզական գործունեություն էր ծավալել նաև Գլխավոր շտաբի հետախուզական վարչությունը, որը օգտագործում էր նաև դեռ «Հատուկ կազմակերպության» ստեղծած գործակալական ցանցը¹:

Թուրքիայում հետախուզությունը որպես առանձին ծառայություն ստեղծվեց 1927 թ.: Դրա հիմնադիրը գնդապետ Վալտեր Նիկոլային էր, որը նաև Գերմանիայի ռազմական հետախուզության՝ Արվերի կազմակերպիչներից էր:

Հայաստանը ֆիզիկապես ոչնչացնելու կոչեր հնչեցին 1920 թ. սեպտեմբերի 1-7-ին Բաքվում տեղի ունեցած՝ Արևելքի ժողովուրդների առաջին համագումարում: «Նոր Թուրքիան» 1920 թ. սեպտեմբերի վերջերին պատերազմ սկսեց Հայաստանի Հանրապետության դեմ: Հարձակվելով Հայաստանի վրա՝ Արևելյան ճակատի հրամանատար Քյազիմ Կարաբեքիրը անթաքույց հայտարարեց, որ իր նպատակն է վերջին մահացու հարվածը հասցնել հայ ժողովրդին, իսկ Մ. Քեմալն էլ պնդեց, թե՛ այդ պատերազմի նպատակն է «ոչնչացնել հայկական բանակն ու հայկական պետությունը...»²:

Հայկական զորքերը թուրքական բանակի ներխուժման առաջին իսկ օրը բռնեցին նահանջի ճանապարհը: Սակայն սխալ կլիներ կարծել, թե հայկական բանակն ընդհանրապես ի վիճակի չէր դիմադրելու թուրքերին: Հայկական բանակում բազմաթիվ էին Առաջին համաշխարհային պատերազմի մարտերում կոփված կադրային ռազմիկները, որոնցից շատերը պարզևատրված էին Գեորգյան խաչերով և այլ պարգևներով: Հայոց զորքում կային ռուսական զինվորական ծառայություն անցած մեկ տասնյակ գեներալներ, 1400-ից ավելի բարձրաստիճան սպաներ, շտաբայիններ, համբարակներ և զորքերի այլ տեսակների հրամանատարներ: Իր սպառազինությունների մեջ բանակն ուներ ռուսական և անգլիական հեռահար թնդանոթներ, հեծելազորային զորամասեր, զրահագնացքներ, գնդացրային ջոկեր, կապի և սակրավոր վաշտեր: Այսինքն, չի կարելի ասել, թե հայկական բանակը մարտունակ

¹ Ավագյան Ա., նշված աշխ., էջ 136:

² Мустафа Кемаль, Путь новой Турции, т. 3, М., 1932, с. 102.

չէր: Իրողությունն այն էր, որ այդ բանակը չէր կովում այնպես, ինչպես կարող էր կովել¹: Բացի այդ՝ հայկական հետախուզությունը Կ. Պոլսում նպատակաուղղված աշխատանքներ էր իրականացնում գործակալական ներթափանցման եղանակով անհրաժեշտ կանխարգելիչ տեղեկությունների ձեռք բերման ուղղությամբ: Մասնավորապես՝ գեներալ Գ. Ղորղանյանին ուղղված Կ.Պոլսում հայկական հետախուզական գործունեության կազմակերպիչ Տ.Դևոյանցի 1919 թ. հոկտեմբերի 29-ի զեկուցագրի համաձայն՝ հոկտեմբերի 28-ին Էրզրումում գտնվող Քյազիմ Կարաբեքիրի կողմից հրաման է ստորագրվել մի հայի գնդակահարության մասին, որը գողացել էր զորային ծածկագիրը, և այդ կապակցությամբ Կ. Պոլիս ուղարկված հեռագրում Կարաբեքիրը ռազմական նախարարից ամենակտրուկ ձևով պահանջում էր հոկտեմբերի 29-ին կորպուսների հրամանատարներին անհապաղ ուղարկել նոր՝ ավելի բարդ ծածկագիր²: Չնայած տվյալ բարդ օպերացիայի ձախողմանը, հայկական հետախուզությունը ծպտյալ գործակալական ցանցի միջոցով շարունակել է իր արդյունավետ գործունեությունը թշնամու «ներսում», օգտագործելով նրանց «բարդ ծածկագրերը», գաղտնագրեծել և ՀՀ է ուղարկել Թուրքիայի ռազմական նախարարության գաղտնագրված հեռագրերը (1919 թ. հոկտեմբեր-1920 թ. օգոստոս): Այսպես՝ «Էրզրումի, Դիարբեքիրի և Վանի վիլայեթներում կազմավորվում են չեթնիկների ջոկատներ: Վախենալով քրդերի ազգային ինքնագիտակցության զարթոնքից, մենք նրաց բաժանում ենք հին տեսակի հրացաններ ու գնդացիներ: Վատ սպառազինման և կարգապահության բացակայության պատճառով հայերի հետ բախումներում քրդերը տալիս են մեծ կորուստներ: Խուսափում ենք հայերի դեմ ուղարկել թուրքերին, նրանց դեմ ուղարկում ենք քրդերին՝ այն քրդերին, որոնք հակված են հայերի հետ մտերմանալու, օրինակ, դերսիմցի քրդերին, որոնց շրջանում հեշտ է քարոզչական աշխատանք տանելը՝ հայերի զազանությունները նկարագրելիս, նրանք բոցավառվում են մոլեռանդությամբ, ինչը հնարավորություն է տալիս ավելացնել քրդերի թվաքանակը ռազմաճակատում: 30-ը սեպտեմբերի 1919 թ. Կարաբեքիր-

¹ Տե՛ս Սիմոնյան Հր. Ռ., ., Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից, Եր., 1991, էջ 399:

² Վիրաբյան Վ., Հայկական հետախուզությունը Առաջին Հանրապետության տարիներին (1918-1920 թթ.), Եր., 2003, էջ 128:

Քյազիմ»¹:

ՀՀ զորքերի Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժանմունքի պետ կապիտան Մուրադյանի 1920 թ. սեպտեմբերի 3-ի թիվ 21 ամփոփագրի համաձայն «... նոյեմբերի վերջին օրերին Էրզրումում հրավիրվելու է բոլոր կորպուսների հրամանատարների համագումար՝ քրդերի, աջարացիների, Ադրբեջանի ռազմական և ռուս բոլշևիկների ներկայացուցիչների մասնակցությամբ, որի նպատակն է մշակել գործողությունների ծրագիր Հայաստանի կազմավորման դեմ... կիրառվում են բոլոր միջոցները ռազմական ստորաբաժանումների մարտունակությունը բարձրացնելու համար, ինչի մասին է վկայում Էրզրումից Կոստանդնուպոլիս Ռազմական նախարարին ուղարկած 15-րդ կորպուսի հրամանատարի հեռագիրը այն մասին, որ «սպասվող իրադարձությունների» կապակցությամբ հայկական սահմանի վրա կատարվում են նախապատրաստական աշխատանքներ: «Միլլի» կազմակերպությունը մեծ հաջողություն ունի Թորթումի շրջանում, որտեղից կամավորականները շարժվում են Օլթիի, Բասենի և Ալաշկերտի դաշտավայրեր, այնուհետև ուղղությունը կվերցնեն դեպի Սարիղամիշ, Կադիզման, Կողբի, Իգդիր և Նախիջևան»²:

Հետախուզական բաժանմունքի պետ կապիտան Դևոյանցի 1920 թ. ապրիլի 23-ի ամփոփագրի համաձայն «... ինչ-որ տեղից (հավանաբար Օդեսսայից) Սամսուն է ներմուծվում մեծ քանակությամբ զենք և զինամթերք, ինչը տեղափոխվում է Սվազ, Մալաթիա, այնուհետև՝ հունական և հայկական ռազմաճակատ: Գործակալական տվյալներով, Մուստաֆա Քեմալի կողմից մինչև 30 տարեկան զորակոչիկներով կազմավորվում է բանակային կորպուս: Կորպուսի հրամանատար է նշանակվել Քյազիմ փաշան»³:

Ամփոփագրում նաև տեղեկություն է տրվում Ադրբեջանից Թուրքիա ներթափանցած բոլշևիկների խմբերի, Օլթիի շրջանում 400 հոգանոց կարմիր ռուսների հայտնվելու ու թուրքական զորքերի մեջ բոլշևիկ-քարոզիչների գործունեության մասին⁴: Հայ հետախույզները նաև հայտնում էին, որ Թուրքիայում և Անդրկովկասի մահմեդական շրջաններում հակահայկական քարոզչությունն ուժեղանում է, թուրքա-

¹ Վիրաբյան Վ., Հայկական հետախուզությունը Առաջին Հանրապետության տարիներին (1918-1920 թթ.), Եր., 2003, էջ 128:

² ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 42, թ. 102:

³ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 427, մաս 2, թ. 262-263:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

կան էմիսարները մեծ քանակությամբ այդ նպատակով ուղարկվել են Հայաստանի խորքերը, մահմեդական գյուղերը, սակայն ամենուր հայտնաբերվել են տեղական հայկական հակահետախուզության կողմից: Թուրքական էմիսարների ազդեցությունը հատկապես ուժեղացել է Արդահան-Օլթիի և Բարդուսի շրջաններում, որտեղ նրանց կողմից կազմակերպվել են զինված քրդական բանդաներ¹:

ՀՀ Գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժանմունքի ժամանակավոր պաշտոնակատար կապիտան Մուրադյանի 1919 թ. հոկտեմբերի 4-ի ամփոփագիրը վկայում է. «Գործակալական տվյալների համաձայն, երիտթուրքերի կուսակցությունն ամենուրեք իրականացնում է 24-ից մինչև 45 տարեկան ասկյարների գաղտնի հաշվառում, գրանցելով նրանց «Ասկյարի-Միլլիե» («Ազգային բանակ») կազմակերպությունում, որպեսզի առաջին իսկ պահանջի դեպքում նրանք համալրեն 50.000-նոց կանոնավոր բանակի շարքերը...: Թուրքական կառավարությունը որպեսզի թաքցնի իր առնչությունը «Միլլիե Թեշքիլարի» կազմակերպությանը, Թուրքիայի բոլոր շրջաններ է ուղարկում հանձնաժողովներ՝ բնակչությանը հորդորելու՝ դադարեցնել չեթենների կազմակերպումը: Միննույն ժամանակ, Տրապիզոնի բանտերից ազատ են արձակվում բոլոր չեթենները, սարերից է իջնում իրենց հրոսակապետ Յայան և չեթենների գաղտնի կազմավորումը շարունակվում է»²: Նույն տվյալների համաձայն «Արդահանի շրջանում կենտրոնացված է 10-ից 12 հազարանոց չեթենների խումբ, որոնք շատ լավ զինված են և պատրաստ են հանդես գալ ցանկացած պահին»³: Կապիտան Մուրադյանի 1919 թ. նոյեմբերի 9-ի ամփոփագրում նշվում է. «Չեթենական շարժումը գնալով հզորանում է: Միլլին զինում է բնակչությանը: Վրացի-մուսուլման Հասանը, որը պատերազմի ժամանակ ուսուցանում էր Գերմանիայի սպայական դպրոցում, հավաքագրում է լազերին, չերքեզներին և կապ է պահում Վրաստանի հետ: Կոստանդնուպոլիս ժամանած Միլլիի պատվիրակությունը բանակցություններ է վարում կառավարության հետ, պահանջելով. 1. կառավարության որոշ անդամներին փոխարինել երիտթուրքերով, 2. ձերբակալել և պատասխանատվության ենթարկել Ֆերիդ փաշայի կաբինետը, 3. ներում շնորհել հայերի կոտորածներում

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 158, թ. 101-103:

² ՀԱԱ, ֆ. 204, ց. 1, գ. 133, թ. 28:

³ Նույն տեղում:

մեղադրվողներին»¹:

Այսպիսով, թուրք-հայկական պատերազմի նախաշեմին՝ այս ուղղությամբ թուրքերի կողմից իրականացվող կոնկրետ գերծողությունների վերաբերյալ հայ հետախույզներն արժեքավոր՝ ռազմա-քաղաքական բնույթի տեղեկություններ էին ուղարկում Հայաստանի Հանրապետություն, սակայն ինչ-ինչ պատճառներով դրանք կամ ուշացումով էին տեղ հասնում, կամ էլ՝ ղեկավարության կողմից համապատասխան գնահատանքի չէին արժանանում: Տ.Դևոյանցը նշում է. «Այդ հեռագրերը ցույց էին տալիս, թե ինչ դասավորությամբ (NN գնդերի և դիվիզիաների), ինչ ուղղությամբ և երբ թրքական ուժերը պետք է հարձակվեն Հայաստանի վրա ու գրավեն Կարսը, Օլթին, Մարիդամիշը, Արդահանը, Իգդիրը և այլն: Մաթեմատիկական ճշտությամբ հետազայում գործադրվեց այդ հեռագրերի բովանդակությունը Հայաստանի նկատմամբ: Բայց ինչպես էր ընդունվում լուրը մեր պաշտոնական իշխանության կողմից: Լսեցի, որ մեր քաջ սպայակույտի պետը անվանել էր ինձ խելագար, իսկ նախարարներից մեկը ասել էր. այդ Դևոյանցի ցնդաբանություններն են»²: Դևոյանցի կողմից հայթայթած արժեքավոր տեղեկատվության վերաբերյալ առանձին պաշտոնյաների ցուցաբերած նման դրսևորումների իրական դրդապատճառները պարզ չեն, սակայն կարող ենք փաստել, որ հիշյալ հետախույզության բաժանմունքի կողմից կազմած ամփոփագրերը մեծ պահանջարկ ունեին ՀՀ Արտաքին գործերի նախարարությունում: Մասնավորապես, ՀՀ Գլխավոր շտաբի հետախույզական բաժնին հասցեագրված ՀՀ ԱԳՆ-ի 28.02.1920 թ. հեռագրում նշվում է. «Արտաքին գործերի նախարարության տեղեկատվական բաժինը խնդրում է հետախույզական բաժնի կողմից հրատարակվող գաղտնի ամփոփագրերը տրամադրել ոչ թե 10 օրինակով, այլ 25՝ ՀՀ բոլոր առաքելություններ և հյուպատոսություններ ուղարկելու համար»³:

Հետախույզական բաժանմունքի 1920 թ. հունիսի 3-ի թիվ 18 ամփոփագիրը կարևոր տեղեկատվություն է պարունակում Հայաստանի Հանրապետության դեմ ուղղված թուրքական հատուկ ծառայությունների քայքայիչ գործունեության վերաբերյալ: Մասնավորապես՝ «Կոստանդնուպոլսից ստացված գործակալական տվյալների համաձայն թուրքերը այնտեղ կազմակերպել են Հետախույզական Բյուրո,

¹ ՀԱԱ, ֆ. 204, ց. 1, գ. 133, թ. 32:

² Դևոյանց Տ., Կեանքիս դրուագներից, «Հայրենիք», Բոստոն, 1945, թիվ 2, մարտ-ապրիլ, էջ 85:

³ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 441, թ. 56:

որի գործակալները պետք է աշխատեն Վրաստանի սահմանի երկայնքով և հետևեն Հայաստանում իրականացվող գործողություններին ու շարժին: Այս նպատակով հավաքագրվել են մեծ թվով վրացիներ և ռուսներ, որոնք տիրապետում են հայերեն լեզվին և շուտով ժամանելու են Հայաստան: Հավաստի տվյալների համաձայն Գերմանիայում տպագրվել են մեկ միլիոն կեղծ թուրքական լիր՝ Կովկաս տեղափոխելու համար: Այդ թղթյա փողերի վրա դրոշմված են իսկական թուրքական լիրաների համարներն ու սերիան և տարբերակել կեղծ դրամը իսկականից շատ դժվար է: Կեղծ փողերի տեղափոխումը նպատակ է հետապնդում օգնել Ադրբեջանին և քանի որ դրանք պետք է ծախսվեն Հայաստանում, ապա գլխավոր նպատակն է վերջնականապես գցել հայկական կտրոնների (չեքերի) կուրսը: Հետախուզական Բյուրոյի գործակալների թվից կան նաև հայեր, որոնք պետք է մասնակցեն նշված փողերի տարածմանը Հայաստանում, մասնավորապես, Էրիվանում»¹:

Հայկական բանակը ներսից քայքայելու համար քեմալականները մեծ աշխատանք էին ծավալել: Թուրքերը գործի դրեցին իրենց խորամանկության նոր զենքերից մեկը՝ քեմալական կեղծ կոմունիստական կուսակցությունը: Հայկական զորքի մեջ քեմալական գործակալները քարոզչություն էին մղում, լուրեր տարածում, թե թուրք զինվորները «նույնպես բոլշևիկներ են»: Կարմիր դրոշակներ պարզելով՝ թուրքական կեղծ կոմունիստները հայկական զորքի զինվորներին կոչ էին անում «լինել ինտերնացիոնալիստներ», չդիմադրել թուրքերին, չենթարկվել սեփական հրամանատարներին: Հայ զինվորների մեջ արձագանք էր գտնում քեմալականների տարածած այն ստահոդ քարոզչությունը, թե «հեղափոխական թուրքերը» հաշիվներ ունեն միայն դաշնակների հետ, և որ, եթե վերջիններս զրկվեն իշխանությունից, ապա «թուրք եղբայրները» բոլոր պայմանները կստեղծեն, որպեսզի ժողովուրդը ապրի նոր ու երջանիկ կյանքով:

Հայաստանի պարտությունն արագացնում էին նաև հայ բոլշևիկները: Նրանք թուրք-հայկական պատերազմի ամենածանր օրերին իսկ, սեփական ազգի ներսում շարունակում էին դասակարգային անհաշտ պայքարի կոչեր անել, թուրք նվաճողների գործը դյուրացնելու համար հայոց զորքին և Հանրապետության աշխատավորներին հորդորում էին չդիմադրել թշնամուն, որպեսզի նա կարողանա, որքան հնարավոր է,

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 441, թ. 123-124:

շուտ տապալել ՀՅԴ տիրապետությունը:

«Որքան էլ զարմանալի է,- գրում է Հր. Միմոնյանը,- թուրք-հայկական պատերազմի ամբողջ ընթացքում հայ բոլշևիկ գործիչներից և ոչ մեկը հանդես չեկավ թուրքերին դիմադրելու և հայրենիքը պաշտպանելու սեփական ժողովրդին ուղղած որևէ կոչով»¹:

Ստեղծվել էր այնպիսի կացություն, երբ ռազմաճակատի շատ հաստիքներում զինվորները լքում էին դիրքերը, շարտում էին հրացանները, «թուրք եղբայրների» առջև բացում ռազմական ամրոցների դարպասները, հանձնվում քեմալականներին:

Ա.Ավագյանը, հենվելով Ռուսաստանի Դաշնության արտաքին քաղաքականության արխիվի նյութերի վրա նշում է, որ Անկարայում Խորհրդային Ռուսաստանի դեսպանության քարտուղար Ուպմալը հաղորդում էր, որ Քյազիմ Քարաբեքիրը հրահանգել է իր սպաներին «Հայաստանի գրավված տարածքներում աջակցել հայ բոլշևիկներին»²:

Քեմալական գաղտնի ծառայությունների ուշադրության կենտրոնում էր հայ-քրդական հնարավոր համագործակցությունը խափանելու խնդիրը:

Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո քրդական շարժման ծանրության կենտրոնը գտնվում էր ոչ թե Իրաքյան կամ Իրանական Քրդաստանում, այլ հենց Արևմտյան Հայաստանում, և բնավ պատահական չէ, որ հենց այդ երկրամասն էլ դարձավ արթնացող քրդական ազգայնականության օրրանը: Թե որքանով էր լուրջ ընկալվում Արևմտյան Հայաստանի տարածքում թուրքական զանգվածի կողմից քրդական պետության ստեղծման հեռանկարը, երևում է հետևյալ փաստից. 1919 թ. սեպտեմբերին բրիտանական կառավարությունը Արևմտյան Հայաստան գործուղեց հայտնի հետախույզ, քրդական հարցի ճանաչված գիտակ մայոր Նոյեյին, պարզելու համար այդ երկրամասում քաղաքական ուժերի դասավորությունը, վարելու գործակալական-քաղաքական աշխատանքներ և առհասարակ հավաքելու համակողմանի տեղեկություններ: Մայոր Նոյեյին ուղեկցում էին իրենց անզլիամետ հայացքներով հայտնի քուրդ ազգայնականներ Քամուրան և Ջելադեթ Բադրխանները, որոնք հայտնի էին որպես քրդական պետության ստեղծման ջատագովներ: Ոտքի տակ

¹ Միմոնյան Հր. Ռ., նշված աշխ., էջ 401:

² Авакян А., Черкесский фактор в Османской империи и Турции (вторая половина 19-го-первая половина 20-го вв.), Ереван, изд-во «Гитутюн», 2001, с. 313.

տալով համարյա ամբողջ Արևմտյան Հայաստանը, անգլիացի հետախույզը պարզեց մի կարևոր հանգամանք, որն առաջին պահին զարմանք առաջացրեց նաև իրեն: Պարզվեց, որ տեղական թուրք բնակչությունը, որը մեծ երկյուղներ ուներ այդ երկրամասում քրդական իշխանության հասատատման լուրերի կապակցությամբ, գերադասում էր ավելի շուտ այնտեղ տեսնել հայկական, քան քրդական իշխանություն¹:

Քեմալական շարժումը սկսվելուց հետո ակնառու կերպով զգացվում էր քրդերի հակահայկական տրամադրությունների շեշտակի վերելք, քանի որ նրանք ցանկանում էին պետություն ստեղծել կամ ծայրահեղ դեպքում ինքնավարություն ձեռք բերել հիմնականում այն տարածքների վրա, որոնք հանդիսանում էին հայ ժողովրդի պատմական բնօրրանը:

Արևմտյան Հայաստանում հայկական պետության ստեղծման հեռանկարը քրդերի մոտ ամրապնդել էր այն վախը, որ այստեղ հայկական իշխանության պայմաններում քրդերի շահերը կտուժեն և իրենք կվերածվեն երկրորդական մի ուժի:

Քրդերին ներշնչվում էր այն գաղափարը, ու թուրք-քրդական դաշինքի հիմք պետք է հանդիսանա հայերի անկախության ձգտումների չեզոքացումը: Այդ դաշինքի գլխավոր նպատակն էր հռչակվում երկրի տարածքային ամբողջականության պահպանումը և «թուրքական ու քրդական մեծամասնության» շահերի ապահովումը²:

Այս առումով՝ կարևոր տեղեկատվություն է պարունակում ՀՀ Գլխավոր շտաբի հետակուգության բաժնի 1920 թ. հունիսի 3-ի թիվ 18 ամփոփագիրը. «Ալի Քալիբ բեյը ցանկացավ կազմակերպել Դերսիմի և Կայսարի քրդերին «Ազգայնական ուժերի» դեմ, քանի որ կառավարությանը ուղղված նրա ծածկագրված հեռագիրը ընկավ «Միլլի» կուսակցության ձեռքը, իրագործել այդ ծրագիրը նրան չհաջողվեց: Ներկայումս նա նշանակվել է Տրապիզոնի նահանգապետ, որտեղ ստեղծել է քուրդ-թյուրքական կազմակերպություն «Միլլի» ազգայնական ուժերի ոչնչացման նպատակով: Ալի Քալիբ բեյը մտադիր է դիմել Հայաստանի Հանրապետությանը, որպեսզի վերջինս մասնակցություն ունենա Մուստաֆա Քեմալի կողմնակիցների դեմ տարվող պայքարում և մարտերում: Նա հետապնդում է երկու նպատակ. թուլացնել «Միլլի» ազգայնական ուժերը և ոչնչացնել հայկական ուժերը: Քրդերը կողմնակից են այս ծրագրին, քանի որ

¹ АВР РФ, ф.НАИ, серия А, д. 154, л.34-35.

² Кемаль М., Путь новой Турции, 1919-1927, М., 1966, т. 1, с. 99-100.

նման եղանակով նրանք կմոտենան իրենց նպատակի իրագործմանը. Հայաստանի հզորացմանը խոչնդոտելու համար թուրքերը ձգտում են նրանց տալ ինքնավարություն»¹:

Հատկանշական է քեմալական գաղտնի ծառայությունների կողմից քրդերի հավաքագրման՝ ավանդաբար փոխանցված գործելաոճը: Թուրք հետախույզներն ու գործակալներն անհրաժեշտ տեղեկություն էին ձեռք բերում ոչ միայն անձնական շփումների շնորհիվ, այլ նաև տեղեկատվության աղբյուր հանդիսացող այլազգի անձանց կաշառման միջոցով, որոնք կամա թե ակամա կանգնում էին հայրենիքի դավաճանության ճանապարհին²:

Հաշվի առնելով թուրքական գաղտնի ծառայությունների ավանդաբար շարունակվող և զարգացում ապրող գործելակերպը և դրանց գերակայող տեղն ու դիրքը պետական համակարգում հարկ ենք համարում նշել սուլթանական գաղտնի ոստիկանության պետի խոստովանությունները անձանց հավաքագրման վերաբերյալ. «...սովորական ժամանակ և սովորական գործերում մարդը կարողանում է թաքցնել իր թերություններն ու արատները, բայց քաղաքական բնույթի գործերում, երբ դրանք վերաբերվում են անարգ մետաղին, անգամ ամենախելացի դիվանագետների կամային հատկանիշները հոդս են ցնդում: Դրա գլխավոր պատճառը ոսկին էր: Այդ մետաղը զրեթե անում է ամեն ինչ»³: Նշված ծառայությունների գործակալները իրենց ներկայացնելով որպես քրդերի «բարեկամներ» զանազան խոստումներով ու կաշառքով աշխատում էին քրդերի ազդեցիք առաջնորդներին գրավել իրենց կողմը: Այսպես՝ նրանց հաջողվեց Դերսիմի ցեղապետերից Մեչո-աղային, Դիապ-աղային, Մուստաֆա Ջեքի-բեյին, Ռեմիզ-բեյին, Աբդուլհաք Թեֆթիկ-բեյին, Հասան Հայրի-բեյին և այլոց գրավել իրենց կողմը: Նրանք նշանակվեցին Թուրքական Ազգային Մեծ Ժողովի պատգամավորներ, որից հետո այդ նախկին ընդդիմադիրները սկսեցին սերտորեն համագործակցել քեմալական կառավարության հետ և նրանցից մի քանիսը նույնիսկ օգնեցին ազգայնականներին Դերսիմում ճնշելու հակաքեմալական ապստամբությունը⁴:

Ընդգծելով քեմալական Թուրքիայի հատուկ ծառայությունների, մասնավորապես,

¹ ՀԱՍ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 441, թ. 123:

² Гасратян М.А., Курдское движение в новое и новейшее время, М., 1987, с. 75-80.

³ Хаджетлаше М., նշված աշխ., էջ 210:

⁴ Курдское движение в новое и новейшее время, М., 1987, с. 93.

Ազգային անվտանգության ծառայության դերն ու նշանակությունը հայերի և քրդերի միասնական հանդես գալու փորձերի կանխարգելման գործում, կարող ենք արձանագրել.

- MAH-ի քարոզչության վարչության համապատասխան գաղափարախոսական գործունեությունը՝ ուղղված հայ-քրդական հարաբերությունների սրմանը,
- քեմալական գաղտնի ծառայությունների կողմից քրդերի՝ որպես գործակալների հավաքագրման ձևերը, մեթոդները և մարտավարությունը:

19-րդ դարի 60-ական թվականների վերջից և 70-ական թվականների սկզբից հակահայկականությունն ավելի ու ավելի որոշակիորեն վերածվում էր սուլթանական կառավարության կողմից իրականացվող պետական քաղաքականության:

Օսմանյան կայսրությունում արևմտահայությունը դարձել էր առավել խոցելի և անպաշտպան՝ կայսրության գաղտնի ծառայությունների ծավալած քայքայիչ գործունեության ոլորտում:

Հայկական շարժման առաջ ծառայած խնդիրներից էր լրտեսների դեմ պայքարը՝

1) շարժմանը հակադրվող հայերի՝ ամիրաների և այլոց դեմ, ովքեր փորձում էին ապացուցել այդ շարժումների ավելորդությունն ու վնասակարությունը, և կայսրության հետախուզության ձեռքում «ի պաշտոնե» օգտագործվում էին որպես «արդյունավետ» գործիք:

2) դիվանագիտական հարաբերությունների ոլորտում, որտեղ անհրաժեշտություն կար կազմակերպել մեծ տերությունների հետախուզությունների կողմից հայ գործիչներին «մատուցված» տեղեկությունների հավաստիության ստուգումը:

Այս կարևորագույն խնդիրների լուծումից էր կախված հայ ազատագրման շարժման առաջընթացը: Սակայն, համապատասխան կառույցների բացակայության պայմաններում արևմտահայությունը իզոբու չէր կարող լուծել դրանք:

Արևմտահայության պայքարի ձևավորման և զարգացման գործընթացում Թոփրազկալեի հեղափոխական կազմակերպության դերն ու նշանակությունը կայանում էր նրանում, որ վերջինս, ի տարբերություն այլ նմանատիպ կազմակերպությունների, առաջիններից էր, որ իր առանձնահատուկ գործելաճի համաձայն՝ ընտրել էր մի քողարկման ձև, այն է՝ հայ ազատագրական շարժման գործիչների ակտիվ ներկայացուցիչներից պաշտոնների նշանակել տալ թուրքերի մոտ, որը հնարավորություն էր ընձեռում նրանց ոչ միայն խուսափել Օսմանյան կայսրության գաղտնի ծառայությունների տեսադաշտում հայտնվելու վտանգից, այլև թշնամու թիկունքում ծավալել հետախուզական գործունեություն: Պայքարի այս ձևը՝ թշնամու շարքերը ներթափանցելու մարտավարությամբ, արդեն կարող է վկայել լուրջ առաջադիմության մասին, որը համարժեք է հատուկ ծառայությունների

գործելակերպին:

«Յըլդըզ» կառույցն աչքի էր ընկնում կայսրությունով մեկ տարածված գործակալների ցանցով, որոնք հաղորդակցվում էին անմիջականորեն սուլթանի պալատի հետ:

Կառույցի համակարգում գործում էր գաղտնի ծառայությունների երեք միատեսակ ստորաբաժանում՝ գաղտնի ոստիկանությունն իր հարյուրավոր անլուր գործակալներով, ոստիկանության արտաքին դիտարկման ստորաբաժանումն իր բացահայտ ու գաղտնի գործակալներով և գաղտնի գործակալներով համալրված սուլթանական գրասենյակը, որի հրամանները պարտադիր էին մյուս երկու ստորաբաժանումների համար:

Ինչպես կայսրության ներսում, այնպես էլ դրա սահմաններից դուրս հայ գործիչների պայքարն անլուր՝ երիտթուրքերի միջոցով, գործակալական ներթափանցմամբ վերահսկվում էր օսմանյան հետախուզության կողմից: Այն կործանարար էր արևմտահայության համար, քանի որ այս հանգամանքից օգտվում էր ոչ միայն Աբդուլ Համիդի հետախուզությունը. հետագայում «Առաջադիմություն և միություն» կուսակցության ձեռքում այն հանդիսացավ որոշիչ գործիք Մեծ Եղեռնը կազմակերպելու համար:

1894-1896 թթ. կոտորածները նախապես պլանավորած էին իշխանությունների կողմից, և դրանց իրագործման համար Օսմանյան կայսրությունում կիրառվեցին հատուկ ծառայություններին բնորոշ նոր տեխնոլոգիաներ: Ավելին՝ նոր գործելաձևը ժառանգեց և գործադրեց «Հատուկ կազմակերպությունը»՝ Մեծ Եղեռնի իրականացման ժամանակ:

Նոր գործելաձևը ներառում էր.

- կայսրության գաղտնի ծառայությունների սադրիչ գործողություններով՝ իրենց ձեռնտու միջադեպերի հրահրումը, որոնք, մի կողմից արդարացնում էին բիրտ ուժի կիրառումը, մյուս կողմից՝ օգտագործվում էին քարոզչական նպատակներով: Այս իրավիճակում գաղտնի ծառայություններն ըստ էության գործում էին հետևյալ կարգախոսով. «Ճնշեք հայերին, թող ըմբոստանան, որ ջարդենք».

- ապատեղեկատվության մեթոդի կիրառման միջոցով հետաքրքրության օբյեկտ հանդիսացող անձանց (հայերի) ուշադրությունն իրենց ձեռնտու ուղղությամբ շեղելը՝

նրանց դրդելով գաղտնի ծառայությունների կողմից վերահսկվող համապատասխան գործողությունների.

- հայերի ահաբեկված հոգեվիճակի հետ կոտորածների զուգորդումը. առանձին վայրերում հրկիզումների, պայթյունների, ձերբակալությունների մասին լուրերը միտումնավոր արագ կերպով տարածվում էին ողջ արևմտահայության շրջանում.

- հայերի նկատմամբ կոնկրետ պաշտոնատար անձանց կողմից իրականացվող երկդիմի քաղաքականությունը՝ հայերին «միամտացնելու» մարտավարությունը.

- հայերի կոտորածները իշխանությունների կողմից զինած խուժանի կողմից սանձազերծելը, այլ ոչ թե անմիջականորեն բանակի կամ ոստիկանության կողմից սկսելը (Երզնկայի, Ուրֆայի, Սեբաստիայի, Խարբերդի, Արաբկիրի կառավարիչները հայերի անվտանգության հավաստիացումներ էին տալիս, երբ նույն պահին սկսվում էր խուժանի հարձակումը).

- հետագա բարդություններից խուսափելու համար ջարդարար գործողությունները ոչ թե տեղացիների, այլ ուրիշ վայրերից բերված մարդկանց միջոցով իրականացնելը, որպեսզի վերջիններս չճանաչվեն: Նույն տրամաբանությունն էր գործում կոտորածներում բանակի և ոստիկանության օգտագործման ժամանակ.

- օսմանյան բանտերից ձերբակալվածներին ազատ արձակելը՝ գաղտնի ծառայությունների հետ վերջիններիս համագործակցության պայմանով կամ կաշառակերությամբ, որի մեծ բաժինը հատկացվում էր պալատական «Յըլդըզ» կազմակերպությանը:

Սույն ատենախոսության արդյունքներով արված կարևոր եզրահանգումներից է այն, որ 1890-ական թվականների ջարդերի ժամանակ փորձարկվեց ջարդարարների մի կազմակերպություն, որը Մեծ Եղեռնի տարիներին հանդես եկավ «Հատուկ կազմակերպություն» անունով, երբ քրեական հանցագործներից, մարդասպաններից ձևավորվում էին ջարդարար խմբեր, և դրանք վարժեցվում էին զանգվածային ջարդեր իրականացնելու համար:

«Թեշքիլաթի մահաուսան» չէր կարող իրագործել իր հրեշավոր ծրագրերի ոչ մի կետ, եթե ապահովված չլիներ հավաստի տեղեկատվական բազայով: Տրապիզոնում տեղահանության և կոտորածի վերաբերյալ դատավարության նյութերը թույլ են տալիս ի հայտ բերել Թեշքիլաթի գործակալական ապարատի կառուցվածքը, ինչպես նաև գաղտնի աշխատանքում ներգրավելու առանձնահատկությունները: Այսպես՝

ռեզիդենտը օգտագործել է լայն օպերատիվ հնարավորություններով օժտված գործակալին, իսկ Թեշքիլաթի կադրային աշխատակիցը, ղեկավարելով ռեզիդենտի և գործակալի աշխատանքները, ուղղակիորեն կազմակերպել է հայերի տեղահանությունն ու կոտորածը:

Հայաստանի Առաջին Հանրապետության օրոք հայ ժողովրդի մղած պայքարի հակազդմանն ուղղված աշխատանքներում թուրքական գաղտնի ծառայությունները իրականացրեցին այնպիսի փորձված հասուկ միջոցառումներ, ինչպիսիք էին, մասնավորապես՝

- սադրիչ գործողությունները.
- խժդժությունների հրահրումը.
- ահաբեկչական ակտերով զուգորդվող ջարդերը.
- անլուր փնտրողական աշխատանքը:

Սույն հետազոտության արդյուքներից ելնելով՝ հայերի և քրդերի միասնական ճակատով հանդես գալու փորձերը թույլ չտալու գործում քեմալական Թուրքիայի ազգային անվտանգության ծառայության (Milli Amele Hizmeti - MAH) դերն ու նշանակությունը պայմանավորել են՝

1) MAH-ի քարոզչության վարչության համապատասխան գաղափարախոսական գործունեությունը՝ ուղղված հայ-քրդական հարաբերությունների սրմանը.

2) քեմալական գաղտնի ծառայությունների կողմից քրդերի որպես գործակալների հավաքագրման ձևերը, մեթոդները և մարտավարությունը:

Ատենախոսությամբ հիմնավորվել է, որ արևմտահայության ազատագրական պայքարի թույլ կողմերից էր այն կառույցի բացակայությունը, որը պետք է զբաղվեր անհրաժեշտ տեղեկատվության ձեռք բերմամբ, ստուգմամբ, մշակմամբ և իրացմամբ: Օսմանյան Թուրքիայի գաղտնի ծառայությունների կողմից իրականացված քայքայիչ գործունեությանը հակազդելու մեխանիզմների բացակայության պայմաններում հայ ազատագրական շարժման ղեկավարները չէին տիրապետում հավաստի տեղեկությունների և արագ փոփոխվող իրավիճակին:

Հետազոտված պատմական իրադարձությունների ու երևույթների վերլուծությունը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ ի վերջո բոլոր հայ ազատագրական կազմակերպությունների գործունեությունը չեզոքացվել է թուրքական ոստիկանության

կամ հետախուզության կողմից հիմնականում գործակալական ներթափանցման եղանակով:

Կարևոր ենք համարում արձանագրել այն փաստը, որ «Հատուկ կազմակերպությունը» Հանրապետական Թուրքիայի ներկայիս հետախուզական կառույցների հիմքն է: Այդ ծառայության ժառանգորդ հանդիսացող Թուրքիայի ներկայիս Ազգային հետախուզական կազմակերպությունը (MIT), առավել կատարելագործված միջոցներով, մեթոդներով, ինչպես նաև հսկայական մարդկային ու ֆինանսական ռեսուրսներով շարունակում է հակահայկական գործունեությունը գրեթե նույն ձեռագրով և օպերատիվ-հետախուզական գործողությունների այն տրամաբանությամբ, որոնք բնորոշ էին Հայոց ցեղասպանության գործիք հանդիսացած «Հատուկ կազմակերպությանը»:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՄԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Արխիվային նյութեր

ա/ Հայաստանի ազգային արխիվ

1.1 Ֆ. 200, ց.1, գործեր. 42, 158, 427, 441, ֆ. 204, ց. 1, գործ 133, ֆ.1267, ց. 2, գ. 201, թ. 30:

1.2 Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանի արխիվ (այսուհետև՝ ԳԱԹ), ֆ. Ազատյան Թ., բ. 7, գ. 11507, 11519:

1.3 ԳԱԹ., Բ.Նավասարդյանի ֆոնդ, վավ. 9-3, թ. 55, Կարեկցյան Տ., Խաչատուր Գևորգ Կարեկցյանի կենսագրությունը:

բ/ թուրքական արխիվներ

1.4 TCBaşbakanlık Osmanlı Arşivi – BOA, DH, SYS, dosya 65, vesika 2,

գ/ ռուսական արխիվներ

1.5 Архив Внешней Политики Российской Федерации (АВПРФ), ф. 151, Политархив, оп. 482, д. 115, 3431, 3445, 3449, 1630.

1.6 АВПРФ, ф. 151, ф. НАИ, д. 154, Азиатский департамент, ф. 2, д. 6, д. 166. (Записка о розысканиях следов шамилева гонцах к шейху Таха. Дополнение к сведениям, изложенным Ханьковым),

1.7 Российский государственный военно-исторический архив Главного управления Генерального штаба (РГВИА ГУГШ), ф. 2000, оп I, ед. хр. N 1935, 2003, 2085, 2220, 2464-2466, 5171, ф. 5, д. 434, ф. 6, д. 891А.

դ/ Վրաստանի կենտրոնական պետական պատմական արխիվ

1.8 ֆ. 11, оп. 2, д. 278.

2. Տպագիր սկզբնաղբյուրներ

ա/ հայերեն

2.1 Իզմիրլեանի եւ Խարախանեանի նամակները Հ.Յ. Դաշնակցութեան,

- «Հայրենիք» ամսագիր, 1931, թիվ 9, էջ 79-84:
- 2.2 Միքայել Տեր-Հովհաննիսյանի հուշերը, Ստեփանավան-Ծաղկաձոր, 1926-1927 թթ.:
- 2.3 Նազրմ փաշայի հուշերը. հայոց դահիճը կը պատմե..., «Յառաջ» օրաթերթ, Փարիզ, 1931, թիվ 1648-1738:
- 2.4 Նիիթեր Հ.Յ.Դաշնակցութեան պատմութեան, Ա.հատոր, Պէյրուի, 1984, էջ 152-156, 160,163:
- 2.5 Դեոյանց Տ., Հետախույզի մը հուշերը. «Վեմ», 1938, թիվ 2, էջ 51-52:
- 2.6 Դեոյանց Տ., Կեանքիս դրուագներից, «Հայրենիք», թիվ 46, 1945:
- 2.7 Տիգրանյան Տ., Թալեաթի ծածկագիր հեռագրերը անգլիական արխիվներում, «Ալիք», թիվ 117, 1985:
- 2.8 Փափազյան Ա. Հ., Հայերի ցեղասպանությունն ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի, Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ, 1989, 256 էջ:
- բ/ ուսերեն
- 2.9 Зисерман А.Л., Князь Барятинский. Из письма Барятинского, СПб, 1881, «Русский архив», 188 с.
- 2.10 История шпионажа и службы по сбору информации. Рукописный перевод с венгерского, т. 1, СПб, 1936, 409 с.
- 2.11 Соцков Лев, Неизвестный сепаратизм. На службе СД и Абвера (<http://lib.tr200.net.v.php.id.4848sp.15>).
- 2.12 Турецкий шпион при дворах христианских государей, СПб, 1778, перев. с франц.
- 2.13 Хаджетлаше М. Б., «Убийца на троне» (Записки начальника тайной полиции в Турции), Петроград, 1918, 239 с.
- գ/ թուրքերեն
- 2.14 Ermeni Komiteleri (1891-1895), Ankara, Osmanlı arşivi daire başkanlığı yayınları, 2001, 120 s.
- 2.15 Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları. Sultan Abdülhamid, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1999. 503 s.

դ/ անգլերեն

2.16 British documents on Ottoman Armenians, vol. 1, (1856-1880), vol II (1880-1890), Ankara, 1982.

3. Մենագրություններ

ա/ հայերեն

3.1 Ավագյան Ա., Հյուսիսկովկասյան քաղաքական վտարանդիությունը Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության համատեքստում. Եր., հեղինակային հրատարակություն, 2011, 343 էջ:

3.2 Բայբուրդյան Վ., Քրդերը, հայկական հարցը և հայ-քրդական հարաբերությունները պատմության լույսի ներքո, Եր., հեղինակային հրատարակություն, 2008, 421 էջ:

3.3 Գալոյան Գ., Հայաստանը մեծ տերությունների աշխարհակալական առճակատումներում, Եր., ՀՀ ԳԱԱ, «Գիտություն», 2004, 822 էջ:

3.4 Կիրակոսյան Ջ. Կ., Բուրժուական դիվանագիտությունը և Հայաստանը (19 դ. 80-ական թթ.), Եր., «Հայաստան», 1980, 455 էջ:

3.5 Գալուստյան Գր., Մարաշ կամ Գերմանիկ և հերոս Ջեյթուն, Նիւ-Եորք, «Կոչնակ» տպ., 1934, 944 էջ:

3.6 Գևորգ-Մեսրոպ, Պատմութիւն Հայ եկեղեցու, Կ.Պոլիս, «Փարոս» տպ., 1914, 567 էջ:

3.7 Գյուգալյան Գ., Խրիմյան Հայրիկ, Պեյրութ, «Մեւան» տպ., 1954, 117 էջ:

3.8 Գուստ Վ. Հայերի ցեղասպանությունը աշխարհի հնագույն քրիստոնյա ժողովրդի ողբերգությունը, Եր., «Հայաստան», 2002, 294 էջ:

3.9 Գրիկեր, Եոզղատի հայասպանության վավերագրական պատմություն, Նիւ-Եորք, «Ոսկետառ», 1980, 468 էջ:

3.10 Դիվան Հայոց պատմության: Հարստահարություններ Տաճկահայաստանում, Թիֆլիս, Ն. Ադանյանցի տպարան, 1912, 720 էջ :

3.11 Եազրճեան Գուրգէն, Աբդուլ Համիդ Բ, Կարմիր սուլթանը, Պեյրութ, «Մեւան» տպ., 1980, 872 էջ:

3.12 Ջարևանդ, Ինչ կրճրագրեին թուրքերը, Միացյալ անկախ Թուրքիա, Բոստոն,

ա.տ., 1926, 228 էջ:

- 3.13 Էմիլ Դիլոն, Իրավիճակը Թուրքահայաստանում, Եր., ա.հ., 1987, 54 էջ:
- 3.14 Ինճիկյան Հ.Գ., Օսմանյան կայսրության անկումը, Եր., «Հայաստան», 1984, 335 էջ:
- 3.15 Իզմիրլեան Կ. Հայ ժողովրդի քաղաքական ճակատագիրը անցյալին և ներկայիս, Պեյրույթ, «Մեւան» տպ., 1964, 326 էջ:
- 3.16 Խուդինյան Գ., ՀՅ Դաշնակցության քննական պատմություն. Ակունքներից մինչև 1895 թվականի վերջերը, Եր., ՀՅԴ հրատ., 2006, 440 էջ:
- 3.17 Կիրակոսյան Ջ., Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ, գիրք երկրորդ, Եր., «Հայաստան», 1983, 464 էջ:
- 3.18 Համբարյան Ա. Ս., Հայ հասարակական քաղաքական միտքը արևմտահայության ազատագրական ուղիների մասին, Եր., «Հայաստան», 1990, 480 էջ:
- 3.19 Համբարյան Ա.Ս., Երիտթուրքերի ազգային ու հողային քաղաքականությունը և ազատագրական շարժումները Արևմտյան Հայաստանում, Եր., Հայկական ՍՍՀԳԱ հրատարակչություն, 1979, 310 էջ:
- 3.20 Հովնանյան Ռ., «Նեմեսիսը» գործողության մեջ, Եր., հեղինակային հրատարակչություն, 2013, 130 էջ:
- 3.21 Հովսեփյան Ա., Հայրենական Մեծ պատերազմը նաև հայության գոյամարտն էր, Եր., GSM STUDIO, 2012, 264 էջ:
- 3.22 Ղազարյան Հ., Արևմտահայությունը ցեղասպանության նախօրյակին, Եր., «Տիգրան Մեծ», 2001, 696 էջ:
- 3.23 Վարանդեան Մ., Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւն, Եր., ԵՊՀ, 1992, 536 էջ:
- 3.24 Ներսիսյան Մ.Գ., Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ 1850-1870 թթ., Եր., ՀՀ ԳԱԱ, 1955, 525 էջ:
- 3.25 Շահան Նաթալի, Այսպես սպանեցինք, Պեյրույթ, «Օնիպար» տպ., 1954, 134 էջ:
- 3.26 Շահան Նաթալի, Թուրքերը և մենք, Եր., «Հայրենիք», 2011, 56 էջ:
- 3.27 Պետոյան Վ., Սասունն անցյալում և Սասունի ազատագրական շարժումները, Եր., «Լուսակն», 2005, 240 էջ:

- 3.28 Պողոսյան Ս. Հայոց ցեղասպանության պատմություն, Երևան, 2008:
- 3.29 Ռոստոմ, Մահմեդական ամբոխի դերը, Ժողովածուների հավաքածու, Եր., ՀՅԴ հրատ., 1989, 720 էջ:
- 3.30 Սապահ-Գիլեան, Պատասխանատուները, Փրավիտենս, «Երիտասարդ Հայաստան», 1916, 352 էջ:
- 3.31 Սասունի Կ., Քյուրտ ազգային շարժումները և հայ-քրդական հարաբերությունները (Ժ Ե դարեն մինչև մեր օրերը), Պեյրութ, «Համազգային», 1969, 331 էջ:
- 3.32 Սարուխան, «Հայկական խնդիրները և Ազգային սահմանադրությունը Թուրքիայում (1860-1910)», Ա հատոր, Թիֆլիս, «Էպոխա», 1912, 284 էջ:
- 3.33 Սաֆրաստյան Ռ., Օսմանյան կայսրություն. Ցեղասպանության ծրագրի ծագումնաբանությունը (1876-1920թթ.), Եր., «Լուսակն», 2009, 248 էջ:
- 3.34 Սերոբեան Մ., Ամերիկահայ տարեցույց, Պոստոն, «Կիլոկիա», 1915, 185 էջ:
- 3.35 Սիմոնյան Հր. Ռ., Անդրանիկի ժամանակը, Երկու գրքով, գ. Ա, Եր., «Կախա», 1996, 830 էջ:
- 3.36 Սիմոնյան Հր. Ռ., Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից, Եր., «Հայաստան», 1991, 630 էջ:
- 3.37 Սիմոնյան Հր. Ռ., Ազատագրական պայքարի ուղիներում, գիրք 2-րդ, Եր., «Հայգիտակ», 2003, 764 էջ:
- 3.38 Սիրվարդ, Մեծն Մուրատ, Փրավիտենս, ա.հ., 1955, 135 էջ:
- 3.39 Սպիրով Դ. Ա., Հայերի սարսափելի կոտորածները (1894-1896), Եր., ՀՀ ԳԱԱ, 1997, 64 էջ:
- 3.40 Վիրաբյան Վ., Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հատուկ ծառայությունները 1918-1920 թթ., Եր., ՀՊՃՀ, 1999, 128 էջ:
- 3.41 Վիրաբյան Վ., Հայաստանի Հանրապետության պետական անվտանգության համակարգի ստեղծումը և գործունեությունը 1918-1920 թթ., Եր., «Լուսակն», 2006, 288 էջ:
- 3.42 Վիրաբյան Վ., Հայկական հետախուզությունը Առաջին Հանրապետության տարիներին (1918-1920 թթ.), Եր., «Ասողիկ», 2003, 228 էջ:
- 3.43 Րաֆֆի, «Ամբաստանություն Վանա Պողոս վարդապետի վրա», հոդված, Երկերի ժողովածու, հ. 9, Եր., 1964, 592 էջ:

р/ ԳԻՏՄԻՆ

- 3.44 Авакян А., «Геноцид армян: механизмы принятия и исполнения решений» Ереван, МИГА, 2013, 134 с.
- 3.45 Авакян А., Черкесский фактор в Османской империи и Турции (вторая половина 19-го-первая половина 20-го вв.), Ереван, «Гитутюн», 2001, 421 с.
- 3.46 Аверьянов П.И., Курды в войнах России с Персией и Турцией в течение 19 столетия. Современное политическое положение турецких, персидских и русских курдов. Исторический очерк, Тифлис, типография Штаба Кавказского военного округа, 1900, 496 с.
- 3.47 Агабеков Г.С. Ч.К. за работой, Берлин, «Стрела», 1931, 329 с.
- 3.48 Агабеков Г.С., Г. П. У. за работой, Берлин, «Стрела», 1930, 264 с.
- 3.49 Акчам Т., Турецкая национальная «Я» и Армянский вопрос, М., 1995, 89 с.
- 3.50 Николаи В., Тайные силы. Интернациональный шпионаж и борьба с ним во время мировой войны и в настоящее время, Киев, «Княгиня Ольга», 2005, 144 с.
- 3.51 Венедиктов Б. Н., Использование панисламизма и пантюркизма разведками империалистических государств, М., «Звезда», 1958, 39 с.
- 3.52 Веселовский Ю., Трагедия Турецкой Армении, М., «Звезда», 1911, 47 с.
- 3.53 Гасратян М.А. Курдское движение в новое и новейшее время, М., «Наука», 1987, 98 с.
- 3.54 Гасратян М.А., Курды Турции в новейшее время, Краткие сообщения Института народов Азии, т. 30, АН СССР, 1964, 103 с.
- 3.55 Джинчарадзе В. З., История контрразведки в России, М., «Пограничник», 1946, 54 с.
- 3.56 Колюбакин А. М., Материалы для военно-статистического обозрения Азиатской Турции, Тифлис, типография Штаба Кавказского военного округа, 1888, 349 с.
- 3.57 Кочар М., Армяно-турецкие общественно-политические отношения и Армянский вопрос, Ереван, ЕрГУ, 1988, 306 с.
- 3.58 Линч Г., Армения: Путевые очерки и этюды, Тифлис, торг. дом «И.Е. Питоев и К», 1910, 2 том, 475 с.

- 3.59 Лудшувейт Е. Ф., Турция в годы первой мировой войны, МГУ, 1966, 386 с.
- 3.60 Макколь М., Ответственность Англии перед Арменией. В книге: Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895г. М., 1896, 289 с.
- 3.61 Масловский Е. В., Мировая война на Кавказском фронте мировой войны в 1914–1917 г. Стратегический очерк. Париж, «Возрождение», 1933, 503 с.
- 3.62 Миллер А. Ф. Оттоманская империя (Султанская Турция), ВПК при ЦК ВКП, М., АН СССР, «Печатный двор», 1946, 508 с.
- 3.63 Мустафа Кемаль, Путь новой Турции, т. 3, М., Литиздат., 1932, 416 с.
- 3.64 Новичев А. Д., История Турции, Ленинградский университет, т. 1, 1963, 314 с.
- 3.65 Петросян Ю., Младотурецкое движение, М., «Наука», 1971, 328 с.
- 3.66 Пипия Г.В., Германский империализм в Закавказье в 1910-1918 гг., М., «Наука», 1978, 185 с.
- 3.67 Тунян В. Г., Младотурки и Армянский вопрос, Ереван, Чартарагет, 2005, 250 с..
- 3.68 Шпилькова В.И., Младотурецкая революция, 1908-1909 гг. М. «Наука», 1977, 294 с.

q/ rñrprtrñ.

- 2.1 Bora İyiat, Hunlardan Günümüze Türk Derin Devleti, Ankara, KRİPTO Yayınevi, 2008, 244 s.
- 2.2 Dr.Mustafa Balcioglu, Teskilat-I Mahsusa` dan Cumhuriyete, Ankara, Nobel Yayın Dagitim, 2001, 322 s.
- 2.3 Emin Demirel, Teşkilat-ı Mahsusa'dan Günümüze Gizli Servisler, İstanbul, IQ Kültürsanat Yayıncılık, 2002, 472 s.
- 2.4 Emin Karaca, Ağrı eteklerinde isyan. Bir Kürt Ayaklanmasının Anatomisi, Karakutu Yayınları, İstanbul, 2003, 230 s.
- 2.5 Ergun Hiçyılmaz, Teşkilat-ı Mahsusa ve Casusluk Örgütleri, Kamer Yayınları, İstanbul, 1996, 102 s.
- 2.6 Halil Pasha, Ittihat ve Terakki` den Gumhuriyete Bitmiyen Savas, Istanbul, Kum Saati Yayınları, 1997, 384 s.
- 2.7 İhsan Nuri Paşa, Ağrı Dağı İsyanı, İstanbul, Med Yayınları, 1992, 154 s.

- 2.8 Rohat Alakom, Hoybun Örgütü ve Ağrı ayaklanması, İstanbul, Avesta, 1998, 184 s.
- 2.9 Tarık Zafer Tunaya, Türkiye’de Siyasal Partiler, cilt 3, İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi, İstanbul, İletişim Yayınları, 2000, 676 s.
- 2.10 Tuncay Özkan, Milli İstihbarat Teşkilatı (MIT)’in Gizli Tarihi, İstanbul, ALFA, 2003, 638 s.

4. Հոդվածներ

ա/ հայերեն

- 4.1 Սահակյան Ռ. Օ., Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին եվ ընթացքում ռուս-թուրքական ռազմաճակատում հետախուզական ծառայությունների գործունեության պատմությունից (1914-1917 թթ.), Պատմաբանասիրական հանդես, 2011, թիվ 3, էջ 94-119:
- 4.2 Սահակյան Ռ. Օ., Բաթումի նահանգի հայության կողոպուտն ու սպանությունները Ա. Համաշխարհայինի սկզբում 1914-ի աշնան (փաստաթղթեր), Հայկազեան Հայագիտական Հանդես, Պեյրուֆ, 2013, էջ 2-45:
- 4.3 Սահակյան Ռ. Օ., Հայկական բանակի հետախուզական բաժանմունքի պետ Տիգրան Դևոյանցի զեկուցագիրը թուրքական բանակի մարտակազմի վերաբերյալ, ՀՀ ԳԱԱ Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 2010, թիվ 1-2, էջ 458-460, 470-483:
- 4.4 Սահակյան Ռ. Օ., Ռուսական բանակի հայկական և քրդական ջոկատները Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, ԲՀՍ, 2010, թիվ 2, էջ 118-135:
- 4.5 Վիրաբյան Վ. Հ. Տիգրան Դևոյանցի հետախուզական գործունեության շուրջ. ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2010, թիվ 1-2, էջ 320-335:

բ/ ռուսերեն

- 4.6 Бабаходжаев А., Провал панисламистской авантюры английского ставленника Энвера в Средней Азии в 1921-1922 г.г., «Звезда Востока», Ташкент, 1951, N 12, с. 48-67.

- 4.7 Лудшувейт Е.Ф., Послеоктябрьский революционный под'ем в Турции (ноябрь 1917-май 1919), Вестник Московского Университета, 1949, N 7, с 97-118.
- 4.8 Минорский В.Ф., Курды. Заметки и впечатления, Петроград, «Известия МИД», N 3, 1915, с. 78-86.
- 4.9 Рогозина Е. А., Из дневника русской в Турции перед войной в 1877-1878 гг., Русская старина, 1915, т. 162, кн. 4, с. 90-95.
- 4.10 Смирнов Н. А., Турецкая агентура под флагом ислама. Сб. «Вопросы истории, религии и атеизма», М., 1950, N 4, с. 114-149.
- 4.11 Фелицин Е.Д. Князь Сефер бей Зан, политический деятель и поборник независимости черкесского народа, Кубанский сборник, СПб, 1887, с. 198-249.
- 4.12 Шпилькова В. И., Антимонархический заговор 1859 г. в Турции. Проблемы востоковедения, 1959, N 1, с. 320-353.
- 4.13 Ю. К. В Кюрдистане неспокойно,- Бюллетень прессы Среднего Востока, Ташкент, 1928, N 4-5, с. 223-239, 187-257.

դ/ թուրքերէն

- 4.14 Teskilati Harpte Teskilati Mahsusa. «Vakit», 15-17, 11, 1933.

5 Պարբերական մամուլ.

- 5.1 «Անահիտ թերթ-հանդէս» 1900, թիվ 132:
- 5.2 «Արձագանք», 1895, թիվ 17:
- 5.3 «Դրօշակ», 1892, թիվ 3, 1893, թիվ 5, 1897, թիվ 16, 1898, թիվ 5, 6, 1899, թիվ 4, 1898-1901, թիվ 9, 1914, թիվ 9-12:
- 5.4 «Զանգակ», 1908, թիվ 23:
- 5.5 «Հայաստան», 1891, 15 փետրվարի:
- 5.6 «Հայրենիք», 1931, թիվ 9:
- 5.7 «Հնչակ», 1890, թիվ 4, 1891, թիվ 2, 1895, թիվ 4:
- 5.8 «Մասիս», 1859, 10, 19 հոկտեմբերի:
- 5.9 «Մեղու Հայաստանի», 1859, 10 հոկտեմբերի, 17 նոյեմբերի:

- 5.10 «Մշակ», 1895, թիվ 4:
- 5.11 «Մուրճ», 1907, թիվ 1:
- 5.12 «Յառաջ», 1931, թիվ 1648-1738, 1862:
- 5.13 «Նոր դար», 1885, թիվ 44, 59, 1896, թիվ 189, 1897, թիվ 7, 11:
- 5.14 «Նոր կեանք», 1898, թիվ 13, 1900, թիվ 9,10, 27, 113, 1901, թիվ 9, 16:
- 5.15 «Փարիզ», թիվ 8: